ISSN 0352-5716 | UDK 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ 79—80

79—80

НОВИ САД
2009

МАТИЦА СРПСКА
1826

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

79—80

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970—2004)
Академик Милош Благојевић (2005—)

Уредништво
Академик Милош Благојевић
Жарко Димић
Академик Василије Крестић
Др Ана Столић
Др Биљана Шимуновић-Бешлин

Главни и одговорни уредник
Академик Милош Благојевић

ISSN 0352-5716 | UDK 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

79—80

НОВИ САД
2009

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Академик Милош Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића* — On Betrayal or Unfaithfulness of Vuk Branković 7
Др Сузана Рајић, *Милан Обреновић — краљ политичар* — Milan Obrenović — King Politician 43

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Борис Стојковски, *Арапски географ Идризи о Јужној Угарској у Србији* — Arabian Geographer Idrīsī on South Hungary and Serbia . . . 59
Ђорђе Бошковић, *Један попис села Митровачког провизората из 1720. године* — Register of Villages in the District of Mitrovica for the year of 1720 71
Горан Ж. Комар, *Прилози биографији високопреосвећеног митрополита Стефана Љубибратића* — Contributions to the Biography of the Most Reverend Metropolitan Stefan Ljubibratić 97
Жарко Димић, *Један пример односа градских власти према коцкарским играма у Карловачком комунитету крајем XVIII века* — An Example of the Attitude of City Authorities to Gambling in the Karlovci Municipality at the End of the 18th Century 123
Жарко Димић, *Попис инвентара карловачке болнице из 1836. године* — List of the Inventory of the Karlovci Hospital from 1836 129
Др Владан Гавриловић, *Молба Јована Суботића из 1842. за цензорско звање у Будиму* — Jovan Subotić's Application from 1842 for the Censor title in Buda 143
Др Владан Гавриловић, *Прилози биографији народног капетана Милоша Војновића* — Contributions to the Biography of National Captain Miloš Vojnović 147
Др Петар В. Крестић, *Пут у Цариград у свити кнеза Михаила* — Travel to Constantinople in Prince Mihailo's Suite 157

Др Милош Јагодић, *Српски студенти у Паризу средином шездесетих година XIX века* — Serbian Students in Paris in mid 1860s 175
Мр Михаел Антоловић, *Прилог историји Немаца у Јужној Угарској у XIX веку* — Contribution to the History of the Germans in South Hungary in the 19th Century 183

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Др Мирослав Поповић: Мишел Каплан, *Византија* 203
Академик Василије Крестић: Динко Давидов, *Горња земља. Споменици народа српског* 204
Мр Горан Васин: Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање* . . . 207
Мр Горан Васин: Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878—1912*. 209
Мр Михаел Антоловић: Niels N. Roemer, *Jewish Scholarship and Culture in Nineteenth-Century Germany. Between History and Faith* . . 212
Мр Михаел Антоловић, *Од историзма до постмодернизма: историографија у XX веку* 215
Бранислав Поповић: Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918—1929*. . 218
Академик Василије Крестић: Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији 1941—1945, 1991... књ. I, II* 221

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 420-199
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, ul. Matice Srpske 1
Phone: +381-021/420-199
e-mail: jboarov@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је 79—80. свеску 18. јуна 2009. године
За издавача: проф. др Душан Николић
Стручни сарадник Одељења: Јулкица Боаров
Лектор: Мирјана Зрнић
Коректор: Мирјана Зрнић
Преводиоци резимеа: проф. др Предраг Новаков и Светлана Вучковић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад
Штампа: ИДЕАЛ, Нови Сад

Штампање овог *Зборника* финансирало је
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју = Proceedings in History / главни и одговорни уредник Милош Благојевић. — 1984, 29— . — Нови Сад : Матица српска, 1984— (Суботица : „Графис”—„Минерва”). — 24 cm

Два пута годишње. — Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. — Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). — Је наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410

ISSN 0352-5716

UDC 321.17:929 Branković V.

Милош Благојевић

О ИЗДАЈИ ИЛИ НЕВЕРИ ВУКА БРАНКОВИЋА

САЖЕТАК: Име Вука Бранковића, обласног господара Косова, постало је синоним за највећег издајника српског народа и српске државе. У таквом га светлу приказују народно предање, а посебно епске народне песме, због тога што је издао кнеза Лазара у бој на Косову, који је вођен између Срба и Турака 15. јуна 1389. године, на Видовдан. У историјским изворима који су настали у првим деценијама после битке на Косову, нема података о Вуковој издаји, па се с разлогом поставља питање, због чега је народно предање тако тешко оптужило једну историјску личност, чији су потомци били признати владари српске државе и српског народа. У нашем раду учињен је покушај да се одговори на постављено питање и провери да ли је било неке издаје.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: кнез Лазар, Вук Бранковић, кнегиња Милица, територија Лазаревића

Као што је име Јуде Искариотског постало синоним за највећег издајника у хришћанском свету, због тога што је издао Исуса Христа, тако је и име Вука Бранковића постало синоним за највећег издајника српског народа, због тога што је по предању издао кнеза Лазара и српску војску на Косову 15. јуна 1389. године. Правоверни хришћани не сумњају у Јудину издају јер је она осведочена у јеванђељима, али су зато представници критичке школе у српској историографији оспорили Вукову издају или неверу. Међу првима су то учинили Иларион Руварац, у расправи „О кнезу Лазару" и Љубомир Ковачевић, у студији са насловом „Вук Бранковић".[1] Обојица су истовремено и независно један од другог, давне 1888. године, дошли до закључка да Вук Бранковић није починио никакву издају или неверу. Иларион Руварац је посебно упозорио: „да се у првом веку после боја Косовскога ни у народу није знало за издају Вукову на Косову нити да се име Вуково као издајника и проклетника помињало у причама и песмама".[2] Љубомир Ковачевић је, опет, групи-

[1] И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1888 (= *О кнезу Лазару, Бој на Косову, старија и новија сазнања*, Редактор Р. Михаљчић, Београд 1992, 17—287); Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, Годишњица Николе Чупића 10 (1888) 215—301 (= *Вук Бранковић, Бој на Косову, старија и новија сазнања*, 297—352).

[2] И. Руварац, *О кнезу Лазару, Бој на Косову*, 275.

сао и пажљиво анализирао све до тада познате изворе о бој у на Косову, који су настали од краја XIV до краја XVIII века, укључујући и народне песме. Обављена анализа омогућила је да се са више страна осветли и укаже на дуготрајан процес постепеног обликовања косовске легенде и косовског мита, а истовремено и докаже да се невера Вука Бранковића не помиње у писаним изворима, који су настали у периоду од краја XIV па до краја XVI века.[3] Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић с правом су констатовали да је Мавро Орбин био: „први писац, који је окривио Вука Бранковића да је издао у косовском боју", а то је учинио у свом познатом делу „Краљевство Словена" које је објављено 1601. године.[4] Од тог времена па до XIX века обавештења о „невери" постају све обилнија и потпунија. Вукова издаја се заиста не помиње у најстаријим писаним изворима, али се у њима не помиње ни Вуково учешће у боју на Косову. Ова чињеница заслужује дужну пажњу, али је не треба експлоатисати да би се оспорило Вуково учешће у боју против Турака.[5]

Доказавши да се у најстаријим изворима не помиње Вукова издаја, Љ. Ковачевић је с разлогом поставио питање: „Па када Вук Бранковић није издајник, за што да баш њега српски народ таквим прогласи?"[6] Одговор на постављено питање покушао је да пронађе у објективним и субјективним чиниоцима који су утицали на етничку свест српског народа, а такође и у неоспорним историјским чињеницама. Љубомир Ковачевић је на прво место ставио „поноситост" наших предака, који нису признали да су нас „Турци својим јунаштвом победили", а затим је скренуо пажњу на утицај и могуће последице десетогодишњег рата, од 1402. до 1412. године, који је вођен између Лазаревића и Бранковића.[7] Одговор је тражен и у чињеници, што је у неким историјским изворима дошло до замене имена босанског војводе Влатка Вуковића, који је „журно" напустио Косово, са именом Вука Бранковића, а такође и у томе, што је „Вуку Бранковићу пала на терет и кривица Вука Лазаревића", који је, за-

---

[3] Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић, Бој на Косову*, 317—346. Посебно о настанку косовске легенде: Ј. Рађеп, *Развитак косовске легенде, Бој на Косову*, 527—588. О најважнијим ликовима у косовској легенди, укључујући и негативни лик Вука Бранковића, посебно: Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1993.[3]

[4] Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић, Бој на Косову*, 334; И. Руварац, *О кнезу Лазару, Бој на Косову*, 250.

[5] Поводом учешћа Вука Бранковића и босанског војводе Влатка Вуковића, Љ. Ковачевић каже: „У дубровачким летописима (Аналима), писатим крајем XV века, забележено је о косовском боју ово: „1389. 15. Јуна, на Видов дан, у уторак, била је битка између Срба и цара турског. Од Срба су били: *Лазар*, српски краљ, *Вук Бранковић и Влатко Вуковић, војвода*. И би велика погибија, и турска и српска, и мало их се вратило натраг. Цар Мурат убијен је, а и српски краљ. Победу нису добили ни Турци, ни Срби, јер је била велика погибија. Бој је био на Косову пољу" (Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић, Бој на Косову*, 328). Не задржавајући се посебно на реалистичкој процени исхода битке на Косову, Вуково учешће се не може оспорити, јер би се у таквом случају морало оспорити и учешће војводе Влатка Вуковића који је предводио босанску војску, а у крајњој линији и учешће кнеза Лазара, што, није могуће. У наведеном цитату спорна је једино Лазарева титула, „српског краља". Он се никада није китио достојанством „краља", већ искључиво титулом „кнеза", али га народна традиција, редовно помиње као „цара".

[6] Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић, Бој на Косову*, 350.

[7] Љ. Ковачевић, *н. д.*, 350.

иста, с Турцима ратовао против брата деспота Стефана Лазаревића (1409).[8] Све су ово занимљиве претпоставке, а не поуздани докази за којима је требало и даље трагати.

Иван Божић је пре четири деценије, с разлогом, поново покренуо питање издаје Вука Бранковића у својој расправи под насловом „Неверство Вука Бранковића", покушавајући да пронађе реалан ослонац за стварање народне традиције.[9] У расправи се не анализира сам ток битке између Срба и Турака на Косову из више разлога, посебно због тога што се у најстаријим изворима не помиње ни Вукова издаја ни његово учешће у бој на Косову. Садржина ових извора је оскудна и проучавана је с различитих аспеката, па је одавно примећено да се у овим изворима обично говори о победи српске војске или се о исходу битке ћути.[10] Млађи извори су знатно богатији по садржини, али истовремено непоуздани и противуречни, па се на основу њих не може ни доказивати ни оспоравати Вукова издаја. Имајући у виду ове и друге чињенице, Иван Божић је у изворима тражио и проналазио друга обавештења. Пажљиво је анализирао расположиве податке који осветљавају однос између кнеза Лазара и Вука Бранковића. У расправи је посвећена посебна пажња насталим променама после погибије кнеза Лазара и наглом уздизању Вука Бранковића. Наследници кнеза Лазара, кнегиња Милица и њени синови, кнез Стефан и Вук, налазили су се у незавидном положају између 1389. и 1395. године. Незавидан положај Лазаревића и уздизање Вука подстакли су Ивана Божића да већ на првим страницама своје расправе каже: „Иако је историографија ослободила Вука Бранковића оптужбе да је издао кнеза на Косову, остале су недоумице око тога, какви су били односи између Лазаревића и Бранковића између 1389. и 1402. године."[11] Успостављени односи, заиста, заслужују да буду што тачније приказани, јер је у њима било знатно више динамике него што се до сада сматрало у историографији. Иван Божић је с правом истакао како је Вук Бранковић после битке на Косову: „заузео став супротан ономе за који су се залагали Лазаревићи",[12] па није ни брзо ни лако прихватио споразум са султаном Бајазитом I и што је битно: „Сматрао је да би њему требало да припадне улога кнеза Лазара."[13] Када би се Вукове намере у потпуности остариле, кнегиња Милица и њени синови нашли би се у подређеном положају и поред тога што су били легитимни наследници кнеза Лазара, а уједно и носиоци оне идеологије „која је изграђивана за Лазаревог жи-

---

[8] Љ. Ковачевић, *н. д.*, 351.

[9] И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 223—242.

[10] Михаило Динић је одавно констатовао како: „сви до сада познати извори из саме године боја на Косову, изазвани самим догађајем, или сасвим отворено славе хришћански триумф, или су прилично неодређени и о турској победи не говори изричито ни један" (М. Динић, *Два савременика о косовском боју*, Глас СКА 182 (1940) 138). О турској победи не говоре ни извори који су настали убрзо после битке на Косову. За преводе најстаријих, па и нешто млађих, извора види: *Битка на Косову 1389. године*, Галерија САНУ, 65. свеска, Београд 1989, 167—198 (С. Ћирковић).

[11] И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, 225.

[12] И. Божић, *н. д.*, 231.

[13] И. Божић, *н. д.*, 228, 229.

вота”.[14] У својим разматрањима Иван Божић је скренуо пажњу и на начин како је Вук Бранковић постепено проширивао своју територију, приметивши како „Није искључена ни могућност да су му у заокруживању територије ишли на руку и косовски догађаји”.[15] Одмах треба приметити да за ову занимљиву претпоставку није дата посебна аргументација, што не значи да није и тачна.

Новонастали односи између Вука Бранковића и Лазаревића не могу се разумети, ако се претходно не скрене пажња на постојеће односе имеђу кнеза Лазара и његовог зета Вука Бранковића пре битке на Косову. О томе се у изворима могу пронаћи само фрагментарна обавештења, па због тога у историографији постоје различита мишљења. Љубомир Ковачевић је указивао на плодну сарадњу кнеза Лазара и Вука Бранковића, али је истовремено истакао како је Лазар имао већу државу и од Вука Бранковића и од Ђурђа II Страцимировића „и будући таст обојици, Лазар је себе сматрао за врховног господара и Србије и Зете”. Оваквo је гледиште било прихватљиво и Вуку, па „Немајући потребе да то право спори своме тасту, Вук Бранковић је био независан од њега у својој држави, којом је потпуно владалачки управљао онако исто, као што је Ђурађ Страцимировић Зетом владао”.[16] Уз све што је речено, Вук Бранковић је „Лазара сматрао за врховног господара Србије”. У својим закључцима знатно је радикалнији Константин Јиречек када каже: да кнез „Лазар није био врховни господин српских кнежева него само старешина породичног савеза, чији чланови беху његови зетови Вук и Ђурађ”.[17] Објашњење К. Јиречека постало је доминантно у историографији све до седамдесетих година XX века, а занемарена је констатација Илариона Руварца који каже да је кнез „Лазар био самодржавни господин све српске земље; или су га за таког бар зетови његови Вук Бранковић и Ђурађ Страцимировић признавали, ако је сваки од њих и имао своју државу и у њој заповедао”.[18] Овој опрезној и тачно формулисаној констатацији мало се шта може додати, па ако су Вук Бранковић и Ђурађ Страцимировић признавали кнеза Лазара за „господина” све српске земље и самодршца, онда му друго признање није било ни потребно, нити је ко други то могао да учини.

Мишљење Илариона Руварца постало је прихватљиво Владимиру Мошину, Фрањи Баришићу, Ивану Божићу и другим историчарима, који су на научном скупу о кнезу Лазару, у Крушевцу 1971. године, упозорили на многе чињенице које потврђују да је кнез Лазар био „самодр-

---

[14] И. Божић, *н. д.*, 228.

[15] И. Божић, *н. д.*, 230.

[16] Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић, Бој на Косову*, 309.

[17] К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 322. За односе између кнеза Лазара и његових зетова Вука Бранковића и Ђурђа II Страцимировића Балшића, Р. Михаљчић каже: „Рекли бисмо да је он само најугледнији члан међу политички равноправним партнерима” (Р. Михаљчић, *Кнез Лазар и обнова српске државе, О кнезу Лазару*, 9). Нешто касније Р. Михаљчић, донекле, коригује и допуњује своје тумачење. Види: *Историја српског народа II*, Београд 1982, 42 (Р. Михаљчић).

[18] И. Руварац, *О кнезу Лазару, Бој на Косову*, 158.

жац" и врховни господар слободних српских земаља.[19] Ослонац за овакве констатације могао се пронаћи у одредницама из којих је састављена титулатура кнеза Лазара. Посветивши потребну пажњу свакој одредници у титулатури, В. Мошин каже: „Вук Бранковић је признавао суверенитет кнеза Лазара",[20] док је, опет, Ф. Баришић закључио како је кнез Лазар у одређеном тренутку „постао и до краја живота остао de jure врховни господин свим слободним српским земљама, легитимно изабрани наследник цара Уроша. Његово устоличење за „Стефана Лазара" и кнеза „всем Србљем" извршио је српски патријарх, вероватно по одлуци и уз учешће сазваног сабора."[21] Ивану Божићу били су добро познати закључци И. Руварца, Љ. Ковачевића, К. Јиречека и других историчара, па он посебно упозорава: „да је кнез Лазар, упорније од осталих обласних господара, напоредо са обнављањем немањићке владарске идеологије, истицао право врховног господства српског, у складу са жељама и потребама цркве".[22] Поводом овог упозорења могло би се још додати, да су то биле и личне жеље кнеза Лазара.

Српска црква је убрзо после смрти цара Уроша прихватила кнеза Лазара, као јединог обласног господара и државника, који је вољан и способан да обнови некадашњу државу Немањића, а истовремено и да омогући несметано деловање Српске православне цркве. Захваљујући иницијативи и материјалним средствима кнеза Лазара, отклоњен је раскол између Цариградске и Српске патријаршије 1375. године, који је настао још за време владавине цара Душана (1350).[23] Измирење црквa проглашено је над гробом цара Душана у манастиру Св. арханђела у Призрену. Некако у то доба умро је и српски патријарх Сава, па је требало изабрати његовог наследника. Избор није био једноставан, због тога што су за избор били заинтересовани, не само црквени кругови, већ на првом месту Византија и српски обласни господари. Сабор за избор новог патријарха сазвали су кнез Лазар и Ђурђ I Балшић у чијој се области тада налазило седиште Пећке патријаршије и град Пећ. На сабору је дошло до оштрог размимоилажења, али је пронађено компромисно решење, на тај начин што је за српског патријарха изабран угледан монах („старац") и пустножитељ Јефрем, по народности Бугарин.[24] Са Јефремовим избором у јесен 1375, први пут се на престолу Светога Саве нашао један странац, који није био ни митрополит, ни епископ, нити игу-

---

[19] У титулатурама кнеза Лазара помињу се термини „самодржац" и „самодржавни господин". Посебно о овим терминима: Г. Острогорски, *Србија у византијској хијерархији држава, О кнезу Лазару*, 125—137.

[20] В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиције Немањићког суверенитета од Марице до Косова, О кнезу Лазару*, 39.

[21] Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара, О кнезу Лазару*, 61. У овој расправи Ф. Баришић је обратио посебну пажњу, како на титулатуру кнеза Лазара, тако и на разлике у садржини између повеља кнеза Лазара и Вука Бранковића које су издали Дубровчанима 1387. године. На титулатуре кнеза Лазара и врсте исправа које је издавао, обратио је посебну пажњу: Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства (1371), О кнезу Лазару*, 139—150.

[22] И. Божић, *О неверству Вука Бранковића, О кнезу Лазару*, 225.

[23] Д. Богдановић, *Измирење Српске и Византијске цркве, О кнезу Лазару*, 81—91.

[24] М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976, 101—115.

ман Хиландара, Студенице или неког другог угледног српског манастира. Компромисно решење, изгледа, да је највише одговарало Цариградској патријаршији, а знатно мање високим представницима Српске цркве и српским обласним господарима, па се и патријарх Јефрем налазио у незавидном положају. Утицај и моћ Балшића смањили су се за кратко време. Они су изгубили жупу Драчевицу, Конавле и Требиње 1377, а Призрен, Пећ и већи део Метохије, убрзо после смрти Ђурђа I Балшића (1378).[25] Управо у то време проширена је територија кнеза Лазара у правцу севера. Он је запосео област Растислалића на северу данашње Србије 1379, укључујући и Подунавље.[26] Изгледа да су настале политичке промене и неки други чиниоци подстакли патријарха Јефрема да се добровољно одрекне патријаршијског трона, наводно због старости.[27] Јефрем је напустио Пећ (1379) и повукао се у манастир Св. арханђела код Призрена, где је живео као монах, па је требало изабрати његовог наследника.

Сабор за избор новог српског патријарха сазвао је сам кнез Лазар 1379, без учешћа других обласних господара, Балшића или Вука Бранковића.[28] На сабору је за патријарха изабран Спиридон који није био по вољи Цариградске патријаршије, али је он био веран сарадник кнеза Лазара и његових наследника. Сазивање сабора за избор патријарха Спиридона од стране кнеза Лазара, представља јасан доказ да је Српска црква у то доба признавала кнеза Лазара за легитимног наследника Немањића. Црква је свој став и озваничила, на тај начин што је црквеним обредом увела Лазара у владалачко достојанство и што му је дала име Стефан, које су носили крунисани владари из династије Немањића. О томе постоје занимљива обавештења у аренгама повеља, интитулацијама и потписима кнеза Лазара на званичним исправама, као и у његовим писаним житијима. У познатом „Житију светога кнеза Лазара" саопштава се како после смрти цара Уроша: „промислом и добротом Божијом, због кроткости и правичности и врлине и добре нарави узведе се овај увек спомињани муж кнез Лазар *на српски престо*. Најпре бива благословљен од архијерејових руку, свега свештенства и *сабора српског*, те тако поста-

---

[25] *Историја Црне Горе*, књига друга, том други, Титоград 1970, 34—36 (С. Ћирковић); С. Мишић и Татјана Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 27—29.

[26] М. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, ЗРВИ II (1953) 139—144.

[27] Патријарх Јефрем одрекао се патријаршијског трона 1379. године, умро је 1400. године, што значи да „старост" није била разлог његовог повлачења. Види и нап. 24.

[28] Пећки епископ Марко описује како: „Христољубиви кнез Лазар и *сабор*... поставе Спиридона на патријаршијски престо. А Јефрем оде у манастир цара Стефана светих Архистратига... О спокојству његову веома су се старали господин кнез Лазар и христољубиви му зет Вук" (Шест писаца XIV века, Београд 1986, 168). У наведеном цитату јасно се саопштава да кнез Лазар и „сабор постављају патријарха, па из тога следи закључак да је једино кнез Лазар од обласних господара имао право да сазива сабор и да утиче на избор новог патријарха. Наведени цитат је занимљив и због „старања" кнеза Лазара о Спиридону који борави у манастиру Св. арханђела код Призрена, односно на територији Вука Бранковића који се такође „стара" о Јефрему, па после погибије кнеза Лазара на Косову, брига о Јефрему прелази у надлежност искључиво Вука Бранковића. О патријарху Спиридону види: М. Пурковић, *Српски патријарси*, 116—122.

је *самодржац Србима*".[29] У наведеном цитату поменуто је неколико израза и радњи уз помоћ којих се дефинише уздизање неке личности на положај српског владара, као што су: српски престо, сабор српски, самодржац Србима и благослов патријарха, односно архијереја. Према казивању писца поменутог „Житија", кнез Лазар је уздигнут на српски престо захваљујући врховној инстанци, односно промисли Божијој. Српски престо је трансперсонална установа и седиште монархијске власти, на којем се само смењују српски владари. Најпре су то били велики жупани, краљеви и цареви из династије Немањића, а после смрти цара Уроша, на српски престо је уздигнут кнез Лазар.[30] Непосредно пре уздизања на престо, претходио је црквени обред и благослов патријарха, што је кнежевој власти дало сакрални карактер. Улога цркве је видљива, не само због црквеног обреда и патријарховог благослова, већ и због тога што поменутом чину присуствује „сабор српски" који чине највиши представници Српске цркве, митрополити, епископи и игумани најугледнијих манастира у Србији. Признавање кнеза Лазара за „самодршца Србима" од стране највиших представника Српске цркве, био је један од важних предуслова за признавање његове врховне власти у свим слободним српским земљама, односно у оним областима које нису прикључене средњовековној босанској држави и које нису биле потчињене Турцима.

Уздизање кнеза Лазара за „самодршца Србима", како то описује састављач његовог Житија, не представљају празне речи, јер је кнез Лазар већ 1379/80. почео и званично да се титулише као „самодржац све Српске земље."[31] На једној хиландарској повељи из 1379/80. његова интитулација у слободном преводу гласи: „Ја, у Христу Богу благоверни и самодржавни господин Србљем и Подунављу Стефан кнез Лазар."[32] На истој исправи потпис је нешто краћи, па гласи: „У Христу Богу благоверни Стефан кнез Лазар." Цитиране титулатуре јасно показују како је дошло до крупних промена у државно-правном положају и кнеза Лазара и његове територије. Он је постао „самодржац", као што су то били краљеви из династије Немањића и што је битно, постао је „самодржавни господин Србима и Подунављу". Термин „господин" употребљавао се на два различита начина. Први начин је примењиван у званичним владарским титулатурама, било да су у питању потписи, било интитулације, а други, као атрибут уз сва владарска достојанства, како у званичним документима, тако и у осталим врстама књижевних састава. Ако владар неке хришћанске земље није ни краљ, ни цар, било је неопходно да се у титулатури истакне његово владарско достојанство уз помоћ термина „господин".[33] Тако је поступио и српски велики жупан Стефан Нема-

---

[29] *Списи о Косову*, Приредила Милица Грковић, Београд 1995, 121.

[30] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд 1996², 211, 212; М. Благојевић и Д. Медаковић, *Историја српске државности*, Нови Сад 2000, 98, 165—169. Некадашњи „стол српски" или „стол отачаства" владара из династије Немањића припао је кнезу Лазару, а не неком другом обласном господару.

[31] А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 32, 39.

[32] А. Младеновић, *н. д.*, 131, 133.

[33] М. Благојевић, *Државност Земље Павловића, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 125.

њић када је издао повељу манастиру Хиландару 1200. године. У потпису на повељи велики жупан истиче да је „господин све српске земље". Српским краљевима и царевима није било неопходно да у својим титулатурама користе термин „господин", јер се то подразумевало, али су они понекад и то чинили. Стефан Дечански каже у једној исправи да је „господин све српске земље и поморске", док краљ Душан посебно истиче да је „самодржавни господин свих српских земаља и поморских и грчких".[34] У наведеним примерима реч „господин" употребљена је са значењем владарског достојанства, а не као уобичајени владарски атрибут. Сада је већ јасно због чега су сви српски осамостаљени обласни господари уносили у своје титулатуре одредницу „господин". Уз помоћ овог термина истицан је њихов владарски ранг и сувереност, било да имају неку титулу или да су без икакве титуле, као што је то био Вук Бранковић. Кнез Лазар је задржао титулу кнеза, земаљског или великог,[35] коју је добио од цара Уроша, али се није задовољио обичним владарским достојанством „господин", већ је уз ову одредницу додао и „самодржавни", као што је то чинио и краљ Душан пре него што се крунисао за цара. Кнез Лазар као „самодржавни господин" или једноставније „самодржац" сматрао је себе владарем „све српске земље", као што су то били краљеви из династије Немањића, али истовремено и „господином" или владарем Срба, као што су то били српски цареви, Душан и Урош. Све ово не би било могуће да га као таквог није признала и подржала Српска православна црква, која му је дала и владарско име крунисаних Немањића — Стефан.[36] Овако обликована титулатура и прилагођавана титулама српских краљева и царева, проширена је 1387. године са увођењем одреднице „Поморје".[37] Одредницу „Поморје" користили су у својим титулатурама српски цареви и патријарски, и нико пре њих, а кнез Лазар почео је да је користи тек пред крај своје владавине. Одмах треба рећи како у историографији није доказано да је кнез Лазар био непосредни господар неког града или краја у Приморју. Обично се сматра да је Поморје доспело у кнежеву титулатуру тек после женидбе Ђурђа II Страцимировића са госпођом Јелом, кћерком кнеза Лазара, па је Ђурађ

---

[34] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 598, 599.

[35] О титули и звању кнеза више: М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, ЗРВИ 41 (2004) 293—318.

[36] Владарско име „Стефан" добијало се црквеним обредом приликом увођења у владарско достојанство, ступања на престо и крунисања. Више о томе: Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара. О кнезу Лазару*, 49; С. Марјановић, *Владарска идеологија. Немањића*, Београд 1997, 42—59. Овде треба подсетити да је први српски владар са народним именом и именом „Стефан" био кнез Стефан Војислав који је дигао устанак (1035) против Византије, а онда почео да влада (1037) Дукљом, Травунијом и Захумљем.

Напред је речено како је кнез Лазар „узведен" на „српски престо" црквеним обредом, па овде треба упозорити да је он имао и све владарске инсигније, укључујући круну и скиптар, као и да су се поменуте инсигније у појединим детаљима разликовале од инсигнија српских краљева. Више о томе: Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара, О кнезу Лазару*, 65—75.

[37] М. Благојевић, *„Владаније" кнеза Лазара у Поморју*, Зборник Филозофског факултета у Београду XV/1 (1985) 97—114.

овим чином истовремено признао Лазарево старешинство и његову врховну власт. Поводом ове претпоставке, може се још приметити како српски владари нису имали обичај да у своје титулатуре уносе оне области које им нису припадале, па се и врховна власт кнеза Лазара, свакако и бар формално, простирала и на онај део Приморја који се налазио под влашћу Ђурђа II Страцимировића.

Ништа се слично не може рећи о титулатури Вука Бранковића пре битке на Косову. Он је имао посебну област, своју „земљу", којом је самостално управљао и господарио, па је због тога могао за себе да каже, да је „по милости Божијој Вук" или да је „раб Христов Вук", али пре битке на Косову никада себе није титулисао „господином", што значи самосталним владарем.[38] „Господином" су га називали само његови поданици, што није исто. Поред живог кнеза Лазара, са којим је рано почео да сарађује и са чијом кћерком Маром се оженио (око 1371), он није ни могао да се назива „господином" у званичним исправама. Одмах после венчања, а по схватањима православне цркве, између ближих и даљих рођака једног и другог супружника, успостављају се једнаки степени духовног сродства. На тај начин родитељи, браћа или сестре једног од супружника, сматрају се и називају родитељима, браћом или сестрама другог супружника.[39] Управо због тога, кнез Лазар као отац госпође Маре, постаје „родитељ свом духовном „сину", односно зету Вуку Бранковићу". У историографији је добро познато да се територија кнеза Лазара осетно увећала 1373, после пропасти и поделе области жупана Николе Алтомановића, а потом још више 1379, после запоседања области Растиславића на северу Србије. Са знатним повећавањем државне територије, истовремено се увећала војна, политичка и економска моћ кнеза Лазара, па је и његов утицај на Вука Бранковића постајао све већи. Ово је опет допринело да се између поменуте двојице успостави реалан однос као између „старијег" и „млађег", који би био сличан односу између „сениора" и „вазала".

Успостављени односи не представљају вештачку конструкцију, већ фактичко стање на терену, а о томе се може наћи потврда у сачуваним изворима. У неколико записа који су настали на територији под непосредном влашћу Вука Бранковића, недвосмислено се истиче врховна власт кнеза Лазара, потчињеност Вука Бранковића и духовно сродство. На једном минеју из манастира Грачанице, изреком се каже да је преписивање књиге завршено у дане: „благовернога и христољубивога кнеза Лазара и господина Вука".[40] Датирање завршетка писања књиге извршено је по владавини, најпре, кнеза Лазара, а затим и Вука Бранковића, у чијој се области налазила Грачаница. На овој територији простирала се непосредна Вукова власт, као и врховна власт кнеза Лазара. О успоста-

---

[38] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, Београд 1929, 136; С. Новаковић, *Законски споменици*, 451, 459.

[39] М. Благојевић, *Родствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији: брат и браћа*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901—2001, Београд 2001, 115—129.

[40] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, 53; *Стари српски записи и натписи*, приредио М. Павић, Београд 1986, 81.

вљеним односима као између „старијег” и „млађег” односно „родитеља” и „сина”, још речитије говори запис „инока” Никодима Мрчете и неког Пријака, који су по наређењу господина Вука преписали једну књигу у манастиру Св. арханђела код Призрена. Преписивање је завршено 1387. и то: „у дане благовернога и христољубивога и Богом просвећенога господина кнеза Лазара и вазљубљенога њему сина господина Вука, који су тада држали све српске земље, као и поморске. И тако су у јединству и у љубави побеђивали непријатеље своје.”[41] Садржина цитираног записа у слободном преводу је занимљива из више разлога, а посебно због тога што је запис настао на територији која је била под влашћу Вука Бранковића, а конкретно у манастиру Св. арханђела код Призрена. Датирање записа извршено је и по владавини кнеза Лазара и по владавини Вука Бранковића, као и по периоду када се на престолу Светога Саве налазио патријарх Спиридон, а уз све то још и годином од „створења света”(6895). У запису је јасно и на свечан начин истакнуто владарско достојанство кнеза Лазара. Он је владар у пуном смислу те речи, па је због тога назван „благоверним, христољубивим и Богом просвећеним господином”. Другачији је случај са Вуком Бранковићем који је једноставно назван „господин”, што значи да је и он владар у својој области, али знатно нижег ранга од кнеза Лазара. Ову констатацију потврђује и чињеница што је Вук сматран и назван духовним „сином” кнеза Лазара. Састављачи записа посебно истичу како су обојица „тада држали све српске земље, као и поморске”, што је условно и тачно. Вук Бранковић није имао никаквих ингеренција на територији под влашћу кнеза Лазара, а ни у Приморју, док је кнезу Лазару припадала врховна власт у области Вука Бранковића, а такође кнезу је припадало и „владаније” у Поморју. Сви познати записи који су настали на територији под непосредном влашћу кнеза Лазара, датирани су искључиво по времену његове владавине, а не и по владавини Вука Бранковића,[42] што представља поуздано сведочанство да је Вуково владање било ограничено на његову област. Занимљива је и констатација у запису како су кнез Лазар и Вук „у јединству побеђивали непријатеље своје”, што без сумње значи да су водили исту спољну политику, односно да су имали заједничке и савезнике и непријатеље. Описани односи су идеализовани, али не би требало сумњати у њихову вишегодишњу стабилност и вођење сличне политике, како унутрашње тако и спољне.

Унутрашње уређење у држави кнеза Лазара и Вука Бранковића било је једнако, с тим што је врховна власт припадала кнезу Лазару, а то је признавао и Вук Бранковић. Када су дубровачки посланици дошли у Србију, јануара 1387, са жељом да им се потврде сва права и повластице које су добили од владара из династије Немањића, они су се најпре обратили кнезу Лазару, а потом и Вуку Бранковићу. Оба владара изашла су у сусрет захтевима Дубровчана, па су им издали посебне исправе којима се регулишу права и обавезе дубровачких пословних људи у Срби-

---

[41] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 50.

[42] Љ. Стојановић, *н. д.*, 53, 55; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 78.

ји. Садржина издатих повеља је веома слична. Многе одредбе су једнаке или су нешто другачије стилизоване, али постоје и приметне разлике, посебно када је у питању владарско достојанство и владарска титулатура. Титула Вука Бранковића је до 1389. године скромна и једноставна. У издатој исправи Дубровчанима он за себе каже да је „По милости Божијој" Вук Бранковић.[43] Титула „господина" је изостављена, што не представља случајност, и она се помиње само на крају текста, када писар каже да је писао повељу по наређењу „господина Вука".[44] Из садржине издате повеље може се сазнати да је Вук имао: своју „земљу", градове, тргове, организовано судство, представнике локалне и централне управе, као што су кефалије, војводе и челници. Краће речено, владао је и управљао посебном облашћу уз помоћ представника цивилних и војних власти. Но и поред тога, признавао је врховну власт кнеза Лазара, што се јасно види из већ помињане повеље. Када су дубровачки посланици дошли код Вука, показали су му исправе које су издали цар Стефан и кнез Лазар, па пошто је видео: „писаније великога господина ми цара Стефана и *гос҃подина ми кнеза*", па је и он потврдио све што у њиховим исправама пише.[45] Сада већ више не треба ни истицати да је Вук Бранковић признавао врховну власт кнеза Лазара, пошто он то сам каже, називајући га својим „господином".

Знатно је другачија, опширнија и свечанија титулатура кнеза Лазара у повељи којом је потврдио повластице Дубровчана, 9. јануара 1387. године у Крушевцу. На самом почетку ове исправе кнез Лазар указује на исходиште своје власти. У питању је неизречено милосрђе Христово и неизречена Христова пажња према његовом „господству", као и према првим „светим и православним царевима", па се тако и благодет Пресветог Духа излила на Лазарево „господство".[46] Другачије речено, исходиште Лазареве власти је милост Господња, односно милосрђе Христово, као и код владара из династије Немањића, тј. код „првих, светих и православних царева". Све му је то омогућило и поставило га за „господина Земљи српској и Поморју и странама Подунавским".[47] Наведеним одредницама описан је обим Лазареве државе, коју сачињавају Српска земља, Поморје и Подунавље. Кнез Лазар је заиста владао знатним деловима српских земаља, свакако и Подунављем, док је у „Поморју" присутан његов политички утицај, а вероватно и врховна власт на територији Ђурђа II Страцимировића и то од 1387. године па до битке на Косову. Исходиште кнежеве власти и владавина над описаним територијама омогућила му је да у интитулацији каже за себе: „Ја у Христа Бога благоверни и самодржавни по милости Божијој Стефан кнез Лазар."[48] Владарска

---

[43] Љ. Стојановић, *Ст҃аре срп҃ске п҃овеље и п҃исма I/1*, 136.

[44] Љ. Стојановић, *н. д.*, 139.

[45] Љ. Стојановић, *н. д.*, 137.

[46] Љ. Стојановић, *н. д.*, 120. Као што су српски краљеви помињали владавину свог владарског достојанства као „Краљевство", а цареви као „Царство", тако је и господин кнез Лазар помињао своју владавину као „Господство". Он овај термин употребљава доследно у целом тексту повеље коју је издао Дубровчанима 1387.

[47] Љ. Стојановић, *Ст҃аре срп҃ске п҃овеље и п҃исма I/1*, 120. Види и нап. 37.

[48] Љ. Стојановић, *н. д.*, 120.

титулатура је развијена и потпуна. Кнез Лазар је преузео из титулатура српских краљева и царева све што је могао, а изоставио је што је морао. Он је најпре „господин" или „самодржавни господин", тачније „самодржац" и владар, најпре Српске земље или Срба и Поморја, као што су то били српски цареви и краљеви, а такође и владар „Подунавља", које представља Лазареву тековину. У титулатури Вука Бранковића не помиње се ниједна од ових територија. Он своју област назива уопштено „моја земља".[49]

Сада се с правом може поставити питање којим је крајевима непосредно господарио Вук Бранковић и где се налазила граница између његове области и територије кнеза Лазара. На постављено питање покушао је да одговори већ Љ. Ковачевић 1888, а знатно касније и Михаило Динић (1960). Љубомир Ковачевић је најпре утврдио да се баштина Бранковића налазила у Дреници на Косову, а затим је констатовао како после смрти цара Уроша: „држава Вукова не беше ограничена на саму прадедовину Дреницу, већ захваташе много већи простор, који се приближно протезао између Жеговца, Кознице, Грабашнице, Копаоника, Девича и Црнољеве. На том простору бејаху три знатне вароши: Приштина, Вучитрн и Трепча и три града: Борац, Звечан и Петрч код Неродимља."[50] Цитирана констатација односи се на најранији период самосталне владавине Вука Бранковића. Када је Љ. Ковачевић саопштио цитирани закључак, још се није знало да је Вук, убрзо после битке на Марици, а пре 1376. године, постао господар Скопља и околине. На подстицај и молбу свог брата монаха Романа потчинио је Хиландару манастир Св. Георгија Скоропостижног код Скопља 1376/77, па је на тај начин Вук Бранковић стекао ктиторска права у Хиландару.[51] Био је он први српски обласни господар који је стекао таква права, после смрти цара Уроша и царице Јелене, у ктиторији свих владара из династије Немањића. Вуков пример следили су и други обласни господари, браћа Драгаш и кнез Лазар (1380), с циљем да легализују своју власт и да се прикажу у светлу легалних наследника Немањића. На тај начин Хиландар је до 1380. стекао три ктитора: Вука Бранковића, господина Константина Драгаша и кнеза Лазара, од којих је добио многобројне земљопоседе и богате дарове.[52] Но и поред тога, Српска црква је признала и прихватила само кнеза Лазара за наследника Немањића.

У наведеној констатацији Љ. Ковачевића, посебну пажњу привлачи источни гранични појас, на замишљеној линији која спаја планине Жеговац и Козницу. Ове планине се налазе на ширем подручју Косова, а источније од њих простирала се територија кнеза Лазара која је обухватала крајеве око Новог Брда и Гњилана, односно средњовековне жупе: Тополницу, Изморник и Горњу Мораву, са долинама Криве реке Бинач-

---

[49] Љ. Стојановић, *н. д.*, 137—139.

[50] Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић, Бој на Косову*, 305.

[51] С. Новаковић, *Законски споменици*, 451, 452.

[52] М. Благојевић, *Кнез Лазар ктитор Хиландара, Свети кнез Лазар, споменица о шестој стогодишњици косовског боја*, Београд 1989, 47—61; *Исти, Кнез Лазар и његови наследници као ктитори Хиландара*, Јефимија 10, Трстеник 2000, 75—98.

ке Мораве и њихових притока.[53] Западније од Жеговца и Кознице налазили су се крајеви под влашћу Вука Бранковића, а међу њима подручје Приштине, долина Ситнице, као и јужни део Косова, где су некада били познати дворци српских краљева и царева, као што су: Сврчин, Штимља, Неродимље и Пауни.[54] Вуку су припадали Качаник и Качаничка клисура који су му омогућавали слободан приступ Скопљу и околини. У близини Качаничке клисуре, а прецизније на западним обронцима Скопске Црне Горе, почињала је граница која је раздвајала територију кнеза Лазара од области Вука Бранковића. Граница која је почињала од Скопске Црне Горе, водила је у правцу севера на планину Жеговац, остављајући под влашћу кнеза Лазара насеља: Бинач, Смиру, Витину и Партеш, односно цео Гњилански крај, да би граница са северних обронака Жеговца нагло скренула на запад, обухвативши Липљан са ужом околином. Од Липљана је граница нагло скретала на исток, остављајући у Вуковој области Грачаницу и Јањево, да би нешто источније од Јањева поново скренула на север до ниске планине Кознице. На Козници граница мења правац и скреће на северозапад до Пруговца (к. 1034) и води даље у истом правцу, пресецајући доњи ток Лаба, код теснаца који раздваја жупу Лаб од Косова. Одмах треба рећи да је жупа Лаб или „Мало Косово", а данашње подручје Подујева, припадало кнезу Лазару. Српски кнез је дао жупу Лаб у „државу" свом зету, челнику Муси и његовим синовима. Подручје које се простирало јужније од поменутог теснаца на реци Лаб, укључујући насеље Вранин Дол, припадало је Вуку Бранковићу.

Када је Љ. Ковачевић објавио своју студију о Вуку Бранковићу, још се није знало да је Липљан био под влашћу кнеза Лазара, па се у студији није могло ни констатовати да је узан простор између Жеговца и Кознице, такође, припадао српском кнезу. О владавини кнеза Лазара над Липљаном сачувана су занимљива обавештења у једној судској парници, која је вођена између монаха Пирга Св. Василија у Хрусији на Светој гори и манастира Хиландара. Спор је вођен пред судом Серске митрополије 1388. године, па су тада монаси из Пирга у Хрусији оптужили хиландарске калуђере да их на разне начине злостављају.[55] Теретили су их, поред осталог, како су наговорили кнеза Лазара да им одузме цркву Св. Богородице у Липљану са свим поседима. Хиландарци су оспорили ову оптужбу, рекавши да је кнез Лазар казнио монахе из Пирга због њихове „лудости", јер су починили „неверу". Уследило је и објашњење о каквој се „лудости" ради. Пре насталог спора, српски кнез је дао велика материјална средства једном монаху из Пирга, да у Липљану подигне једно утврђење или „пирг". За градњу утврђења дато је 1000 перпера,

---

[53] М. Благојевић, *Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији, Косово и Метохија — прошлост, садашњост и будућност*, Београд 2007, 5—18.

[54] С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник МСЛУ 20 (1984) 67—83.

[55] *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, том I, Скопје 1975, 363—377. М. Живојиновић, *Хиландарски пирг у Хрусији*, Хиландарски зборник 6 (1986) 74—78.

1000 комада камене соли („крушаца”), 200 комада гвожђа, 12 волова, као и материјал за покривање утврђења. Поменути монах из Пирга у Хрусији није подигао утврђење, већ је добијена средства утрошио на неки други начин, а мањи део је послао и на Свету гору. Са отказивањем послушности владару и расипањем поверених средстава, почињено је тешко кривично дело против владара или „невера”, што се кажњавало одузимањем свих поседа, а често и смртном казном.[56] У конкретном случају, кнез Лазар је одузео Пиргу Св. Василија све земљопоседе које је имао у Липљану и другим крајевима под кнежевом влашћу. Захваљујући сачуваним исправама које је својевремено издао цар Душан, може се сазнати шта је све поседовао Пирг Св. Василија на Косову и у Метохији. Из цареве исправе јасно се види да је Пиргу била потчињена црква Св. Богородице у Липљану, затим село Словиње, око 7 км источно од Липљана, са ливадама, уљаником (пчелињаком) и људима, као и један већи комад обрадивог земљишта („ступ”) у атару Липљана. Пиргу Св. Василија били су потчињени и неки људи у Сухогрлу (дан. Суво Грло) на северу Метохије, око 14 км североисточно од варошице Исток. У том подручју и у близини села Бање и села Рудника, Пирг Св. Василија поседовао је неколико „ступова”, односно неколико већих деоница обрадивог земљишта, као и половину једног винограда.[57] Судећи по свему, кнез Лазар је одузео Пиргу и ове земљопоседе који су се налазили у источном делу Метохијског Подгора, односно у средњовековној жупи Кујавчи. Одмах треба рећи како се у Кујавчи већ у XIII веку помиње село Ракош, а са њим се међи насеље Црколез, док се у њиховој близини налазе већ поменута села Суво Грло, Бања и Рудник.[58] За насеље Црколез поодавно се зна да се налазило на територији кнеза Лазара и његових наследника, а о томе ће бити речи у даљем излагању. На основу изложених чињеница са сигурношћу се може закључити да је Липљан припадао кнез Лазару и то са најужом својом околином. У раном срењем веку Липљан је био центар истоимене жупе и епископије, али је временом дошло до крупних промена и у локалној управи и црквеној организацији. За време цара Душана Приштина је постала седиште кефалије, док је Грачаница као седиште Липљанске епископије уздигнута на ранг митрополије.[59] За оба седишта са сигурношћу се може рећи да су се налазила на територији Вука Бранковића. Липљан кнеза Лазара са најужом околином био је са три стране окружен поседима Вука Бранковића. На северу се налазила већ поменута Приштина, Грачаница и Јањево, на југоистоку је била Вукова Горња и Доња Гадимља, док се западно од Липљана и Ситнице простирала Дреница, са најстаријим поседима Бранковића. Липљан је због тога само у правцу истока и уским појасом зе-

---

[56] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, 477—481.

[57] Fr. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienna 1858, 120—124.

[58] С. Новаковић, *Законски споменици*, 595, 601. О размештају и суседству горе поменутих села види географску карту: Секција, Метохија и Дреница — 1 : 100.000.

[59] М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 29, 59, 112—119, 147—149, 185—187. О кефалијама: М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 246—285.

мљишта био повезан са територијом кнеза Лазара, односно са ширим подручјем Новог Брда и Гњилана.

Источна граница Вукове области на општем правцу: Скопска Црна Гора — Жеговац — Козница — Пруговац — доњи ток Лаба, била је углавном стабилна, за разлику од западне и југозападне границе. Љубомир Ковачевић је давно констатовао како Вук Бранковић није ништа држао западније од жупе Дренице, у првим годинама самосталне владавине, па је западни гранични појас његове области почињао од манастира Девича на северу, а потом се спуштао јужно и југоисточно до планине Црнољеве на Косову.[60] Источно од манастира Девича и горњег (меридијанског) тока реке Клине простирала се жупа Дреница, где су Бранковићи поседовали многобројна баштинска села, од којих су нека поклањали црквама и манастирима. На захтев монаха Романа Бранковића, његова браћа Гргур и Вук, синови севастократора Бранка Младеновића, дарували су (1365) манастиру Хиландару: село Трстеник са баштинском црквом која је посвећена Св. арханђелима, затим село Бежаниће, Тушиље и заселак Худинце. Вук Бранковић је, нешто касније, самостално потчинио Хиландару још четири села: Бањицу, Врбовао, Стучице и Мучиваре.[61] Сва посута села, као и град Борач, налазила су се у Дреници. Знатно касније су и синови Вука Бранковића „приложили" манастиру Св. Павла на Светој гори село Добрашевце на реци Дреници и село Кузмино при ушћу Дренице у Ситницу.[62] Ових десет села, која су дарована светогорским манастирима, затим баштинска црква Св. арханђела и тврђава Борац у Дреници, на најбољи начин илуструју како је изгледала и колико је била велика баштина првих Бранковића, војводе Младена и севастократора Бранка.

Област Вука Бранковића осетно је увећана после смрти Ђурђа I Балшића (1378). Вук је тада заузео Призрен, Призренску котлину, шире подручје данашњег Ораховца, Ђаковице и манастир Дечане.[63] На тај начин дошли су под његову власт сви крајеви и насеља у јужном делу Метохије. У питању је богато аграрно подручје које се простире јужно од Дечанске Бистрице и реке Мируше, леве притоке Белог Дрима, па до планина Паштрика, Коритника и Шар-планине.

Знатно другачије изгледа приказ граница Вукове области у студији Михаила Динића под насловом „Област Бранковића". Студија је утемељена на свим познатим и поузданим изворима, а објављена је пре пола века (1960). Најважније резултате својих истраживања до којих је дошао, М. Динић је сажео на следећи начин: „Када је Вук Бранковић достигао свој највећи успон, његова област је била врло пространа: држао је Приштину, Вучитрн, Трепчу, Звечан, Пећ, Призрен. Скопље, Сјеницу и Ко-

---

[60] Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић, Бој на Косову*, 305, 316.

[61] Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић, Бој на Косову*, 298—301; М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 26 (1960) 5 (= *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 148). Види и географску карту, Секција, Метохија и Дреница — 1 : 100.000.

[62] С. Новаковић, *Законски споменици*, 528—530.

[63] М. Динић, *Област Бранковића, Српске земље у средњем веку*, 149.

маране на Лиму”![64] Ови су градови са широм околином покривали територију која је допирала на север до планине Голије, на југ до Шар-планине, у правцу запада до Лима, а на исток до већ помињаних планина Жеговца и Кознице. У исправност закључака М. Динића не треба сумњати, али уз напомену да се све ово односи на територију Вука Бранковића после битке на Косову (1389). Напред је већ истакнуто како је Вук Бранковић још за живота кнеза Лазара држао Приштину, Скопље, Призрен, а по свој прилици и Вучитрн, али не постоји ниједан доказ да су му у то доба припадали: Пећ, Звечан, Трепча, Глухавица, Сјеница и Комарани. Град Звечан је за десетак година, између 1363. и 1373, променио неколико господара. У периоду наглог слабљења Српског царства град се нашао у жижи интересовања најмоћније српске властеле, што је и разумљиво јер је Звечан у то време представљао једну од најмоћнијих тврђава у држави Немањића. За време цара Уроша и у његово име, тврђаву је држао челник Муса до 1363, а онда је српски цар извршио замену утврђења, па је Звечан са „жупом” дао кнезу Војиславу Војиновићу, а челник Муса је добио Брвеник на Ибру са „жупом”, који је до тада држао кнез Војислав. Замена је одговарала интересима овог последњег, али је била повољна и за будућег српског кнеза Лазара, чијом је сестром Драганом био ожењен челник Муса. Тврђава Брвеник налазила се при ушћу реке Брвенице у Ибар, северније од данашње вароши Рашке, али се зато „жупа” града Брвеника пружала јужно уз Ибар, приближно до данашњег Лепосавића и Сочанице.[66] Челник Муса је истовремено управљао и господарио тврђавом и „жупом”, у којој је било преко 30 сеоских

---

[64] М. Динић, *н. д.*, 149. Описујући границу земље Вука Бранковића, М. Динић најпре упозорава на несигурност и тешкоће, па каже: „Према северу, њена граница није била далеко од Звечана; даље се простирала област Мусића”. На северу области гранична линија је водила према југоистоку: „од планине Голије, прелазила Дежевку негде испод Лозне и избијала на Соколовицу... и прелазила Рашку јужно од Глушаца. Између Рашке и Ибра, граница је можда била на Ибровој левој притоци Плакаоници... Источно од Ибра, граница је вероватно била на његовој десној притоцици Бистрици... па је избијала на Копаоник и од њега се спуштала према југоистоку на Лаб, на теснац који одваја жупу Лаб од Косова, тако да је село Вранин Дол остајало Бранковићу”. Ово је био правац од Голије на југоисток до теснаца на Лабу. Од Голије је граница водила и на запад: „обухватајући Сјеницу на горњем Увцу, затим је скретала на југ источно од Пријепоља и Милешева... Јужно од Пријепоља прелазила је Лим, тако да су Комарани на његовој левој обали остајали Вуку”. За крајеве јужно од Комарана, затим Брсково на Тари и за жупу Морачу, не може се поуздано рећи коме су припадали. На југу је Вукова област до Паштрика и Коритника, а у правцу истока, до већ помињаних планика Жеговца и Кознице. Види: М. Динић, *Област Бранковића*, *Српске земље у средњем веку*, 153—156.

Све што је речено о границама Вукове области може се прихватити као тачно, али тек после 15. јуна 1389. године.

[65] О томе ко је све и када држао Звечан између 1363. и 1373. године, расправљано је у литератури: А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926, 166, 167; *Исти, Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928) 25—43; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 7—32; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) 8—10; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975, 36, 63, 103, 122, 185, 212—214; М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и Челника Мусе*, Стари српски архив, књ. 2 (2003) 43—166.

[66] За простирање „жупе града Брвеника” и положај насеља види: Историјски атлас, Завод за уџбенике и наставна средства — „Геокарта”, 7. изд. Београд 2009, 48/11.

насеља. Овде треба само подсетити, да ће касније челник Муса добити од кнеза Лазара жупу Лаб „у државу”, тј. да њом господари. Североисточно од Брвеника и Копаоника простирала се будућа област кнеза Лазара, у чијем се језгру налазила жупа Расина и град Крушевац. Јужно од „жупе” града Брвеника, односно од Лепосавића, налазила су се сеоска насеља која су, вероватно, припадала „жупи” града Звечана.

Кнез Војислав је господарио Звечаном једва три месеца. Умро је 25. октобра 1363, па је град са „жупом”, неко време, припадао Војислављевој удовици и њиховим малолетним синовима. Војислављева удовица, госпођа Гојислава, напустила је своју област крајем 1368, под притиском жупана Николе Алтомановића, синовца кнеза Војислава. Град Звечан је у то време или нешто раније, поново доспео у руке цара Уроша, односно царевог челника Милоша Повика. Једва да је прошла година дана од смрти цара Уроша (децембар 1371), а челник Милош је допао ропства од стране једног човека жупана Николе Алтомановића. Да би се ослободио из заробљеништва, челник Милош је морао да плати откуп, а свакако и да преда Звечан жупану Николи Алтомановићу 1372.[67] Град није остао дуго у његовим рукама, јер се Никола Алтомановић сукобио са кнезом Лазаром и босанским баном Тврткo I, који су заједничким снагама брзо скршили моћ жупана Николе и међусобно поделили његову велику област. Жупан Никола је заробљен 1373. године, а према неким изворима предат је на чување Стефану Мусићу, сестрићу кнеза Лазара и огорченом противнику жупана Николе.[68] У подели Николиних земаља, поред кнеза Лазара и бана Тврткa, узели су учешће и Балшићи који су запосели: жупу Драчевицу, Конавле и Требиње. Колико је познато, није сачуван ниједан извор из којег би се могло сазнати да ли је у подели Николиних земаља учествовао и Вук Бранковић. Таква се могућност искључује због тога што се њихове области нису ни граничиле. Другачији је случај са челником Мусом и његовим синовима, Стефаном и Лазаром, јер је територија њихове „државе” била опкољена са севера, запада и југа, поседима жупана Николе Алтомановића, па су постојали и објективни разлози за њихово узајамно непријатељство. Приликом деобе велике области жупана Николе, кнезу Лазару припале су земље између Дрине и планине Рудника на северу, а јужније и крајеви који су се простирали нешто источније од доњег и средњег тока Лима, укључујући готово целу долину Увца. Сада се с разлогом може рећи да је кнезу Лазару припао и град Звечан. Српски кнез је могао дати челнику Муси и синовима у „државу” Звечан и „жупу” из више разлога, као што му је дао у

---

[67] М. Динић пише: „Исте године (1372) пао је у ропство Степоша Степановића из Драчевице, човека жупана Николе, и Милош Повика, челник цара Уроша или царице Јелене. Степош је Милоша држао у тамници у Ободу крај Цавтата, и пустио га тек када је примио откуп” (М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 17). Не би требало ни сумњати да је тада челник Милош морао да преда и град Звечан жупану Николи Алтомановићу.

[68] О непријатељству Мусића и Николе Алтомановића, Мавро Орбин пише: „И тако пакосни Никола, би заробљен са свом својом имовином. Као заробљеник био је предан на чување некој властели, смртним својим непријатељима. Њихов поглавица је био Стефан Мусић, који му је, по тајном одобрењу кнеза Лазара, дао ископати очи” (Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Превод Здравка Шундрице, Београд 1968, 61).

„државу” жупу Лаб. Челник Муса држао је Звечан до 1363, а као господар Брвеника и „жупе” овог града био је и најближи сусед „жупе” Звечана. Уз све то Мусићи су били непријатељи жупана Николе и ратовали су против њега на кнежевој страни. После победе над Николом Алтомановићем, кнезу Лазару су припали сви крајеви северозападно, западно и југозападно од Звечана, па према средњем току Лима, а изгледа и до реке Таре, као и значајнији градови и тргови: Звечан, Трепча, Јелеч, Глухавица, Сјеница, Бродарево, па и Брсково. У његовој држави налазио се и највећи део долине Увца, па су кнежеви службеници били присутни у насељу Радо(х)иња на левој обали Увца,[69] као и у Сјеници. Сима Ћирковић је скренуо пажњу како је кнез Лазар, посредством својих људи, 1388: „узео тканине дубровачким трговцима” на Сјеници.[70] Сада се више не може ни сумњати коме је припадала Сјеница, а пошто су се долина Увца и Сјеница налазили у држави кнеза Лазара, онда се са сигурношћу може рећи да Вук Бранковић није држао ниједан крај, до 1389, на простору између Звечана и Бродарева на Лиму. Колико је све ово тачно, може се проверити и уз помоћ других извора.

Описујући границе области Вука Бранковића, Михаило Динић је скренуо пажњу како су кнез Лазар, његови наследници и њихова властела поклањали: цркве, насеља и друге поседе на северу данашње Метохије светогорском манастиру Св. Пантелејмона.[71] Кнез Лазар је (1380/81) потчинио поменутом манастиру: „цркву Спасову у Хвосну код Митрополије хвостанске... са селима... и с људима и с виноградима и с воћкама и с воденицама и с брдом и с пољем и са ливадама”.[72] Географски положај Хвостанске епископије, а касније Митрополије, добро је познат и обично се везује за село Студеницу које је удаљено око 10 км североисточно од Пећи. Право и могућност кнеза Лазара, 1380. или 1381, да потчињава „Спасову цркву” са селима и другим земљопоседима, представља неоспоран доказ да су се „Спасова црква”, црквена села и Митрополија хвостанска налазили у његовој држави, а не на територији неког другог обласног господара. Сада се не треба много домишљати па да се закључи, како су у то време и град Пећ и Пећка патријаршија, такође, били у држави кнеза Лазара. На то указује мала раздаљина између Митрополије хвостанске и Пећке патријаршије од свега десетак километара, а постоје и други докази.

---

[69] У једном уговору петорице Дубровчана, на који упозорава М. Динић, саопштава се следеће: „quod de toto eo, guod ipsi aut alter ipsorum receperit, aut alius pro altero ipsorum de eo, guod abstulit *dominus comes Lacarus et Petrus Voynovich in Radochina*, aut per aliquem officialem ipsorum, quod totum illud debeat dividi inter eos pro rato in quocumque loco exigatur” (М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 10). Уговор је закључен 5. фебруара 1388. године, па се на основу цитираног податка може закључити да се село Радоиња на Увцу налазила у држави кнеза Лазара, као и да је тим крајем управљао жупан Петар Војиновић, уз помоћ потчињених службеника. Петар жупан помиње се међу милосницима на повељи коју је кнез Лазар издао Дубровчанима 1387. године (Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 123).

[70] С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, Косовско-Метохијски зборник 1, Београд 1990, 7 нап. 17.

[71] М. Динић, *Област Бранковића, Српске земље у средњем веку*, 150, 157.

[72] А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 148, 156.

Пред крај живота Ђурђа I Балшића, а посебно после његове смрти (1378), област Балшића је осетно смањена. Босански бан Твртко I успео је да Балшићима преотме приморске жупе: Драчевицу, Конавле и Требиње, па се 1377. крунисао за краља, док су источни крајеви области Балшића дошли под власт Вука Бранковића и кнеза Лазара.[73] Вук је после 1378. запосео Призрен, Призренску котлину, као и јужне делове Метохије, укључујући и Дечане, док су Пећ и Пећка патријаршија прикључени држави кнеза Лазара, најкасније 1379. Управо у то доба патријарх Јефрем се одрекао патријаршијског трона, па је требало изабрати његовог наследника. Тада је кнез Лазар сазвао сабор који се састао у Пећкој патријаршији и изабрао Спиридона за српског патријарха 1379. Патријарх Спиридон је, бар, у прво време боравио у Пећкој патријаршији где је издавао своје исправе, а касније је своје седиште пренео у Жичу.[74] На тај начин створена је могућност да Пећ постане седиште епископа, што се и десило. У једном запису „из Апостола" који је настао за време битке на Косову, саопштава се следеће: „Ову књигу писа Божидар у дане благочастивог кнеза Лазара кад дође цар Мурат на Ситницу. И били су бој месеца јуна петнаестог дана на Косову.

Свештеном епископу пећком и мудром и сваке части достојном смерно поклоњење.

Да знаш да дође цар на Ситницу и баша Ибраин с царем Дохотовић стег носећи".[75] Настанак цитираног записа и писање „Апостола" датирано је владавином кнеза Лазара, а пошто је књига посвећена „епископу пећком", онда из тога следи закључак да је Пећ била у држави кнеза Лазара све до битке на Косову, а вероватно и неколико недеља после боја. У запису се помиње долазак цара Мурата и његове војске на Ситницу, као и бој на Косову 15. јуна 1389, али се о исходу битке не говори, вероватно због тога што поменути Божидар још није знао да су погинули и кнез Лазар и султан Мурат. На основу Божидаревог записа може се са сигурношћу рећи да се Пећ са околином налазила у држави кнеза Лазара све до кнежеве погибије.

Из до сада наведених доказа може се наслутити да је, не само Пећ, већ и цела северна Метохија била под влашћу кнеза Лазара, а такође и области северно и западно од Метохије. Михаилу Динићу било је добро познато да је кнез Лазар потчинио „Спасову цркву" код Митрополије хвостанске манастиру Св. Пантелејмона на Светој гори.[76] Он је такође упозорио како су Лазареви наследници и њихова властела даровали манастиру Св. Пантелејмона још неколико насеља и других земљопоседа на северу Метохије. Војвода Новак и његова жена Видослава приложили су манастиру Св. Пантелејмона: „цркву Светога Јована Претече у Црколезу са селима и с метохом и правинама те цркве, што је држала за време цара Стефана".[77] Село Црколез постоји и данас у источном делу Ме-

---

[73] М. Динић, *Како је и када Твртко I завладао Требињем, Конавлима и Драчевицом, О Николи Алтомановићу*, 33—37.

[74] А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 43, 45—47.

[75] Милка Ивић, *Запис о Косовском боју*, Списи о Косову, 86—90, 177.

[76] М. Динић, *Област Бранковића, Српске средњовековне земље*, 156.

[77] А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007, 296, 303.

тохијског Подгора, а удаљено је око 20 км североисточно од Пећи.[78] Истовремено са војводом Новаком и властелин Богдан Радујевић даровао је манастиру Св. Пантелејмона: „у Подгори село Дубово", док је логотет Лука потчинио: „цркву Матер Божију у Драгобиљи са селима и метохом", као и са свим што је „држала при Ђетошу".[79] Поводом ових дарова може се приметити, како у Метохијском Подгору постоји и данас село Дубово, на обали горњег тока Белог Дрима, које се налази око 6 км јужније од села Студенице, односно од седишта Хвостанске митрополије. Може се одредити и положај села Драгобиље. Оно је удаљено око 9 км североисточно од Ораховца у Метохији, односно око 3 км југозападно од Малишева.[80] На први мах изгледа да је реч о малим и изолованим поседима, па је М. Динић поставио питање: „Да ли је реч о једном клину територије кнеза Лазара и његових наследника, или о једној или више њихових енклава у Вуковој области".[81]

Овакво се питање не би наметнуло и поставило да су искоришћени важни подаци из повеље кнеза Лазара, којом је поклонио Хиландару 1379. или 1380, село „Јелшаницу Ђурђа Ненишића" са засеоцима: Толановина, Ђурђевик и Ресник, као и село „Јелшаницу Градислава тепчије" са заселцима: Грабац, Гриби, Шикоње, Ошљак, Звиздали и Слатина.[82] У питању је укупно 11 сеоских насеља. Данас постоји Горња и Доња Јошаница, на месту средњовековних Јелшаница, које су удаљене око 30 км источно од Пећи. У суседству ових села били су размештени и њихови заселци, па су се до данас сачувала насеља: Грабац, Ресник и Ђурђевик, док су се називи преосталих заселака одржали у локалној микротопонимији.[83] Средњовековни Ресник је данашњи Стари Ресник, који се налази око 2 км западно од десне обале горњег (меридијанског) тока реке Клине. У суседству и северозападно од Ресника је Горња Јошаница, а нешто даље у истом правцу налази се насеље Грабац. На овом месту треба посебно истаћи да је на левој обали горњег тока Клине манастир Девич, а нешто јужније село Тушиље које је припадало баштини Бранковића. На општем правцу југоисточно од Девиза и Тушиља, сачували су се средњовековни називи за неколико села која су улазила у састав баштине Бранковића, као што су: Стучинце, Врбовац, Трстеник и Бањица.[84] На основу описаног размештаја насеља, а конкретно да су села Бранковића била источно од леве обале Клине, а кнеза Лазара западно од десне обале поменуте реке, може се са сигурношћу закључити да је горњи ток Клине, која тече са севера према југу, представљао границу између др-

---

[78] Сва растојања између појединих места о којима се говори, мерена су по географској карти, Секција, Метохија и Дренића — 1 : 100.000.

[79] А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296, 307.

[80] Према новијем тумачењу село Драгобиље налазило се у долини речице Драгобиље, притоке Љига. Види: С. Ћирковић, *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја, Ваљево, постанак и успон градског средишта*, Ваљево 1994, 65.

[81] М. Динић, *Област Бранковића, Српске земље у средњем веку*, 157.

[82] А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 131, 133, 140, 143.

[83] М. Пешикан, *Из историје топонимије Подримља I*, Ономатолошки прилози II (1981) 54, 57, 60.

[84] Види нап. 61.

жаве кнеза Лазара и области Вука Бранковића и то на правцу који раздваја северну Метохију од Дренице. Љубомир Ковачевић је био у праву када је давно констатовао да се Вукова област, у првим годинама његове владавине, није простирала даље на запад од Дренице, односно од линије која спаја Девич на северу и планину Црнољеву на југу. Кнезу Лазару припадала је цела северна Метохија, пре битке на Косову, а прецизније територија између Пећке Бистрице и меридијанског тока реке Клине. На том простору постојале су средњовековне жупе Хвосно и Кујавча, као и подручје данашњег Метохијског Подгора који се простире јужније и испод планине Мокре Горе и Суве Планине, односно Суве Горе.[85] Из тога даље следи поуздан закључак, како су и сви крајеви северније од Метохијског Подгора и поменутих планина, укључујући Стари Колашин и шире подручје Сјенице, такође припадали кнезу Лазару све до његове погибије. Ослањајући се на чињенице да су се у држави кнеза Лазара налазили: жупа Лаб, односно подручје Подујева, затим северна Метохија, Метохијски Подгор, Стари Колашин, Сјеница и долина Увца, онда се са сигурношћу може рећи да Вук Бранковић, до 15. јуна 1389, није могао бити господар Бродарева на Лиму или Сјенице, нити рудника Глухавице, ни града Јелеча, па ни Звечана или рудника и трга Трепче. Под влашћу кнеза Лазара била је и долина Лима, јужно од Бродарева, па вероватно до Плава, са средњовековним жупама: Љубовића, Лим, Затон и Будимља, а вероватно и Брсковска жупа која је обухватала крајеве око Мојковца и дуж реке Таре.

Битка на Косову између српске и турске војске, до које је дошло 15. јуна 1389, представља најкрупнију прекретницу у историји српске средњовековне државе и етничкој свести српског народа. На челу српске војске и главнине налазио се кнез Лазар који је довео и највећи број ратника из своје државе, затим Вук Бранковић са одредом из своје области, док је краљ Твртко I послао у помоћ већи одред босанских ратника под заповедништвом искусног војводе Влатка Вуковића. На челу турске војске налазио се њихов владар, емир Мурат и његови синови, Јакуб и Бајазид, а са њима су дошли на Косово и њихови вазали. На овом месту не треба посебно расправљати о самом току битке, пошто је то учињено у историографији на више места.[86] Но и поред тога мора се упозорити да се у изворима, који су настали убрзо после боја на Косову, не помиње пораз српске војске. Обично се исход битке прећуткује или се говори о победи српског оружја. У поменутим изворима посебно се скреће пажња на велике жртве и губитке, како међу Србима, тако и међу Турци-

---

[85] Метохијски Подгор обухвата и делове средњовековних жупа Хвостна и Кујавче. Карту са обележеним насељима у Метохијском Подгору објавио је: С. Стијовић, *Ономастика источног дела Метохијског (Пећког) Подгора*, Ономатолошки прилози I (1971) 237—381; *Исти, Ономастика средишњег дела Метохијског (Пећког) Подгора*, Ономатолошки прилози II (1981) 197—335.

[86] Постоји велика библиографија о боју на Косову између Срба и Турака 15. јуна 1389. године. За оцену најважнијих закључака види: *Косовска битка у историографији*, Изд. Историјски институт, Зборник радова, књ. 11, Београд 1990; Саопштења са научног скупа „Косовска битка — историја и традиција", САНУ 22—24. јуни 1989. године, Глас САМ CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9 (1996) 33—204.

ма. На турској страни погинуо је њихов владар емир Мурат, затим његов син Јакуб, као и велики број турских ратника, док је међу Србима изгубио живот кнез Лазар, као и знатан број његове властеле и осталих ратника. Жртава је било и у босанској војсци, а вероватно и у војсци Вука Бранковића, али су заповедници ових одреда, босански војвода Влатко Вуковић и Вук Бранковић изнели живе главе из боја на Косову, као и знатан део њихових ратника.[87] Но, и поред тога што српска војска, посматрана као целина, није претрпела пораз у класичном смислу те речи, Срби су на Косову изгубили рат против Турака. У народном предању је изгубљени рат оквалификован као пропаст „Српског царства" на Косову, а до тога је дошло због наводне издаје Вука Бранковића. У већ помињаним изворима нема ниједне речи о Вуковој издаји, па се с разлогом поставља питање због чега га је народно предење тако тешко оптужило и приказало као највећег издајника српског народа и српске државе.

Одговор на постављено питање могао би се потражити и пронаћи у држању Вука Бранковића после боја на Косову, а конкретније у његовом ставу према наследницима кнеза Лазара: кнегињи Милици и њеним синовима, кнезу Стефану и Вуку Лазаревићу.[88] Одмах после погибије кнеза Лазара, сва три његова наследника нашла су се у веома тешком положају. Наследили су отворени рат против Турака, а са севера запретила је опасност од напада угарске војске. Тадашњи угарски краљ Жигмунд захтевао је од Лазаревића да му предају Мачву, а вероватно и „оностранi Срем". Он је сматрао да ове области припадају угарској круни и да после смрти кнеза Лазара треба да се врате краљу, због тога што је кнез Лазар био у лабавим вазалним обавезама према краљу Лудвигу I, па и краљу Жигмунду.[89] Захтев је испостављен у најтежем тренутку за Лазаревиће, који нису имали довољно ни војника ни материјалних средстава да би ратовали истовремено и против Турака и против Угарске. На овом месту треба само подсетити како је у бој на Косову, поред кнеза Лазара, изгинуо велики број његове верне и велике властеле. Погинули су поред осталих и два кнежева сестрића, браћа Стефан и Лазар Мусић, који су добили на управу или у „државу" жупу Лаб, затим тврђаву Брвеник са „жупом", а вероватно и тврђаву Звечан, такође са „жупом". Био

---

[87] Најстарији податак о Вуковом напуштању битке на Косову саопштава „Историја о Јакуб Челебији". Део ове „Историје" који се односи на Косовску битку превео је и саопштио Ненад Фејић, па се у његовом преводу, поред осталог, саопштава следеће: „И док су се на изглед делили први ударци, Лазар који се умешао на једном крилу војске против Евренос бега, погибе. И када је *Лазарев зет* дознао да му је таст погинуо, није му више било стало да задаје ударце ни да продужи битку, већ је наложио да у њој нико не суделује, и сместа је донео одлуку да се врати у своју земљу да би био господар" (Н. Ф е ј и ћ, *Историја о Јакуб Челебији*, Глас САНУ CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ 9, 136). Ни у овом одељку се не помиње Вукова издаја, већ је у питању процена једног од војних заповедника, да битку не треба даље настављати. На сличан начин је поступио и војвода Влатко Вуковић.

[88] О Вуку Бранковићу посебно је расправљао и саопштио преглед литературе: М. С п р е м и ћ, *Вук Бранковић и Косовска битка*, Глас САНУ CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9, 86—107.

[89] П. Р о к а и, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, Глас САНУ CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9, 145—150.

је то велики губитак и за Лазаревиће и за њихову земљу. Када је кнез Лазар погинуо, његов легитимни наследник и најстарији син Стефан имао је око 12 година, док је Стефанов брат Вук био још млађи, па је вођење државних послова и врховну власт у држави преузела њихова мајка, кнегиња Милица.[90] Овакво решење било је у складу са старим српским обичајима, али је за реализацију била неопходна широка подршка властеле, Српске цркве и стабилан поредак у земљи, као и мир на границама са суседним државама. Од свега што је потребно, Лазаревићи су могли рачунати на подршку званичне Српске цркве, а конкретније на подршку патријарха Спиридона и свештенства у њиховој држави. Српска црква је подржала младог кнеза Стефана као легалног и легитимног наследника кнеза Лазара, с надом да ће наставити очеву политику и ујединити српске земље. Знатан део властеле који је преживео битку на Косову, остао је веран и потчињен Лазаревићима, док се други део понашао уздржано, испољивши тежњу за осамостаљивањем. Знатно касније после ових крупних догађаја Константин Филозоф описује стање у држави Лазаревића, па каже како није: „претила беда само од Исмаиљћана /Турака/, него се и западни суседи (Угри) спремише за рат". Одмах после ове констатације он наставља: „Уз то дођоше и међусобне поделе на оне који су овима подручни, а други су били као самостални."[91] Другачије речено, део српске властеле остао је и даље потчињен Лазаревићима, док су се други понашали као да су самостални.

Велика опасност од Турака, претње које су стизале из Угарске и подела српске властеле у земљи, приморали су Лазаревиће да што пре

---

[90] М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 183—198.

[91] Горе је цитирана реченица у нашем слободном преводу, а у оригиналу она гласи: „не бо тьчию оть Исмаилить бѣда належааше, нь и западьнии окрьсть на брань оуготовише се. Кь томоу же и междоусобьнаꙗ раздълениꙗ, ѥже симь подроучьнии. ини же ꙗко свои оуди бивьшеи" (Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, Издао В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLII (1875) 262). Јагићево издање је тешко доступно, па је преснимљено и објављено у књизи коју је приредио Ђорђе Трифуновић, под насловом: Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана*, LIO, Горњи Милановац 2004, 262. Цитирана реченица у оригиналу постоји и у издању: К. Куев и Г. Петков, *Сьбрани съчинениа на Константин Костенечки*, София 1986, 376.

Друга реченица у наведеном цитату, која гласи: „кь томоу же междоусобьнаꙗ раздѣлениꙗ, ѥже симь подроучьнии. ини же ꙗко свои оуди бывшеи", превођена је и протумачена на различите начине. Љ. Ковачевић је реч „раздељенија" протумачио као „раздори", па би цитирана реченица гласила: „а уз то (насташе) и међусобни раздори; једних који су били подручни, а других који су самостални били" (Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић, Бој на Косову*, 310). Сматрамо да је смисао добро ухваћен. Касније је Л. Мирковић цитирану реченицу превео да гласи: „К томе дођоше и међусобне борбе оних који су овима били подручни, док су други били као самостални" (Константин Филозоф, Живот деспота Стефана Лазаревића, Старе српске биографије XV и XVII века, Београд 1936, 61). Превод Л. Мирковића је чешће коришћен у литератури, па је извршио и снажнији утицај у историографији. Он је сувише слободно протумачио реч „раздељеније" као „борбу", што се тешко може прихватити. Сматрамо да је најбоље остати код основног значења, да „раздељеније" подразумева пре свега „поделу", политичку или неку другу. Буквални превод би гласио: „и к томе међусобне поделе, који су овима подручни, а други су били као самостални". Једва да се могло и помишљати на међусобну оружану борбу властеле после крвопролића на Косову. Подела међу властелом постоји, на оне који су остали потчињени Лазаревићима, док су се други понашали као да су самостални, бар неко време.

пронађу излаз из веома тешке ситуације. У том циљу сазван је државни сабор на којем су били присутни: патријарх Спиридон, сви високи представници Српске цркве у држави Лазаревића, затим кнегиња Милица, млади кнез Стефан и најугледнија властела која су им била верна. Сабор је одржан, можда, у другој половини јула, а свакако пре 11. августа 1389. На сабору су донете судбоносне одлуке које су омогућиле опстанак државе Лазаревића, на тај начин што ће се успоставити мир с Турцима, по цену понижавајућих уступака и ограничења државног суверенитета.[92] Ускоро после одржаног сабора Лазаревиће је задесила још једна несрећа, због тога што је 11. августа 1389. умро патријарх Спиридон, верни сарадник кнеза Лазара и његових наследника.[93] Но и поред тога, одлуке сабора почеле су да се спроводе у дело. Нису познате појединости како је успостављен мир с Турцима, изузев да су размењена посланства између кнегиње Милице и емира Бајазита I. Са успостављањем мира са Турцима, најкасније до пролећа 1390, отклоњена је највећа опасност за опстанак државе Лазаревића, под условом да земља и њен владар буду потчињени Турцима. Млади кнез Стефан и његов брат Вук Лазаревић постали су Бајазитови вазали, уз обавезу када постану пунолетни да лично са српским ратницима учествују у турским војним походима сваке године и где им се нареди. Да би се осигурао мир, њихова сестра Оливера послата је у харем емира Бајазита, по чијем је наређењу њен отац, кнез Лазар, погубљен. Било је и других обавеза, о којима се мање зна, па је и углед Лазаревића у очима савременика и суседа био скроман, што је утицало да се Дубровчани обраћају кнегињи Милици само као „почтеној госпођи", а кнезу Стефану као „почтеном господину".[94]

За успостављање мира с Турцима требало је да протекне и извесно време, па је мир успостављен крајем 1389. или почетком 1390, а онда да прође још неколико месеци да би Бајазит послао своју војску у помоћ Лазаревићима, што се и догодило у пролеће 1390.[95] У том периоду дошло је до драматичних промена, како на северу државе Лазаревића, тако и у јужним и југозападним областима. Угарски краљ Жигмунд вршио је припреме да упадне с војском у Србију, што није остало непознато. Почетком октобра кнегиња Милица послала је свог изасланика у Дубровник да затражи азил. Дубровачке власти иразиле су спремност 12. октобра 1389, да прихвате кнегињу Милицу, њену имовину и пратњу, а кнегињин посланик је награђен са 100 перпера.[96] Тражење азила у Дубровнику било је оправдано, због тога што мир с Турцима још није био закључен, а угарски краљ Жигмунд упао је октобра са својом војском у Србију, па је већ 6. новембра био под градом Борчем у Гружи.[97] Угри су заузели Борач и град Честин у Гружи, али се на томе и завршило њихово напредовање. Већ идуће године морали су да се бране од заједничких

---

[92] М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас САНУ CDX, Одељење историјских наука, књ. 14, (2008) 29, 30.

[93] М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, 121.

[94] *Историја српскоґ народа II*, Београд 1982, 110, 111.

[95] В. Трпковић, *Турско-уґарски сукоби до 1402*, Историјски гласник 1—2 (1959), 101.

[96] М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике*, књ. II, Београд 533, 518.

[97] В. Трпковић, *Турско-уґарски сукоби до 1402*, 97, 98.

напада српске и турске војске.[98] Напад краља Жигмунда на Србију октобра и новембра 1389. отежао је положај Лазаревића и у земљи и у преговорима с Турцима. Изгледа да је кнегиња Милица у то време оскудевала и у готовом новцу па је заложила свој скупоцени појас од позлаћеног сребра католичком свештенику Марину из Улциња, који је у то доба живео у Дубровнику.[99] Појас је био тежак 26 литара и 4 унце, што одговара тежини од 8 кг и 635 гр, а његова вредност је у то време износила више стотина дуката. Тежина и вредност појаса сами по себи привлаче посебну пажњу, али зато трансакција давања у залог и плаћање откупнине представља посебан индикатор који показује у каквом су стању биле финансије Лазаревића. Кнегиња Милица је била спремна да плати откупнину за свој појас већ у мају 1390. године, па је о томе обавестила дубровачке власти, што представља јасно сведочанство да су се финансије Лазаревића до тог времена средиле и да је њихов положај у земљи стабилизован.[100]

Убрзо после боја на Косову, па током 1390. године, Вук Бранковић је развио живу политичку делатност, како у проширивању граница своје области, тако и у сфери владарске идеологије.[101] У релативно кратком временском периоду, од годину и по дана, не може се тачно прецизирати када је и шта урадио. Убрзо после смрти патријарха Спиридона, који је умро 11. августа 1389. године, оданог сарадника и присталице Лазаревића, по други пут се нашао на патријаршијском трону у Пећкој патријаршији бивши патријарх Јефрем.[102] После добровољног напуштања патријаршијског трона (1379) он је пуних 10 година живео у манастиру Св. арханђела код Призрена који се налазио у области Вука Бранковића. Описујући поновни Јефремов долазак у Пећку патријаршију, епископ Марко каже: „Због сталних турских напада сабор се није могао састати", да би изабрао новог патријарха, „те пошаљу и замоле овога великога (Јефрема) да помогне цркви у невољи", па је он ову молбу прихватио.[103] Епископ Марко не каже ко је замолио Јефрема и ко је послао по њега, али се тако нешто није могло десити без знања и сагласности Вука Бранковића. Прелазак Јефрема из манастира Св. арханђела у Пећку патријаршију, представља посредан доказ да је град Пећ са околином доспео под власт Вука Бранковића, а такође да се под његовим утицајем налазила и Српска патријаршија.

---

98 В. Трпковић, *н. д.*, 101—107.

99 На целокупну проблематику везану за заложени појас кнегиње Милице недавно је скренуо пажњу: С. Ћирковић, *Повеље и писма Стефана Лазаревића*, Стари српски архив, књ. 7 (2008), 237, 238.

100 N. Lonza i Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390—1392*, Zagreb — Dubrovnik 2005, 166, 167.

101 И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, 229—240; М. Спремић, *Вук Бранковић и Косовска битка*, 99—106.

102 М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, 123—126.

103 Марко Пећки, *Житије патријарха Јефрема*, Шест писаца XIV века, 168. Објашњење епископа Марка не изгледа уверљиво. Познати су случајеви да је Српска црква и у редовним приликама била по неколико месеци „удова", па чак и годину дана за време владавине краља Милутина, па се са довођењем и избором патријарха није морало жури-

После погибије кнеза Лазара, Вук Бранковић се потпуно осамосталио у својој области. Он није преузео никакве обавезе према кнегињи Милици и младом кнезу Стефану Лазаревићу, па је стечена самосталност дошла до изражаја и у његовој титулатури. У пролеће 1390. године, Вук је кратком исправом потврдио Дубровчанима све што пише у повељи коју им је издао 1387. Кратка потврда почиње следећом реченицом: „По извољенију и милости владике спаса Христа ја господин Вук обећавам и дајем веру моју господску."[104] Из наведене титулатуре јасно се види да је он „господин", односно самостални владар, по вољи и милости Христовој. Цитирана реченица налази се и на почетку повеље којом се Вук Бранковић обавезује, 21. новембра 1392, да ће плаћати данак Турцима уместо Хиландара.[105] Занимљиво је приметити да су и дубровачка већа у својим одлукама, од пролећа 1390. до јесени 1392, обично титулисали Вука Бранковића са „господин Вук" (dominus Volch), што раније нису чинила.[106] Дубровачке власти исказују му још већу почаст у писмима на српском језику, па му се редовно обраћају као: „Славном и велеможном господину Вуку Бранковићу", а понекад и уз напомену да „држи земљу српску".[107] Све је ово још јасније речено 1394, када је од Млечана добио грађанство, па је титулисан као: „magnificus et potens dominus Volchus de Brancho, dominus Rassie, Sclavonie et cet".[108] Наведене титулатуре јасно показују да је и у Венецији и у Дубровнику сматран за самосталног владара, што није био случај док се кнез Лазар налазио у животу.

За своје поданике Вук је од увек био „господин", али зато „грешни Михаило" у свом запису, који је настао прве године после боја на Косову, помиње: „благоверног и христољубивог господина Вука".[109] Познато је да су одреднице „благоверни" и „христољубиви" коришћене у титулатурама владара из династије Немањића као и у титулама кнеза Лазара, али не и код Вука Бранковића до 1389. За своје поданике он је могао бити и „благоверни" и „христољубиви", па „грешни Пахомије" у свом запису, који је настао убрзо после битке на Косову, саопштава да је

ти. Митрополити и епископи у својим епархијама увек су били компетентни и надлежни да врше своју мисију.

[104] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 140.

[105] С. Новаковић, *Законски споменици*, 459.

[106] N. Lonza i Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390—1392*, 70, 146, 221; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 140—142.

[107] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 142—145. Посебно треба истаћи да Вук Бранковић никада није себе називао или титулисао као „господина Србљем" или „господина српске земље". Он није имао на то право, нити би му неко то признао у српским земљама, па га није ни присвајао. Српска црква и српска властела признали су једино кнеза Лазара и његовог сина Стефана Лазаревића за „господина Србљем" или „српске земље". Такво право није стекао краљ Марко, ни браћа Драгаш, сестрићи цара Душана, ни Балшићи који су се први осамосталили, па тако нешто није могло припасти ни Вуку Бранковићу. Више о томе: М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, Историјски гласник 1—2 (1983), 43—54.

[108] На горе наведену титулатуру Вука Бранковића скренули су пажњу: И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, 235, а нешто касније и М. Спремић, *Вук Бранковић и Косовска битка*, 101. Можда су Млечани веровали да ће Вук постати владар Србије.

[109] Списи о Косову, 178.

књига написана „у дане благоверног Вука Стефана”.[110] Пахомије је овде у титулатуру додао и владарско име „Стефан” које је користио и кнез Лазар, а пре њега сви крунисани владари из династије Немањића.[111] Тешко се може поверовати да је „грешни Пахомије” то учинио по свом нахођењу, поготово што се у потпису на једној хиландарској повељи коју је издао Вук Бранковић може јасно прочитати: „господин Стефан Вук”.[112] Овде треба још додати да се према „Призренском поменику”, на шта је упозорио И. Божић, чинио помен за „Стефана Вука и монахињу Марину”, тачније за Вука Бранковића и његову жену Мару, која је приликом, монашења добила име Марина.[113] Наведене чињенице упућују на закључак да је део српског свештенства на територији Вука Бранковића, а такође и у Хиландару, сматрао да господину Вуку припада и владарско име Стефан. Овакав став могао се одржати на снази само док се на патријаршијском трону налазио по други пут бивши патријах Јефрем, а тачније од смрти патријарха Спиридона па до избора патријарха Данила (1390/91). У питању је кратак временски период и како изгледа, од владарског имена Стефан, одустао је и Вук Бранковић.[114]

Истицање самосталности у титулатури Вука Бранковића, није засновано само на раскидању вазалних обавеза према наследницима кнеза Лазара, већ и на осетном повећавању властите територије. Вук Бранковић је убрзо после битке на Косову постао господар Пећи. О томе сведочи и „Пахомијев запис” у Патерику или Отачнику, који се налази у збирци рукописа Пећке патријаршије, где се саопштава да је ова књига писана: „у дане благоверног Вука Стефана. Те године када Турци убише кнеза Лазара, а Срби цара Амурата”.[115] Запис је датиран владавином Вука Бранковића, а такође и годином у којој су погинули кнез Лазар и цар Мурат. По византијском начину рачунања година се завршава 31. августа, па је и писање поменуте књиге завршено у периоду између 15. јуна и 31. августа 1389. Напред је већ речено да се рукопис књиге, односно Отачника, налази у Пећкој патријаршији, па из тога даље следи закључак да је Вук Бранковић постао господар Пећи до краја августа 1389, због тога што је датирање рукописа извршено и по његовој владавини.

Запоседање Пећи није био крајњи циљ, већ пре почетак освајачког подухвата. Заузето је и подручје на којем се налазило седиште Хвостанске митрополије, односно средњовековна жупа Хвосно на северу данашње Метохије. О томе се може наћи потврда у „Запису грешног Михаила” на једном минеју. Садржина записа је вишеструко занимљива. Нај-

---

110 Списи о Косову, 177, 178.

111 Види нап. 36.

112 На садржину и облик потписа Вука Бранковића, на једној хиландарској повељи, упозорили су 1975. године В. Мошин и И. Божић (*О кнезу Лазару*, 41, 234).

113 И. Божић, *Неверство Вука Бранковића, О кнезу Лазару*, 234.

114 Синови Вука Бранковића Гргур и Ђурађ, у периоду између 1403. и 1406. године, титулисали су се као Стефан Гргур и Стефан Ђурађ (М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, 204). У то доба беснео је рат између деспота Стефана Лазаревића и синова Вука Бранковића. После ових догађаја и монашења Гргура Бранковића, његов брат Ђурађ се не титулише као „Стефан Ђурађ”.

115 Списи о Косову, 178, 188.

пре се саопштава да ова књига: „написа се годиште по боју кнежевом, у дане благоверног и христољубивог господина Вука. Написа се по заповести господина хвостанског митрополита Арсенија... И сврши се 6898. године (1390)”.[116] Датирање записа извршено је на неколико начина. Најпре, по години после боја на Косову, затим по владавини господина Вука и најзад прецизно по години „од створења света”, односно 6898. која одговара периоду од 1. септембра 1389. до 31. августа 1390. Писање књиге је извршено по наредби хвостанског митрополита Арсенија, а свакако и у Хвостанској митрополији, па се на основу наведених чињеница са сигурношћу може рећи, да се и предео око Хвостанске митрополије налазио под влашћу Вука Бранковића и то већ у првој години после боја на Косову.

Заузимање трга Пећи и Хвосна био је почетак, а не и крај, освајања. Вук Бранковић је био искусан политичар, па је тачно проценио да га Турци неко време не могу озбиљније да угрозе, због тога што су и сами претрпели велике губитке на Косову. Он је наставио да води антитурску политику, па је тиме учврстио савез са краљем Твртком I. Ослањајући ће на властите снаге и сарадњу са босанским краљем, Вук Бранковић је проширивао своју област на рачун територије Лазаревића. Највећа освајања је извршио у правцу запада и северозапада, запосевши југозападне крајеве некадашње државе кнеза Лазара, с јасним циљем да успостави територијалну везу са државом босанског краља. У томе је постигао видљиве успехе, тако да је пре краја 1390. постао господар Сјенице и шире околине, за коју се поуздано зна да је 1388. била под влашћу кнеза Лазара. На освојеном подручју извршио је неке промене у плаћању царина, па су дубровачке власти, поводом измене царинског система у Сјеници одлучиле да интервенишу код Вука Бранковића, 19. фебруара 1391.[117] Ово је поуздан доказ да се под његовом влашћу налазила Сјеница са ширим подручјем. Освајања су вршена и даље на запад од Сјенице, до Лима и преко реке, на подручје Комарана, где се налазило село властелина Прибила Кућнића. Прибил се помиње 9. јула 1392. године као „човек” (homo) господина Вука (domini Volchi), а то је поуздан доказ да је заузета и лева обала средњег тока Лима.[118] На основу наведених доказа да су освојени: Пећ, Хвосно, Сјеница и Комарани, са сигурношћу

---

[116] Списи о Косову, 178. М. Динић, *Област Бранковића, Српске земље у средњем веку*, 158.

[117] Дана 19. фебруара 1391. године; „In minori consilio more solito congregato captum fuit de mittendo preceptum ser Theodoro de Prodanello quod, receptis literis regiminis Ragusii, debeat personaliter ire cum ipsis literis credencialibus ad *dominum Volch pro facto doane de Sinice*, cum commissione que ei mittetur” (N. Lonza i Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390—1392*, 146). Вук Бранковић је изменио режим царина, не само у Сјеници, већ и у другим местима, па је 2. јула. 1392. године дубровачко Мало веће донело следећу одлуку: „In dicto consilio captum fuit ser francho quod debeat ire dominum Volch pro franchatione doanarum positarum per ipsum de novo, expensis comunis” (N. Lonza i Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća*, 221). Из наведеног цитата, следи закључак да је Вук Бранковић увео нове царинарнице, вероватно у новоосвојеним крајевима, где оне раније нису постојале, па су Дубровчани настојали да их укину.

[118] М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, *Српске земље у средњем веку*, 309.

се може рећи да су се под Вуковом влашћу нашле области од Дренице и Ибра на истоку, па на запад до Лима, Таре и Мораче, са градовима и трговима: Звечан, Трепча, Јелеч, Глугхавица, Трговиште, Сјеница, Бродарево, Плав и Брсково, као и већ помињана Пећ. На тај начин и за кратко време, област Вука Бранковића постала је три пута већа, захваљујући освајањима која су извршена на рачун некадашње државе кнеза Лазара.

Отимање великих области и градова од некадашње државе кнеза Лазара, као и агресивно понашање Вука Бранковића према наследницима кнеза Лазара, одмах после битке на Косову, не може се оквалификовати другачије, већ као издаја Лазаревог дела и Лазаревића. Према народном предању сам чин Вукове издаје је поједностављен и везан за сам дан битке, што у хронолошком погледу није далеко од описаних догађаја. Два века касније и Мавро Орбин везује издају за сам дан битке, али саопштава и циљ издаје, па каже: „зет кнеза Лазара Вук Бранковић спасао се готово са свим својим људима, пошто је (како неки кажу) имао тајне преговоре с Муратом да изда (како је и учинио) свога таста да би се докопао његове државе. Тако је после његове смрти и остао господарем једног дела Рашке, док је други део добила Лазарева жена Милица и Лазарева два нејака сина, Стефан и Вук".[119] Ако се изоставе „тајни" преговори с Муратом, што је тешко проверити јер су „тајни", све друго је тачно. Вук Бранковић је заиста покушао да заузме место кнеза Лазара у српским земљама, односно да се „докопа његове државе", а пошто то није успео, постао је господар „једног дела Рашке", што је у нашој анализи доказано. Други део Рашке припао је кнегињи Милици и њеним малолетним синовима, а то је у историографији одавно познато.

Лазаревићи се нису одмах супротставили агресији Вука Бранковића, а то нису могли ни да чине током друге половине 1389. У то време Лазаревићи су морали да се бране од напада из Угарске,[120] а део њихове властеле настојао је да се осамостали. Вук Бранковић је искористио настало стање, па је на разне начине привлачио такву властелу на своју страну. Поуздано се зна да је властелин Обрад Драгослаљић, војвода кнеза Лазара, починио „неверу" његовим наследницима, па су му они одузели баштинске поседе у жупи Ибру.[121] На Вукову страну је прешао и

---

[119] Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, превод Здравко Шундрица, 102. И. Божић, *Неверство Вука Бранковића, О кнезу Лазару*, 239; М. Спремић, *Вук Бранковић и Косовска битка*, 105.

[120] Види нап. 97.

[121] О „невери" војводе Обрада Драгосаљића или Драгослалића расправљало се у историографији на више места. Према констатацији И. Божића, војвода Обрад је: „Издао кнеза Стефана, свог господара, па му је овај заплeнио поседе и предао их неком свом властелину у пронију" (И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, 232, 233). Судећи по свему, војвода Обрад је починио издају или „неверу" на тај начин што је прешао на страну Вука Бранковића. Војводини поседи налазили су се у жупи Ибар, где је подигао цркву посвећену Ваведењу и поклонио јој неколико насеља. О томе је добио посебну повељу од кнеза Лазара (1388) и од патријарха Спиридона (1388), па му се у издатим повељама потврђују баштинска права, да може цркву са поседима дати коме хоће, било у мираз, било рођаку, а може је потчинити и некој другој цркви (А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 201—214).

већ помињани властелин Прибил Кућнић у Полимљу, а у историографији је већ одавно утврђено, како је Вук покушао да подмити Филипа Барелија, протовестијара Балшића и то у пролеће 1390, да би му овај предао један град у Приморју.[122] До промене у односу снага између Лазаревића и Вука Бранковића долази управо у пролеће 1390. године, када је у Србију дошла турска помоћна војска. Долазак Турака поплашио је с разлогом Вука Бранковића. Турски одреди почели су да упадају и пустоше по његовој области, па је становништво живело у великом страху. О томе говори већ помињани „грешни Михаило". Боравећи у Хвостанској митрополији, саставио је запис 1390. у којем, поред осталог, каже: „И Бог да извести што патих од страха турског овамо, од костобоље не устадох ни с места... не могох бежати, ни друго што. Рекох: О мати божја хвостанска, сакри од садашње ове беде. О што пати душа од бегова турских! Мати божија сачувај ме, раба својега!"[123] Турци су упали у Хвосно, по свој прилици, већ у пролеће 1390. године, што је приморало Вука Бранковића да затражи уточиште у Дубровнику. Његов изасланик стигао је у Дубровник пре 9. маја 1390. године.[124] Дубровачке власти су поменутог датума издале свечану повељу којом се обавезују да ће примити у свој град „господина Вука", његову породицу и ризницу, поготово ако не буде могао да „држи земљу српску, но га истерају Угри или Турци или неко други".[125] Опасност од једних и других изгледала је реална, али је сама по себи привремено утихнула, због тога што су се Тур-

---

Неколико година касније, вероватно 1392, а најкасније до 1395. године, Лазаревиће су посетили угледни хиландарски монаси које је предводио Герасим Бранковић, рођени брат Вука Бранковића. Они су захтевали од Лазаревића да им предају цркву Ваведења у жупи Ибру са поседима, због тога што им је то „обрекао" војвода Обрад, а није извршио званичну предају. Захтев је сумњив и проблематичан, јер се заснива на усменом обећању, а подстакли су га Бранковићи, под чијим, је утицајем био Хиландар. Угледним монасима морало се веровати на реч. Но и поред тога, казна за „неверу" није поништена, а није се смело ни дозволити да издајник владара и државе стекне право на помен у Хиландару. Лазаревићи су због тога сазвали државни сабор, на којем је одлучено да се црква Ваведења у жупи Ибру са поседима потчини Хиландару, али не као поклон војводе Обрада, већ да то дарује кнез Стефан Лазаревић: „у помен вечни и за душевну корист себи и родитељима мојим, светопочившем великом кнезу Лазару и мајци ми, кнегињи Милици, и вазљубљеном брату ми Вуку" (Стари српски архив, књ. 3 (2004) 114). Хиландарски монаси који су стали на страну Вука Бранковића и који су били под јаким утицајем Герасима Бранковића, добили су шта су тражили, али су истовремено претрпели велику штету. Лазаревићи су им у наредних 15 година ускратили могућност да добијају годишње по 100 литара сребра у Новом Брду, колико су примали док је био жив кнез Лазар. Више о томе: М. Благојевић, *Кнез Лазар ктитор Хиландара, Свети кнез Лазар*, Београд 1989, 47—61; *Исти, Кнез Лазар и његови наследници као ктитори Хиландара*, Јефимија бр. 10, Трстеник 2000, 75—98.

[122] И. Божић, *Неверство Вука Бранковића, О кнезу Лазару*, 232.

[123] Списи о Косову, 178.

[124] N. Lonza i Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390—1392*, 108. Дубровачко Мало веће одлучило је да посланику Вука Бранковићу поклони 15 дуката, што одговара вредности од 37,5 перпера. Када је октобра 1389. године дошао у Дубровник посланик кнегиње Милице обдарен је са 100 перпера, па се на основу односа између једног и другог поклона може закључити, да је држава Лазаревића имала знатно већи значај од области Вука Бранковића.

[125] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 141. Управо у то време, маја 1390. године, дошло је до стабилизације у држави Лазаревића.

ци и Угри заплели у вишегодишњи рат који ће тарајати, с прекидима, више деценија.

Управо у то време дошло је до стабилизације поретка у држави Лазаревића. У настојању да се одупру агресији Вука Бранковића и смање његов утицај на врх Српске цркве, кнегиња Милица, млади кнез Стефан, са оданом властелом и високим представницима цркве, сазвали су сабор, у јесен 1390. или у пролеће 1391, на којем је изабран патријарх Данило.[126] После избора новог српског патријарха, бивши патријарх Јефрем морао је да се склони са патријаршијског трона у Пећкој патријаршији, па је наставио да живи у суседству као пустиножитељ. Патријарх Данило настојао је да учврсти власт Лазаревића у земљи, оним средствима која су му стајала на располагању. Одмах после избора организовао је преношење тела кнеза Лазара са Косова у Раваницу, где је окончан поступак кнежеве канонизације.[127] Српска црква и српски народ добили су новог светитеља — Светог кнеза Лазара, што је благотворно деловало на легализацију владавине Лазаревог сина у српским земљама.[128] Одмах после канонизације кнеза Лазара, његов син, млади кнез Стефан постао је „изданак" новог „светородног корена", као што су то некада, били потомци Стефана Немање. За појаву нове „светородне лозе" у Срба најзаслужнија је Српска црква, а посебно патријарх Данило, који је написао неколико текстова да би прославио новог српског светитеља. Вук Бранковић више није имао никаквих изгледа, после канонизације кнеза Лазара, да преотме првенство младом „изданку" нове светородне лозе. Српска црква чинила је све што је у њеној моћи да учврсти положај Лазаревог сина и наследника, па када је Стефан Лазаревић постао пунолетан (1393) патријарх Данило је Стефана, по црквеном обреду, увео у владарско достојанство „великог кнеза", самодршца и господина, односно владара, „Србљем".[129] Овде треба приметити да Вук Бранковић никада није себе титулисао у исправама као „господина", односно владара, „српске земље" или „Срба". Знао је добро да му такво право не припада, па га није ни присвајао.

Изненадна смрт Краља Тврткa I (1391), Вуковог савезника, постепено јачање Лазаревића, а највише војни притисак Турака који су заузели Скопље (крајем 1391), пустошили по Вуковој територији и који су онемогућавали даље ширење његове области, приморали су Вука Бранковића да постане вазал емира Бајазита. На тај начин успостављен је мир, под условом да област Бранковића плаћа данак Турцима. У исто време дошло је и до привремене нормализације односа између Лазаревића и

---

[126] Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940) 33—88; М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, 127—134; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 169; М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства*, 30.

[127] В. Ђоровић, *Силуан и Данило*, Глас СКА CXXXVI, други разред 72 (1929), 951 97. Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, 47 и сл.

[128] М. Благојевић и Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, 258—261.

[129] М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства*, 31.

Вука, вероватно до августа 1392.[130] Вук Бранковић није дуго био веран Бајазиту, па није ни присуствовао састанку Бајазитових вазала у Серу, у јесен 1393.[131] Он је већ априла 1394. постао млетачки грађанин, па се његов изасланик у име свог господара заклео на верност Венецији, супарнику Турске.[132] Вуков положај у земљи постајао је све несигурнији, због тога је у октобру 1394. затражио и добио одобрење од дубровачких власти да склони у њихов град своје драгоцености, а пре свега да преда, на чување велику количину сребра.[133] Он је већ у јануару 1395. послао 397 литара сребра, а у мају исте године послао у Дубровник на чување још 693 литре сребра.[134] Ово су видљиви знаци о отказивању послушности Бајазиту, па је разумљиво што Вук није учествовао као турски вазал у бој на Ровинама 17. маја. На одмазду Турака није требало дуго чекати. Изгледа да је Вуку одузет један део његове области, убрзо после битке на Ровинама. На такав закључак или претпоставку упућује повеље кнегиње Милице, односно монахиње Јевгеније, која је издата манастиру Св. Пантелејмона на Светој гори 8. јуна 1395. у Новом Брду.[135] Према

---

[130] О нормализацији односа између Лазаревића и Вука Бранковића, бар привремено, сведочи изјава коју је 6. августа 1392. године дао свештеник Марин, родом из Улциња, а која гласи: „Marinus de Dimitrij" признаје пред кнезом дубровачким, да има од кнегиње Милице у залогу појас, „habuisse unam zonam argenti aureati de libris XXVI et unziis IIII-or, que est requisita per dominam comitissam, prout patet per literas sclauas hic affixas; он ће га сам кнегињи однијети у Приштину: „in Pristina ad ipsam dominam comitissam" (Споменик СКА 11 (1892) 102 бр. 51). Види и: С. Ћирковић, *Повеље и писма Стефана Лазаревића, Стари српски архив*, књ. 7, 237, 238. Појас кнегиње Милице био је од позлаћеног сребра и тежак 26 литри и 4 унце.

[131] М. Спремић, *Вук Бранковић и Косовска битка*, 102. М. Шуица претпоставља да је Вук Бранковић присуствовао састанку Бајазитових вазала у Серу (М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, ЗРВИ 45 (2008) 253—266), али поузданих доказа нема.

[132] Види: И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, 235; М. Спремић, *Вук Бранковић и Косовска битка*, 101.

[133] М. Динић, *Област Бранковића, Српске земље у средњем веку*, 159. Вуков положај је већ 1394. године био несигуран.

[134] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 142—145. М. Динић, *Област Бранковића*, 159, 160.

[135] А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 293—298. Повеља кнегиње Милице, односно монахиње Јевгеније, и њених синова, кнеза Стефана и Вука Лазаревића, сачувана је у два примерка. Први примерак носи датум 8. јуни 1395. године, а други, такође, 8. јуни 1400. године. У повељи се, поред осталог, саопштава да су војвода Новак и Видослава поклонили светогорском манастиру цркву Св. Јоване Претече у селу Црколезу, а пошто је војвода Новак погубљен 1398. године због „невере", односно припремања побуне и одметања од Лазаревића, кнегиња Милица не би због тога помињала његов дар 1400. године, већ једино 1395. године, односно пре него што је кажњен и погубљен. Црква у Црколезу подигнута је за време цара Душана.

Када је Владимир Ћоровић посетио цркву у Црколезу, нашао је три гроба са нагробним плочама и натписима, па поводом тога каже: „на левој страни, испред олтара, постављена је лепа плоча од црвенкастог мермера, са овим натписом: „Мѣсеца июна .Е. дьнь прѣстави се раба божиа Марта и вь тьжде мѣсець .Л. прѣстави оунѹка еи Видослава и да ѥ вѣчна памѣеть". У питању је већ поменута Видосава која је са војводом Новаком поклонила цркву у Црколезу манастиру Св. Пантелејмона. О гробу војводе нема никаквих података, због тога што је за „неверу" кажњен смрћу. О поменутом и другим натписима у цркви Св. Јована Претече види: В. Ћоровић, *Прилози за нашу старију књижевност и историју*, II, Црква у Црколезу, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље 1936, 90—96.

основној садржини издате исправе, светогорском манастиру је потврђено све што је добио од кнеза Лазара, његових наследника и њихове властеле. Међу потчињеним црквама и поседима налазила се „црква Спасова" у Хвосну коју је за живота поклонио кнез Лазар, затим црква Св. Јована Претече у Црколезу коју су приложили војвода Новак и Видослава, потом Богородичина црква у Драгобиљи и најзад, село Дубово у Подгори које је приложио властелин Богдан Радујевић.[136] Војвода Новак је позната личност, тачније то је Новак Белоцрквић који је покушао да се осамостали и одметне од кнеза Стефана Лазаревића, па је због тога погубљен 1398. На основу ове чињенице може се са сигурношћу рећи како су војвода Новак и остала властела потчињавала светогорском манастиру своје баштинске цркве и поседе пре 1398. а највероватније 1395. За ове баштинске цркве и поседе напред је речено да су се налазили у жупи Хвосно и Метохијском Подгору, па из тога даље следи закључак да су ови крајеви поново дошли под власт Лазаревића пре 8. јуна 1395, односно да је Вук Бранковић изгубио ову територију после битке на Ровинама 17. маја 1395.[137] Све се ово догодило са знањем и вољом Турака, који су коначно уништили Вука Бранковића до јесени 1396.[138] После коначног Вуковог пада, Бајазит је уступио највећи део Вукове области кнезу Стефану Лазаревићу, верном вазалу, а у суштини предао му је само оне крајеве који су раније припадали кнезу Лазару. Стефан је, бар како изгледа, добио и више од тога. Припала му је Приштина са околином, а такође и шире подручје Дечана које није улазило у састав државе кнеза Лазара, међутим на то се може гледати и као на територијалну компензацију за градове Лазаревића: Звечан, Јелеч и Глухавицу, које су запосели Турци.[139] Сви крајеви које је Вук Бранковић заузео на рачун државе кнеза Лазара, па их поново запосели Лазареви наследници уз помоћ Турака, постали су после битке код Ангоре (1402) камен спотицања и раздора између Лазаревића и Бранковића, што су Турци вешто користили да ослабе и једне и друге.

---

[136] Види нап. 77, 78, 79.

[137] Мавро Орвин однекуд зна да је између кнегиње Милице и Вука Бранковића: „дошло до великих и тешких размирица. Милица се стога обратила Турчину, па је он одузео земљу Вуку Бранковићу и предао је његовим шурацима, синовима кнеза Лазара" (Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 102). Изгледа да је предаја вршена постепено. Лазаревићи су најпре добили оне области које је Вук Бранковић запосео на рачун државе кнеза Лазара убрзо после битке на Косову, а онда и друге крајеве у старој области Бранковића, после Вуковог слома и затварања (1396). Међу областима које су Лазаревићи вратили под своју власт, почетком јуна 1395. године, налазива се северна Метохија, а вероватно и неки други крајеви.

[138] М. Динић, *Област Бранковића*, *Српске земље у средњем веку*, 159—161.

[139] После затварања Вука Бранковића, Турци су и даље држали под својом контролом, некадашњу област Бранковића, и поред тога што су знатан део територије предали на управу Лазаревићима. Турски кадија долази у Глухавицу већ 1396. године, а турски кефалија помиње су у Звечану 1399. године. Исте те године Турци контролишу и пограничне прелазе „на Лиму" и „на Морачи" (М. Динић, *Област Бранковића*, 154, 176, 173). Овде би требало упозорити и да су се односи између кнеза Стефана Лазаревића и Бајазита погоршали 1398. године, па је можда и то утицало на веће присуство Турака у Области Бранковића, односно у Звечану, на Лиму и на Морачи.

Из досадашњег излагања могло се видети да народна традиција није без разлога прогласила Вука Бранковића за највећег издајника српског народа. Он се током своје политичке каријере понашао као и остале велможе из тог времена. Настојао је да повећа своју област и извуче што већу корист, када његови суседи западну у тешкоће, било да су му то савезници било да су му супарници. Вук је искористио погибију и пораз краља Вукашина и деспота Јована Угљеше на Марици 1371, када су се синови краља Вукашина нашли у незавидном положају, па је тада заузео Скопље. Неколико година касније (1378) и Балшићи су се нашли у кризи, па је Вук од њих преотео Призрен и јужне крајеве Метохије. Ова освајања нису оставила дубље трагове у сећању српског народа, јер она нису угрожавала виталне интересе српске државе. Знатно је другачије оквалификована агресија Вука Бранковића на територију наследника кнеза Лазара и то из више разлога.

Између кнеза Лазара, и Вука Бранковића, пре битке на Косову 15. јуна 1389, успостављена је чврста и дуготрајна сарадња која је трајала, скоро, две деценије. На самом почетку те сарадње Вук се оженио Лазаревом кћерком Маром, па је тиме учвршћено њихово пријатељство. Седамдесетих и осамдесетих година XIV века кнез Лазар је пажљиво окупљао српске земље, било под својом непосредном или врховном влашћу, уз најтешњу сарадњу са Српском црквом. Вук Бранковић је у то време постао вазал кнеза Лазара, признавши његову врховну власт, а у том положају нашао се нешто касније и други кнежев зет, Ђурад II Страцимировић, господар Зете. Српска црква је с разлогом прихватила и подржала кнеза Лазара као наследника Немањића, који је способан да обнови некадашњу српску државу. Осамдесетих година XIV века већ су се јасно видели обриси те државе, на челу са кнезом Лазарем. Када је кнез Лазар погинуо на Косову, бранећи српску државу и цркву од „неверних Агарена”, Српска црква је кнежеву погибију изједначила са жртвама првих хришћанских мученика, па га је канонизовала. После извршене канонизације, високо је уздигнут углед његовог сина, младог кнеза Стефана, као изданка новог „светог корена”. Стефанова владалачка права су легитимна, па је једино он био достојан да у очевим земљама наследи, не само свог родитеља већ и изумрле изданке старог „светог корена” — Немањиће.

Вук Бранковић је сматрао, како је после кнежеве погибије, наступио повољан тренутак да прошири своју област, а истовремено и да присвоји оно место које је припадало кнезу Лазару у српским земљама. У том циљу, поред осталог, проширио је своју титулатуру, па је постао „благоверни и христољубиви господин”, а уз своје лично име додао је и владалачко име „Стефан” које су носили крунисани владари из династије Немањића, а после њих и кнез Лазар. Вуку је пошло за руком да на патријаршијски трон доведе, по други пут, бившег патријарха Јефрема, па да на тај начин, бар за неко време, стави под свој утицај и поглавара Српске цркве. Овај поступак није био по вољи већине српских епископа и митрополита, па су они после годину дана изабрали новог патријарха Данила. Уз све што је речено, Вук је привлачио на своју страну

властелу из државе Лазаревића, што му је омогућило да за кратко време увећа своју област скоро три пута и то на рачун територије Лазаревића. Наведене чињенице јасно показују да је Вук Бранковић, убрзо после битке на Косову, извршио напад на све тековине кнеза Лазара, заузимао његову територију, угрожавао положај Лазаревог наследника и сина Стефана, па је покушао да потчини и званичну Српску цркву. За српску духовну елиту била је то издаја Лазаревог дела, Српске цркве и српског народа, а народна традиција је тај чин обрадила и саопштила на једноставан и разумљив начин, како је знала и умела — као неверу или издају Вука Бранковића на Косову.

ON BETRAYAL OR UNFAITHFULNESS OF VUK BRANKOVIĆ

by

Miloš Blagojević

Summary

The name of Vuk Branković, the regional master of Kosovo and the surrounding areas, became a synonym for the greatest traitor of the Serbian nation and Serbian state. According to the folk tradition, and specially according to the epic folk poems, Vuk betrayed the Serbian ruler and his father-in-law, Prince Lazar, in the decisive battle at Kosovo which was fought between the Serbs and the Turks on June 15, 1389. The betrayal relates to the fact that Vuk, allegedly, agreed with the Turks to withdraw with his soldiers before the beginning of the battle. Giving up the fight against the infidel, according to the folk tradition, represents the main cause of the heavy Serbian defeat at Kosovo in 1389. The Serbian Prince Lazar was killed then, as well as his bravest warriors. Along with the defeat at Kosovo, again according to the folk tradition, the Serbian medieval state, that is the Serbian Empire, fell apart, too. In reality, it all happened much later, because the Turks finally conquered Serbia in 1459.

The representatives of the critical school in the Serbian historiography, in the last decades of the 19th century, challenged the presentation of great historical events on the basis of folk tradition; relying on historical facts, they absolved Vuk Branković from accusations for high treason. In the oldest historical sources originating from the first or the second decade after the battle at Kosovo, Vuk was not mentioned anywhere as a traitor nor as a participant in the battle, which does not mean that he did not fight against the Turks. It has been reliably established that he opposed the Turks till 1392, but in spite of that, some sources call the battle at Kosovo shortly as „the Prince's battle". The name is only conditionally acceptable, because of Prince Lazar's death, but it is not precise because on the side of Prince Lazar against the Turks there also fought Vuk Branković with his soldiers and the military leader Vlatko Vuković with his warriors, who were sent as help by the Bosnian King Tvrtko I Kotromanić. They both survived the battle at Kosovo, as well as a part of their soldiers, so there is a legitimate question why the folk tradition accused of treason only Vuk Branković, and not Vlatko Vuković. Historiography has not given a satisfactory answer to that raised question, so our paper made an attempt to reach such an answer.

Prince Lazar and Vuk Branković cooperated for almost two decades, between 1371 and 1389. Friendly and ally relations were strengthened at the very beginning

when Vuk married Lazar's daughter Mara (1371). The marriage set for political reasons was stable and lasted as long as Vuk lived. Available historical sources represent the master of Kosovo as Lazar's son-in-law and at the same time as a vassal who ewoyed great independence in his region. Thanks to the support of his powerful father-in-law, Vuk Branković extended the borders of his region whenever he could. He used a difficult position of King Vukašin's sons after the battle at the Marica in 1371, so he took from them the city of Skopqe with its surroundings. He also did a similar thing when the regional masters, the Balšićes, faced crisis after 1378, so he conquered a part of their former region, the southern part of the present Metochia and the city of Prizren.

Vuk Branković also used the death at Kosovo of his father-in-law and his senior, so he extended his region at the expense of his state and his heirs, not taking into account that the Serbian Church and the majority of the nation recognized Prince Lazar as the ruler of the Serbs and as a worthy heir of the glorious and extinct Nemanjić dynasty. In a short time, probably in the second half of 1389, Vuk occupied the larger settlement of Peć, where one of the two seats of the Serbian Patriarchate was located, as well as northern Metochia. The entire Metochian Podgor was taken, as well as the regions lying to the north and west of the described area, more precisely the broader area surrounding Sjenica, the upper flow of the river Uvac, as well as the regions around the river Lim lyng more to the south from Prijepolje towards Plav. That way, Vuk's ruling region became three times larger at the expense of the territories belonging to Prince Lazar and his heirs: Princess Ljubica and their under-age sons, Prince Stefan and his brother Vuk Lazarević.

The heirs of Prince Lazar did not have enough strength to resist Vuk Branković's expansion, because they inherited the war with the Turks, and on their northern borders there started attacts of the Hungarian army led by King Zsigmond. Being in a difficult position, Princess Milica, the Serbian Patriarch Spiridon, high clergy and noblemen which were loyal to the Lazarevićes, made a decision at the state council to recognize the supreme authority of the Turks and that Lazar's sons, Prince Stefan and Vuk should become the vassals of the Turkish emir Bayezid. That way peace with the Turks was established. Turkish troops helped the Lazarevićes (1390) to resist Hungarian attacks and supress expansion of Vuk Branković who tried to take the place belonging to Prince Lazar in the Serbian lands. To that end, he tried to realize a direct influence on the top of the Serbian Church, so in the autumn 1389 he brought the former Patriarch Spiridon to the Patriarchate throne, and also started to use the ruler's name „Strefan" bore by he crowned rulers from the Nemawić dynasty as well as by Prince Lazar. Vuk's success was temporary and short-lived. The Lazarevićes with the loyal noblemen and the Serbian Church headed by the Patriarch Danilo subdued him at the end of 1390 or beginning of 1391. Under the pressure of the Turks, Vuk had to become the vassal of the emir Bayezid whom he also betrayed, so the Turks captured him and destroyed his region (1396).

Political and military activity of Vuk Branković started after the battle at Kosovo represented a direct attack to the entire heritage of the canonized Serbian Prince Stefan Lazar. Vuk conquered Lazar's territories, threatened the position of his legitimate heir and son, young Prince Stefan, and also temporarily brought under his influence the top of the official Serbian Church. For the Serbian spiritual elite of that time, Vuk's aggression represented betrayal of the entire achievement of Prince Lazar, Serbian Church and Serbian nation; folk tradition interpreted that act and expressed it in a simple way, in the best way it could — as betrayal or unfaithfulness of Vuk Branković at Kosovo.

UDC 321.72:929 Obrenović M.

Сузана Рајић

МИЛАН ОБРЕНОВИЋ — КРАЉ ПОЛИТИЧАР*

САЖЕТАК: Даровити и, по многима, контроверзни краљ Милан Обреновић био је страствени политичар. Неприпремљен за високи положај и без систематског образовања, у свом животу водио је беспоштедну политичку борбу у којој су му интуиција и природни дар били једини савезници. Младост и неискуство Милана Обреновића битно су утицали да се у Србији пламен борби распламсавао стихијски и без контроле. Ипак, краљ је успевао да доскочи проблемима, мада не и да их трајно реши. Неповољне финансијске и спољнополитичке околности битно су утицале на његов прерани силазак с престола, што је и за династију и за земљу имало читав низ негативних последица.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: краљ Милан, напредњаци, либерали, радикали

Краљ Милан је био страсан човек, страсан политичар, па кад се умешао у партијске борбе, он је био и страсан партизан.

Пера Тодоровић,
Успомене на краља Милана

Милан Обреновић није имао ту срећу да се историчари критички и научно посвете изучавању његовог живота и рада. Можда је, ипак, утеха у томе што већина српских владара није добила бољи третман од њега и што је наша историографија учинила тек први искорак у проучавању историјских личности и откривању Човека у историји.

Данас, са дистанце од једног столећа, између Милана Обреновића и историчара, створено је погодно тло за све који настоје да проуче и објасне процесе и догађаје који су обележили живот првог српског краља после Косова, а исто тако, и историју српске државе и народа. Однос Милана Обреновића према политичким токовима у земљи, посматран је очима оновремених радикала, његових љутих противника, а доцније из угла марксистичке историографије, која се не само према Милану Обре-

* Рад је саопштен на научном скупу *Милан Обреновић од вазала до краља*, који је одржан 13—14. октобра 2005. године, у САНУ.

новићу, већ и према монархији уопште, држала ненаучног становишта. Посматран таквим очима, Милан Обреновић и сва његова дела, а и шире целокупна његова владавина, обично су представљани у форми „злог” краља, „тиранина” и „крволока”, „демона”, како га је назвао својевремено један од радикалских првака. Такве конструкције су сигурно далеко од историјске истине. У потрази за реконструкцијом догађаја, врло важна ставка јесте познавање краљевих политичких начела. До данас се једино говорило о политичким ставовима странака и њихових пропагатора. Пресек, тј. додирне тачке као и тачке сукоба између српских политичара, представника политичких идеја, и краља, као носиоца врховне власти у земљи, знатно ће појаснити и олакшати анализу „Милановог доба”.

Раних седамдесетих година 19. века, у Србији је либерализам био још увек снажан, мада је ново конзервативно расположење све више освајало Европу. Стицање државне независности, проширење територије ослобођеним окрузима на југу 1878, суочавање са прорачунатом руском дипломатијом, улазак Аустро-Угарске у Босну и Херцеговину и осећање угрожености пред притиском Двојне монархије обележили су политички и духовни живот Србије од ступања Милана Обреновића на престо, па до његове абдикације (1872—1889). Свет „високе политике” био је тада незанимљив становништву Србије, које је било углавном неписмено и око 90% бавило се пољопривредом. Управо у ово време грађански слој у Србији почиње да јача, а писмени средњи слој се шири захваљујући побољшаном школском систему. Српска интелигенција зависила је од државе која је нудила сигуран посао и материјалну сређеност. Број економски и политички независних људи био је занемарљив. Интелигенција је била подељена на класичне европске политичке струје — либерале, радикале и социјалисте. Потомци елите из доба кнеза Михаила следили су, такође, либералне обрасце. То су били оквири српске државе и друштва када је Милан Обреновић преузео власт.

И пре него што је постао пунолетан, краљ Милан је испољавао особине које су по преузимању вршења краљевске власти од Намесништва, дошле до јачег изражаја, а са сазревањем и биолошким и интелектуаним, те особине су све више јачале. Наиме, још као млад и неискусан владар, кнез Милан је хтео да буде централна фигура у сфери политике, за коју је морао да одабере политичаре који би му у спровођењу његових идеја помогли. Избор људи у Србији за политичке послове није био велики и та чињеница је отежавала владару да, по својим нахођењима, са успехом пронађе добре сараднике.[1] По схватањима Милана Обреновића, „добар сарадник” би се могао дефинисати као личност која ће обављати своје послове консултујући се увек са владаром и имајући у виду да су његове жеље приоритет. Јовану Мариновићу, је Милан Обреновић 1877. говорио: „Кад сте министар, ви онда гледате своју политику и мене узимате за лутку, коју тако намештате како ће бити најбоље.”[2] Значи, ради-

---

[1] Никола Крстић, *Јавни живот*, III, 2. јануар 1877—21. децембар 1887, Београд 2006, приредио Милош Јагодић, 23.

[2] *Исто*, 34, 35.

ло се о владару са израженим апсолутистичким склоностима и наглашеним особинама самобитности, владару који жели да се у свакој ситуацији води посебна брига о његовим схватањима и намерама. Било је, међутим, тешко изградити код политичара, а још теже код народа, свест о неприкосновеним владарским правима. У једној сељачкој земљи, у којој и чланови владарског дома воде порекло из истог сељачког народа, сматрало се да свако може изаћи пред краља и рећи му где и у чему је погрешио; псовке су биле толико уобичајене код обичног света, да од њих надлежне власти нису могле заштитити ни саму владареву личност.[3]

Прво искуство у састављању владе имао је са либералима, тачније са Јованом Ристићем који је, углавном, сам кројио политички курс своје партије. Што због Устава из 1869, који је ограничавао краљеву власт по Ристићевом рецепту, што због личног анимозитета између владара и Ристића, ова сарадња била је знатно отежана, иако је умерено-либерални правац кога је Ристић пропагирао у својој политици познатој као политика „корак по корак", био најблискији Милановој опцији унутрашње политике. Она је подразумевала да извршна власт буде претежна, уз централизовану власт која ће из једног центра управљати свим пословима. Либерали су, с нарушеном репутацијом, сишли с власти 1880, а на сцену су ступиле две јаке политичке партије: Напредна и Радикална.[4]

Српска напредна странка је образовала своју владу у јесен 1880. и одмах је кренула да реформише и модернизује земљу, да демократизује институције, а јавни живот да ослобађа стега цензуре и полицијског надзора. Управо су закони прве напредњачке владе васкрсли снагу радикала.[6]

Осамдесетих година 19. века дошло је до крупних промена, изазваних упадом српских сељака у политичке воде и ступањем побуњених интелектуалаца у свет високе политике. Народна радикална странка, основана почетком 1881, по масовности била је врло слична политичким странкама које су ницале широм Европе. Мада тек организована, Радикална странка била је 1882. у пуном напону и ширењу у народу, али су тада насупрот њој стајали још увек снажни напредњаци који су имали у својим редовима многе виђене људе, али и власт. „Србија се проламала" од партијске вреве и борбе, бележио је Пера Тодоровић, који је, такође, радикализму у Србији тога доба придавао карактеристике „неке секте религиозне".[7] То је био амбијент у којем је краљ Милан

---

[3] *Исто*, 32, 45; Андреј Л. Шемякин, „Сербское общество на рубеже XIX—XX вв.: традиционализм и модернизация. Взгляд изнутри", у: *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений, XX в.*, Санкт-Петербург, 2002, 37—39.

[4] Види: *Владе Србије 1805—2005*, Београд 2005, 138—142.

[5] Прва влада Напредне странке била је на управи од 19. октобра 1880. до 21. септембра 1883. године. Председник владе, најпре са портфељом министра правде, а затим и са портфељом министра иностраних дела, био је Милан С. Пироћанац.

[6] Реч је о следећим законима: Закон о штампи (1881) који омогућава слободу штампе; Закон о зборовима и удружењима (1881) који омогућава слободу јавног говора о политици и страначког удруживања; Законом о судијама (1881) установљена је независност судске од извршне власти.

[7] П. Тодоровић, *Успомене на краља Милана*, Београд 1997, приредила Латинка Перовић, 193, 194. Тодоровић, између осталог пише: „... све што је свесно, или по нагону

имао да докаже своје политичке способности и окретност. Имао је тада непуних тридесет година. Лично је почео узимати учешћа у партијским борбама „као да није био српски краљ, већ члан каквога главнога партијскога одбора”.[8]

Краљ и радикали: теорије и пракса. Међу радикалима било је пуно републикански настројених присталица који су републиканско устројство сматрали идеалом државног уређења. Краљ Милан је као монарх морао гајити аверзију према њима. Он је називао будалама све политичаре на Балкану који се заносе „сакатим републиканским идејама”.[9] Радикали који су својим програмом изразили да је Кнежевина Србија наследна, уставна монархија са народним представништвом, били су истовремено и републиканци. Такво понашење наводило је краља на мисао да се ради о политичким преварантима. Приватно, и Милан Обреновић је мислио да су мале државе са хомогеним саставом становништва, каква је и Србија, посебно погодне за републиканско уређење, које је хуманије и боље од монархијског; за републику је, међутим, неопходан много виши ступањ грађанског развитка, него што је био тадашњи, истицао је краљ. Истински владар треба да воли власт, говорио је он, али он нема те врлине и не мари за влашћу, не налази уживања у заповедању над људима. Он жели да се његова воља изврши, али само зато што је уверен да је оно што жели добро. Човек који хоће велику власт мора да подноси велика ограничења, а он нема воље да се подвргне ограничењима. Много година касније краљ се сећао како су његове мисли и осећања према радикалима настајали поступно; да је на њих у почетку гледао као на младе и амбициозне људе који су, школујући се у Европи, били надахнути слободоумним теоријама и бројним утопијама, са којима ће мало „парадирати” па их, као и многи други пре њих, напустити. Међутим, суочивши се са њиховом политичком агитацијом у којој нису бирали средства, он је променио мишљење. Највећу одбојност развио је према радикалском удварању маси, те према глорификацији сељака као једином правом представнику српског народа, затим према теорији о суверености народа коју је краљ тумачио на свој начин, као једно најважније средство у задобијању симпатија маса. Међу највеће грехове приписивао им је подстицање мржње у народу против чиновника, и вештачко стварање сталежа, истичући чињеницу да је управо највећи део тог чиновништва директни потомак српских сељака.[10] На основу тог излагања Пера Тодоровић је исправно закључио да су између краља Милана и Радикалне странке постојале дубоке начелне разлике, које се нису могле изгладити, нити уклонити; да су то била два одвојена света[11]

ишло за овом огромном узбурканом масом, све је то тада дисало само једним духом, имало само једну задаћу, једну једину дужност: да неуморно ради за Велику народну скупштину и да се најозбиљније спрема за одсудну изборну битку, где је Радикална странка требало да победи или да умре.”

[8] *Исто*, 174.

[9] П. Тодоровић, *Успомене на краља Милана*, 164.

[10] П. Тодоровић, *Успомене на краља Милана*, 210—214.

[11] *Исто*, 217, 219.

Кључне године и догађаји 1882/3, 1885/6, 1888/9. Између српских радикала и краља Милана заподенула се оштра борба, тако да је изгледало да успех једне стране може бити само ако је друга страна тотално поражена. Милан Обреновић је без сумње био страсан политичар који није полагао на своја неприкосновена владарска права. Говорећи да он живи у Србији, хтео је заправо рећи да живи у земљи у којој нема европске уставне суптилности. Од 1882. краљ се отворено почео бавити политиком.

Мегдани у штампи били су уобичајена појава. Радикали су „као запета пушка" вребали згодну прилику да сваку напредњачку погрешку у јавности још више увеличају и дају јој већи значај.[12] Краљ Милан је хтео у политичку арену, а бунила га је безочност и упорност са којом радикали нападају напредњаке; није му било јасно како радикали иду тако далеко да оптужују у штампи угледне напредњачке министре за оно у шта ни сами не верују. Радикалски првак му је на ту примедбу одговорио да је такав сваки партијски рат и да ту нико никога не треба да штеди, док је краљ тврдио да такво понашање није часно и да се тако обмањују приврженици странке и читаоци, што је просто недостојно.[13]

Октобра месеца 1882, у Саборној цркви извршен је атентат на краља Милана. Тог дана и сутрадан, извори сведоче да је краља задржала прибраност и хладнокрвност, али они су били тек затишје пред буру.[14] Краљ је убрзо постао нервозан, председнику владе је ставио до знања да потребе налажу потреби да се сви елементи реда зближе (Напредна и Либерална странка), да Радикална странка иде револуционарним путем и да би томе требало стати на пут. Поменуо је да су у оваквом стању тешки изгледи за промену Устава, врло важном актуелном унутрашњем питању, те да би требало суспендовати Закон о зборовима и удружењима, тј. укинути странке.[15]

Краљ је пребацивао и напредњацима и либералима због обостране међусобне нетрпељивости, услед које јачају елементи нереда. Он том приликом ни себе није изузео од одговорности за такву политички ситуацију у земљи. Стога је намеравао да исправи ствари и покуша „не би ли се нашао начин за неко зближење и споразум између Напредне и Либералне странке јер ја ценим да су данас и једна и друга, свака за себе, немоћне да стану на пут ширењу радикализма у земљи."[16]

Не успевши да натера напредњаке и либерале на заједнички рад,[17] краљ се почео понашати као рањена звер и био је спреман на суспендо-

---

[12] Види: *Самоуправа*, бр. 70, 6/18. мај 1882; бр. 71, 8/20. мај 1882; бр. 73, 11/23. мај 1882; бр. 91, 18/30. јун 1882; бр. 109, 24. јул/5. август 1882; бр. 115, 7/19. август 1882; бр. 122, 24. август/5. септембар 1882. Министри из напредњачке владе називани су „турским кајмакамима", „назадњацима", који су „закупили" целу земљу и уз помоћ своје полиције уз „одобрење од некога" (алузија на краља Милана — прим. С. Р.) законску заштиту пружају само онима за које сматрају да су њихове политичке присталице.

[13] П. Тодоровић, *Успомене на краља Милана*, 181—183.

[14] Милан С. Пироћанац, *Белешке*, Београд 2004, приредила С. Рајић, 38.

[15] *Исто*, 39.

[16] *Исто*, 40. 41.

[17] О преговорима између либерала и напредњака крајем 1882. и почетком 1883. у својим *Белешкама* пише М. С. Пироћанац, 42—45.

вање свих слободоумних закона које је Пироћанчева влада донела годину дана раније. На министарској седници одржаној 7. октобра 1882, уместо главног разлога састанка, одређивање времена за нови скупштински сазив, краљ је у афекту викао на своје министре, говорио им да су слепи кад не виде да се у земљи спрема револуција, налагао је влади да предузме енергичне мере, на што су му министри одговорили да не могу излазити из оквира закона. То је довело до кризе владе. Радикали су били уплашени, живели су у стрепњи и ишчекивању од даљих краљевих корака. Они су увидели да је краљ сам изашао против њих и да зато може да се служи свим средствима. Ипак, били су решени да наставе својим правцем, без обзира на опасности које су их на том путу чекале.[18]

Убеђен да постојећа политичка ситуација у земљи, изазвана радикализацијом највећег броја њеног становништва, мора да се отклони, краљ свом председнику владе саопштава: „Г. Пироћанац ја ћу вам сасвим искрено и отворено да искажем своје мисли. Овако ствари не могу да иду. Овај народ не уме да поднесе слободу и ја ћу да вам кажем право да радим сада код ваше Скупштине за ограничење мало. Или сад у беседи отварања, или кад се буде Скупштина закључивала, ја нећу да говорим на вашу беседу као до сада, него мој манифест на народ и казаћу му да он овим путем иде пропасти на сусрет. Ја не могу да пристанем на либерални устав, ја не верујем да ће ствари земаљске напредовати са Горњим домом на који ви толико полажете. Данас би требало неки састав законодавног тела, такав какав нигде не постоји, тело би требало саставити просто према нашим приликама. Кад дође, ако дође, то питање ја ћу народу јасно да кажем шта ја мислим јер је одговорност за његов напредак а ја нећу да се тековина и моја и мојих предака за ову земљу пустошју преда. Уосталом, устав је промењен против устава за време мога малолетства. Да се вратимо на стање које је онда владало па ја нисам противан правити народу разложне концесије, али не баш да ми се намета систем по коме ја не би имао никакве иницијативе."[19] Краљ, који је и до тада у слободи штампе видео узроке бројних недаћа, од јесени 1882. он на њу категорички пребацује сву кривицу и захтева хитан повратак цензуре. Он, који се две године залагао за увођење слободних установа, као предуслова сваком напретку земље, по сведочењу његовог првог министра, променио је своје гледиште услед „дивље агитације радикалаца". Краљ се запитао да ли је земља у стању да издржи слободе које су јој дате, и дошао је до негативног закључка.[20]

Ипак, краљ тада још увек није имао на уму да силом сломи радикале, већ је, напротив, решио да испита какве су могућности да се обнове преговори између напредњака на власти и радикала у опозицији. Несхватајући да је савез напредњака и радикала, који су испрва били, такорећи, једна странка, био савез против либерала, а не савез сродних душа, краљ је жалио због његове пропасти крајем 1880. године. Зато се у јесен 1882, после поменутог атентата, још увек интересовао да ли је могуће рехабилитовати радикалско-напредњачку сарадњу. Међутим, за то

---

[18] *Исто*,43, 46.
[19] *Исто*, 52.
[20] *Исто*, 53.

је било већ касно и такав план није имао животне снаге, јер је Радикална странка постала чврста организација која је бројале хиљаде чланова. Краљу је радикал Пера Тодоровић отворено изјавио да је доцкан за политички споразум са напредњацима, и још је био довољно смео да краљу саветује неутралност у напредњачко-радикалској борби. Тај одговор краљ је протумачио као рукавицу бачену у лице, али на њу није одмах одговорио. Напротив, он је крајем октобра 1883. године, дакле уочи саме Тимочке буне, позвао бившег председника владе Пироћанца и изложио му свој план споразума између напредњака и радикала. „...Треба мислити да се пође напред и ја не би био удаљен да учиним покушаје за зближење између Напредне странке и радикала", предложио му је краљ и продужио: „Ја би се ограничио на то да кажем радикалима да њихов политички правац не води добру, да њихови начини рада нису дозвољени и да сам ја интересима земље позван да до[к] год могу стајем на пут идејама и радовима који су у мојим очима тако опасни за отаџбину. Како они данас хоће не може да буде, али би можда могло бити како је мудро и разложно. Ви нисте могли улазити у такве покушаје док сте били на влади. Данас је можда лакше доћи до неког зближења које [би] учинило да се ствари уреде у корист напретка земље", убеђивао је краљ Милана Пироћанца, који је сматрао да је краљ преуранио са предлогом.[22]

У насталој борби краљ није видео услова да уставну промену са успехом оконча. Тим пре, што су радикали јула 1883. нудили Нацрт устава, по коме краљ није имао ни толико власти колико је имају председници република — он нема заповедништво над војском, а када Скупштина два пута изгласа неки закон он постаје пуноснажан и без краљевог одобрења.[23] Радикали су тим Нацртом спроводили унапред осмишљену тактику, да ли краљ прихвата сарадњу са Радикалном странком, или је пак спреман да се сукоби, не само са њом, већ и са целим народом.[24]

У јесен 1883. односи између краља и радикала дошли су у фазу опасне затегнутости. Догодило се оно од чега је председник владе Милан Пироћанац стрепео. Он је записао да се боји да се уставне тековине не доведу у питање, тим пре што је краљ живе и нагле природе, те га стрпљење може издати.[25] Септембар 1883. била је једна средокрећа: краљ тада није знао шта заправо хоће и докле сме да иде са реформама којима су напредњаци тежили. То је знатно ослабило напредњаке уочи избора. У јавности се причало да влада жели уставну промену, али да је краљ не жели. Избори од 19. 09. испали су по напредњаке лоше и то је краља убедило да још увек нема услова за промену устава.[26] На очиглед својих министара, краљ је почео да подржава политички неодређене љу-

---

[21] П. Тодоровић, *Успомене на краља Милана*, 183—188.

[22] М. Пироћанац, *нав. дело*, 113.

[23] О радикалском Нацрту устава види: Раша Милошевић, *Тимочка буна 1883. године*, Београд 1923, 108—126.

[24] Л. Перовић, *Српски социјалисти 19. века*, Београд 1995, 101, 102.

[25] Милан С. Пироћанац, *нав. дело*, 101.

[26] Од 90 изабраних посланика, било је око 70 радикала.

де: Саву Грујића, Ђорђа Симића, Владана Ђорђевића, Вукашина Петровића.

Сукоб краља и радикала у Тимочкој буни[27] 1883, раставио их је заувек и онемогућио сваки споразум, а радикална емиграција није престала свим средствима да се бори за његово уклањање с престола.[28] У овој години никла је клица која је клијала до краљевог силаска с престола и кобно се развијала и по њега самог и по земљу. Исте године напредњаци су били три године на власти, те се окончао један скупштински сазив после којег је требало ићи на нове изборе, али и сумирати постигнућа у протеклом периоду, обележеном непрестаном борбом радикала и напредњака.

Зашто се краљ двоумио око уставне реформе, коју је требало извршити због даљег развитка земље? Савршенији Устав требало је да гарантује политичка права, а држави да обезбеди ауторитет који јој припада после стицања независности и уздизања у ранг краљевине. Краљ је страховао, и то је често исказивао, да би се његов утицај на државне послове умањио новим уставом, а да он на то не може да пристане зато што сматра да је земљи потребан ауторитет круне. Угледајући се на све јаче конзервативно расположење у Европи, краљ је желео да ојача своју улогу у вођењу државних послова. Поред тога, са његовим темпераментом положај који су имали краљеви Грчке и Румуније био је неприхватљив.[29] Такве је мисли краљ често износио у министарским седницама. Краљ је знао да је највећа корист за круну да се донесе нови Устав и да се краљева права јасније дефинишу. Међутим, краљ се бојао од Скупштине на коју он не би имао апсолутног утицаја. Мислио је да му Скупштина по старом Уставу, даје већи степен утицаја од сваке друге, која би се по новом уставу саставила. Личне супротности политичних странака међу којима је краљ стајао као судија, још више су га плашиле.[30]

Такве околности утицале су на краља да не пристане на промену Устава, и да страначке борбе потпомаже, сматрајући да тако ради у своју корист, тј. да тако јача његов положај. Краљ је, даље, зазирао од образовања јаких политичких странака у земљи, иако је са њима било лакше владати, док су се без њих послови одвијали јако споро. Владати у земљи и увести корисне установе, ојачати буџет, променити основу пореског система, није се могло реализовати са политиком која све партије и све политичке људе доводи у сукоб. Зашто се онда краљ тако понашао?

---

[27] У октобру 1883, дошло је до немира у Источној Србији због одбијања народа, војних обвезника, да предају оружје властима, у складу са наредбом владе од 25. јуна/7. јула 1883. Становништво је радикалска штампа подстицала на отпор, те је тако дошло до Тимочке буне. У Црноречком округу је 7. новембра проглашено ванредно стање, које је убрзо проширено и на округе Алексиначки и Књажевачки, види: Ч. Попов, „Немирне године и везивање за Аустро-Угарску", *Историја српског народа* VI-1, Београд 1983, 69—71; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 2, Београд 1990, 183.

[28] Вођа емиграције био је Никола Пашић. О његовом раду у емиграцији види: Никола П. Пашић, *Писма, чланци, говори (1872—1898)*, Београд 1995, приредили Л. Перовић, А. Шемјакин и Душко М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878—1889*, Београд 2000, 284—286.

[29] М. Пироћанац, *Белешке*, 225.

[30] *Исто*, 110.

Одличну подлогу пружиле су му саме странке. Искључиве једна према другој до крајњих граница, краљ је знао да ће све партије поћи на његов миг само да једна другој науде. Он је, заправо, чувао положај у коме је најјачи. Намеће се логично питање чему служи та јачина, ако она није за државне послове најцелисходнија. Државу је тек требало уређивати, усавршавати институције, обезбедити приходе за функционисање државног апарата. За тако опсежне послове, владалац је морао да се уздигне на висину и да сам потпомогне образовање јаких политичких странака. Али, страх да би после морао водити рачуна о њиховим жељама у државним пословима, одвукао га је у другу страну. Таквом краљевом понашању много су помогли водећи политичари, који из себичности и партијске тесногрудости никада нису могли да се договоре и заједнички раде у државном интересу. Једни на друге су гледали као на непријатеље и свако је искључиво себе видео у улози спаситеља Србије.[31]

Покушаји „стишавања партијских страсти" са неутралним владама у 1888, 1894/5, и 1897, показали су да српске политичке странке нису спремне на компромис и на било какав договор. Главни разлог је сигурно лежао у чињеници да је Радикална партија била далеко јача од друге две и да, стога, није била спремна на компромисе, као и у чињеници да јој је Милан увек намењивао друго место, позицију привеска коју су радикали сматрали понижавајућом. Партије се, захваљујући непоштовању програмских начела влада о неутралности, нису приближиле једна другој. Како је приметио Никола Крстић „но је све остало по старом и само се чека згодан моменат па да ровење и бушење по народу отпочне изнова" са већом силом и жестином.[32] Исти потврђује овакав став констатацијом да није ни могуће да буде другачије јер се партије у Србији углавном разликују по томе од којих су личности састављене, а не у политичким тежњама. Зато свака партије иде ка томе да се докопа власти и да своје присталице унапреди у звањима у државној служби, а не да усавршава државне институције и законе — једноставно речено лични интереси су изнад државних, а измирити личне интересе тако да сви буду задовољни није било могуће. У таквим околностима државни послови су трпели. Краљ Милан је јасно уочио тај проблем али му, услед својих страхова, неодлучности и предрасуда, није могао доскочити.[33]

Краљ Милан и напредњаци имали су највише заједничког у погледу визије модерне Србије. Циљ „да унесемо у наш народ онај европски дух који је толике јаке државе образовао и утврдио", испливао је почетком осамдесетих година у први план.[34] Зато треба научити српски народ др-

---

[31] Пера Тодоровић, *Успомене на краља Милана*, 275: *Исти*, *Огледало. Зраке из прошлости*, Београд 1997, приредила Латинка Перовић, 206; Андреј Л. Шемякин, „Традиционное общество и вызовы модернизации. Сербия последней трети XIX — начала XX в. глазами русских", у: *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX — первая половина XX в.)*, Санкт-Петербург 2004, 33—35; *Русские о Сербии и сербах*, Санкт-Петербург 2006, приредио Андреј Л. Шемякин, 337—338.

[32] Н. Крстић, Јавни живот, IV, Београд 2007, приредио Милош Јагодић, 221, 222.

[33] *Исто*.

[34] М. Пирођанац, *нав. дело*, 109.

жавној дисциплини и приближити му којим средствима и путевима ићи ка остварењу идеја српске државе. Почетак тог процеса био је тежак и непопуларан. Политичко образовање народа било је још доста слабо за високо постављене циљеве.[35]

Уочи Тимочке буне краљ је био озбиљно забринут политичком ситуацијом. „Што се мене тиче, ја сам јако забринут о томе како да се један сталан ред у земљи утврди", говорио је. Либералима није хтео дати власт зато што их је сматрао затвореним за све модерно и напредно. Србију не треба опасати кинеским зидом, говорио је. Радикали, пак, немају сређена начела и политичке идеје, те би било опасно да им се повере интереси земље. Напредњаци који су покренули реформе у току трогодишње владе, и који би могли изнети даље промене, нису на изборима добили подршку народа. Тада је дошао на мисао да би требало зближити Напредну и Радикалну странку, а да радикалима саопшти да њихов политички правац не води добру и да су њихови начини рада, осим што нису дозвољени, штетни по земљу. Тимочка буна је показала да те краљеве мисли нису наишле на пријем код радикала.

До данас су у историографији, углавном, истицане негативне стране краљеве личности, те је изгледало да он уопште није марио за државне послове и њен напредак. Милан Обреновић је, напротив, осећао велику одговорност, која га је, можемо рећи, чак и плашила. После буне осетио се велики застој на свим државним пољима. „Земља потребује напретка, потребује уређење финансије, а којим би се путем до тога могло доћи, то је питање", умовао је краљ, додавши да ни када би сви у Србији гласали да му се да апсолутна власт он на то не би могао пристати. „Ја", говорио је, „носим на себи велику одговорност за судбину ове земље и ако не виде у скупштини да овако не може земља успевати, ја ћу им рећи да ја то добро са мога места видим и да ми не пристоји да примим на се ту страшну одговорност."[36]

Ипак, двоумљења ко треба да води државу, није било. То је морала бити интелигенција. Ослонити се на масу народа, значило би одрећи се сваког напретка јер га маса не разуме и „ја сам потпуно убеђен да Србији не остаје ништа друго него постати модерном европском државом, или изгубити сваки raison d'étre свога самосталног опстанка", говорио је краљ Милан. Зато је био спреман да учини извесне уступке захтевима интелигенције. У противном, он би отворио питање престола.[37]

Тимочка буна се може сматрати важном прекретницом у краљевању Милана Обреновића. Његово „слободоумље" из 1880. године је нестало, 1883, знатно је пооштрен Закон о штампи и слобода штампе, коју су неке новине, како се у Указу наглашава, користиле да се у народ уноси растројство противно државном реду и јединству, је укинута. Такође је обустављен Закон о зборовима и удружењима из априла 1881. године.[38]

---

[35] Види: Л. Перовић, „Милан Пироћанац — западњак у Србији 19. века", у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, књ. 3, Београд 2003, 11—72.

[36] М. Пироћанац, *нав. дело*, 120.

[37] *Исто*, 112.

[38] *Српске новине*, бр. 231, 23. октобар/4. новембар 1883.

Краљ је био сигуран да ригорознијим мерама треба повратити ауторитет државним властима. Сећајући се ситуације у земљи уочи Тимочке буне, Милан Обреновић је са жаром говорио да су му се „срце, и душа, и цела нарав, противили оној радикалној јуришу", те да се он природно нашао у заједници са Пирићанцем и Гарашанином, а против „политичког разврата."[39]

На изборима, фебруара 1884, влада Николе Христића је добила снажну већину од око 150 посланика, а нови председник владе напредњак Милутин Гарашанин, био је у наредне три и по године први краљев саветник. Уз суспензију слободе штампе и забрану формирања локалне страначке инфраструктуре, донет је и Закон о жандармерији, као саставном делу сталног војног кадра.[40] Изгледало је да краљ и влада са успехом враћају ауторитет властима. Међутим, догађај који се догодио новембра 1885. поништио је у корену дотадашње резултате.

Реч је о неуспешно вођеном Српско-бугарском рату.[41]

Проблеми који су искрсли после пораза у рату са Бугарима 1885, битно су утицили на дестабилизацију политичког стања у земљи. Одговоран највећим делом за овај неуспех, краљ је био у опасној кризи. Тада се поново вратио на идеју о споразуму напредњака и радикала, а „предати прошлост забораву а радити искрено и поштено према приликама и стварним потребама".[42]

Међутим, ни овога пута радикали нису прихватили предлог. Разлике које су се у Радикалној странци појавиле већ после Тимочке буне, биле су 1886. још дубље. Оне су настале на релацији Главни одбор и чланство странке, између тзв. „београдских радикала" и оних из унутрашњости — први су били за прихватање краљевог предлога, други су га одлучно одбацили. На радикалском скупу у Нишу, фебруара 1886. од 44 присутних радикала, највећи број је био из унутрашњости.[43] Супротности су биле велике: напредњаци су ослабили, а краљ прилично пољуљаног самопоуздања после пораза у рату, хтео је да напусти престо. Радикали су се понадали да ће му видети леђа и преговори су пропали. Краљ је лоше проценио ситуацију, а то доказује и договор између либерала и радикала, потписан на Цвети 1886. године.[44] Ова прва коалициона влада у нововековној српској држави била је кратког века.[45]

---

[39] П. Тодоровић, *Успомене на краља Милана*, 216.

[40] *Владе Србије*, 148—153.

[41] Српско-бугарски рат отпочео је 14/26. новембра 1885. године; повод рату било је уједињење Кнежевине Бугарске и Источне румелије септембра исте године. Краљ Милан је сматрао тај догађај нарушавањем балканске равнотеже и кршењем Берлинског уговора. Поражена код Сливнице, српска војска је натерана на повлачење. Рат је окончан Букурешким миром 3/15. марта 1886, по којем је утврђено стање пре рата. Види опширније: С. Јовановић, *Политичке и правне расправе*, Београд 1990, 445—583.

[42] П. Тодоровић, *Успомене на краља Милана*, 252.

[43] Види: Раша Милошевић, *нав. дело*, 234, 238; Живан Митровић, *Српске политичке странке*, Београд 1939, 85, 86; Драгослав Јанковић, *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд 1997, 359, 360.

[44] В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, 153—156.

[45] Види: *Владе Србије*, 153—154.

Напредњаци нису могли да пруже јачи отпор, а покушај да предухитре радикале и ојачају свој положај савезом са либералима, није уродио плодом. Многи чланови странке су били искључиви и нису прихватали да се преговара са либералима. Вође, објашњавали су, да у противном не може доћи до уставне реформе, будући да краљ тражи у радикалима савезнике да би спречио уставну реформу „Либерали траже данас заједно с нама Устав са свим уставним гаранцијама као што га имају остале образоване земље, а радикали су вазда тражили Устав који би сваки ауторитет државни поништио и створио широко поље за анархистичку трку која је до данас била једини програм радикала у Србији. И кад би радикали хтели радити на уставној реформи ми, по свој прилици, не би могли примити њихов Устав. Он би био за земљу много опаснији од Устава који данас постоји", писао је Милан Пирићанац, један од лидера напредњака.[46]

Од времена српско—бугарског рата, краљ није успео да поправи своју позицију. Либерално-радикалску владу 1887. заменио је чисто радикалском, али тај експеримент је показао да протекли догађаји ни краља, ни радикале нису уверили да им ваља сарађивати. У таквим околностима тешко да је могло доћи до каквог конструктивног споразума, те не чуди што су се односи краља и радикала стално погоршавали. То је било лоше и по радикале, које је краљ гонио као своје смртне непријатеље, и по самог краља који је силну енергију управио баш у смеру да сатре радикале, снагу која је упалила све своје погоне и која се није дала тек тако елиминисати. „Ја и Радикална странка стојимо једно према другом са запетим револверима. Од тога ко први опали зависи хоћу ли пасти ја и моја династија или ће потећи крв у овој земљи," говорио је Милан 1888. године.[47]

Паја Михаиловић, један од бескомпромисних радикала, на више места у својим забелешкама пише да је много пута са партијским друговима, али и са либералним прваком Рибарцем, разговарао на тему како да се Србија ослободи Милана Обреновића, тј. како га „смакнути с престола".[48] Та непомирљива струја у Радикалној странци радила је непрестано на остварењу свог плана и Милан је то преко својих шпијуна знао — он је „у главу" знао све непријатеље династије и није се варао што се тиче њихове намере — а то је физичко уклањање краља са престола.[49] Поред Паје Михаиловић, који у свом дневники бележи да је главни циљ био уклањање династије, исто тврди и Пера Тодоровић. Он је чак истицао да у Србији има пуно људи којима је промена владара на првом месту и да је та чињеница заправо опште позната ствар.[50] Логично, краљ Милан се борио свим средствима за опстанак. Он је, узалуд, придобио

---

[46] М. Пирићанац, *нав. дело*, 235.

[47] В. Ђоровић, „Краљ Милан и жене", *Политика*, 17. март 1925.

[48] Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Паја Михаиловић, кут. 68, група V, св. XIV.

[49] *Исто*.

[50] *Исто*, св. VI, нота забележена под датумом 15. јун 1897; Пера Тодоровић, *Дневник*, Београд 1990, приредила Латинка Перовић, 96.

за себе неке од радикалних првака („дворски радикали”), јер они нису могли утицати на екстремније крило које је хтело да се краљ уклони са престола. Било је међу таквим радикалима и мешетара, попут Димитрија Катића за кога је Паја Михаиловић тврдио да је био „сумњив и опак, прави шерет”.[51] Ништа боље мишљење није имао ни о Ранку Тајсићу.[52] То је утисак њиховог партијског друга, иначе страначког „чистунца” који је тврдио да радикали, који су дошли на власт после Миланове абдикације, нису ништа бољи од напредњака или либерала, мислећи на корумпираност и несавесно обављање државних послова, као и на осионост и уображеност која им „удари у главу” кад се дочепају фотеља.[53]

Увидевши да је опстанак династије угрожен, краљ је био одлучан да предузме њено спасавање. То је учинио, опет, на њему својствен начин. Решио је да грађанима уставом да оне слободе које уживају грађани свих цивилизованих земаља и тиме да избије радикалима главно оружје из руку, а династији осигура опстанак. Мењао је читав систем да би спасао династију и припремио своју абдикацију. Како је јачање радикала било неминовно по новом Уставу, краљ је мислио да ће се смањити антагонизам међу партијским вођама ако све три партије договорно раде, те на тај начин неће бити таквих проблема са којима се он суочавао од ступања на престо. Надао се, да ће се можда напредњаци и либерали приближити пред опасношћу од радикала. Краљеви прорачуни су показали своје недостатке у самом старту: при изради устава, краљ је желео да се спорне ствари реше консензусом све три партије, али је напредњачки лидер Милутин Гарашанин то одбио. Ни радикали нису били вољни да се консензусом постигне договор. Постојала је бојазан како ће Нацрт устава проћи кроз скупштину због чланова странке из унутрашњасти, који су седели у парламенту — краљ је хтео да Скупштина усвоји устав „од корице до корице”, што је значило да даљих погађања и цењкања неће бити.[54] У супротном, краљ би октроисао устав, именовао намеснике и напустио земљу.[55]

---

[51] *Исто*, св. VI, нота забележена под датумом 1. јун 1897.

[52] „Из дневника Паје Михаиловића”, у: *Мешовита грађа. Нова серија*, књ. XXIV (2005), приредила Сузана Рајић, 264.

[53] *Исто*, 258—261.

[54] По важећем Уставу од 1869. године, на основу члана 61, става другог, Влада је увек могла да тражи да се њени предлози у целини приме или одбаце. У складу са тим краљ је инсистирао да Скупштина усвоји нацрт Устава у целини, као што јој је поднешен на усвајање, без икаквих измена.

У згради Народног позоришта председник Владе је читањем указа отворио 30. децембра први редовни састанак Велике народне скупштине. Другим указом краљ је дао овлашћење Влади да Скупштини упути предлог Устава „те да она реши да ли га усваја у целини”. Оформљен је и скупштински одбор од 54 члана за проучавање предлога. Док је одбор разматрао поднети му нацрт, у граду је владала готово несносна тишина. Из унутрашњости је одмах по отварању Скупштине био доведен један комбиновани батаљон, кога су савременици подругљиво прозвали „уставотворним”. Он се налазио у Београду све док Скупштина није усвојила Устав. Град је за публику био затворен, а приступ касарнама забрањен. Мало је вероватно да је краљ заиста помишљао на још једну Краљевицу, али је мерама предострожности свакако хтео да радикалима „помогне” да се одлуче, М. Пирићанац, *нав. дело*, 453; П. Тодоровић, *Дневник*, 77, 96, 97.

[55] Види: С. Рајић, *Влада Николе Христића 1888/89*, Београд 2003, 80—92.

Пошто је Скупштина усвојила Устав онако како је то краљ желео, европска дипломатија је имала утисак да краљ Милан апсолутно влада ситуацијом. Солзбери је био веома задовољан због повољног исхода српске кризе, а Хенгелмилер и Калноки истицали су значајну улогу краља Милана током рада на Уставу и његовом усвајању у Скупштини; коментаришући да су радикалски сељаци задовољни отишли кућама, јер су добили све што су тражили. Вест да краљ хоће да напусти престо изненадила их је, сада када је у „свему успео" и када је „учврстио свој положај". У Аустро-Угарској абдикација је узимана као победа руске политике на Балкану.[56]

Много се манипулисало у јавности, што је историографија без резерве прихватила, са наводним нервним растројством краља Милана услед којег је одлучио да се повуче. У једном поверљивом извештају Хенгелмилера посланик монархије каже да је Милан „нормално расположен".[57] Разговор Милана и Сечењија у Бечу, марта 1889, показује да је краљ свој силазак с престола добро испланирао и да је још тада имао јасан циљ шта ће после тога радити. Аустроугарском званичнику набројао је двадесет разлога за оно што је учинио, од којих је сваки за себе био довољан. Мотиви су били лични и политички. Краљево биће не подноси „српски недисциплиновани карактер"; краљ је употребио све начине да усади, укорени, своја политичка гледишта, али без успеха. Завршио је Устав под којим он не може, али би неко други могао владати. Учинио је то да спасе династију. Сину, кад постане пунолетан, не остаје ништа друго до да укине устав, размишљао је бивши краљ. До тада он ће радити на томе да му син буде привржен, те ће он, као отац, доцније извршити улогу полуге која ће преокренути ствари у свом правцу. Све указује на смишљен политички потез, настао као потреба да се спасе династија и престо, а не на неуротичан и хистеричан чин како се обично истиче. На питање Сечењија зашто није изабрао другачији пут, Милан Обреновић му је одговорио да је политички систем у Србији неизвестан и да није могао поступити другачије. Крунисане главе, изузев Фрање Јосифа, нису му наклоњене, тврдио је, те подршку са стране није имао.[58]

Краљеве калкулације у вези угрожености династије биле су оправдане. Само две недеље након одласка из земље по абдикацији, антидинастијска струја у земљи, а нарочито у Радикалној странци, све више је расла. Говорило се да је „пола посла свршено".[59] Међутим, носиоци антидинастијског покрета нису добили подршку великих сила — Русије и Аустро-Угарске. Два монарха су подржала миропомазање малолетног краља Александра у Жичи, у лето 1889, и кнез Црне Горе Никола Петровић, није више помињан као кандидат за српски трон, уместо Обреновића.

---

[56] АСАНУ, Исписи из бечких архива, бр. 7940, ред. бр. 5, 5. јануар 1889, године; ред. бр. 13, 9. март 1889; ред. бр. 21, 15. март 1889.

[57] *Исто*, ред. бр. 22, 16. март 1889. године.

[58] *Исто*, ред. бр. 28, 25. март 1889. године.

[59] М. Пирођанац, *нав. дело*, 471.

* * *

Све до смрти 1901. године, краљ Милан није одустајао од својих начела у политици. На њима је васпитавао и сина, те је отуда и краљ Александар имао врло сличан став према политичким странкама, преферирајући конзервативна начела. Прерогативи дати Круни, после смене династије 1903, а на које је Петар Карађорђевић пристао, били су за Милана Обреновића неприхватљиви. Он је желео да буде владар у правом смислу речи, да његова буде претежна у доношењу одлука, а да му странке служе као помагачи. Сматрајући да удео народа у власти зависи од нивоа његове политичке свести, Милан Обреновић се држао на опрезу од мера које би недовољно зрелом и поводљивом бирачком телу дале могућност да има пресудну улогу у државним пословима.

Пошто је у Србији увек било тешко непристрасно говорити о политичким неистомишљеницима, то је о Милану Обреновићу изречено мноштво негативних и неаргументованих оцена. Чињеница је да његови политички и државнички погледи нису наишли на пријем и одобравање у Србији. „Земља ме не разуме и ја је неразумем", писао је краљ немачком цару Виљему II уочи абдикације, додајући: „она ме сматра за странца јер никако не делим њена предубеђења и предрасуде".[60]

Ипак, он је био само владар у свом времену, личност која је сходно времену у којем је живела делила политичка уверења многих крунисаних глава у Европи. Идеологије које су запљускивале Европски континент долазиле су и до Балкана, те се са њима упознала и млада српска држава и њен владар. Једино у том контексту могуће је реално разматрати и тумачити политичку мисао краља Милана. Свако вредновање његових начела на основу каснијих, или данашњих поимања идеолошких и политичких праваца мора се, зарад исправног научног суда, избећи. Тако ће историја успети да уклони вео заблуда са личности која је дала јак печат своме добу и српској повести.

MILAN OBRENOVIĆ — KING POLITICIAN

by

Suzana Rajić

Summary

In a decade and a half, while he independently ruled Serbia, Prince and King Milan Obrenović showed great interest in politics. In the environment brewing with party struggle, he stood out as an advocate of conservative principles with the help of which the patriarchal Serbian state would be transformed into a modern European country. On

[60] Цит. према преводу писма Милана Обреновића Виљему II од 22. фебруара/6. марта 1889, у: Гргур Јакшић, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953, 194, 195.

that path, he confronted the power of The Radical Party who infiltrated into the political life of the Serbian peasant. The Radicals did not ask only political freedoms for all, but a significantly diminished prerogatives of the royal authority. Not accepting the „curtailed" authority, the King fought against extreme radicalism tying to win over its moderate stream for cooperation. Weak finance and unfavourable external political position of the country made many reforms unpopular, and his rule was condemned and evaluated with negative marks. Believing that the participation of the people in the authority depended on the level of its political awareness, Milan Obrenović was very cautious with the measures which would give the possibility to the insufficiently mature and submissive electorate to have a decisive role in the state activities. Still, he was just a ruler of his time, a personality who shared political beliefs of many crowned heads in Europe of the time in which he lived.

UDC 92:929 Al-Idrīsī

Борис Стојковски

АРАПСКИ ГЕОГРАФ ИДРИЗИ О ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ И СРБИЈИ

САЖЕТАК: У раду се разматрају подаци које је арапски географ Идризи око 1154. године у свом делу *Географија* изнео, а који се односе на данашњу територију Србије, односно на оновремену Јужну Угарску и Србију. Идризи је живео на двору норманског краља Рожера II и њему је посветио ово дело. Део који се односи на Јужну Угарску и Србију преведен је са мађарског и бугарског и дати су одговарајући коментари којима се поближе разјашњавају подаци које је овај географ дао о подручју од Бача до Пирота. Иако је у неким аспектима непрецизан, посебно по питању раздаљине и лоцирања места, Идризијеви подаци су драгоцени, јер доносе један поглед на крајеве средњовековне Јужне Угарске и Србије из перспективе човека који је припадао једној сасвим другој култури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Идризи, географија, историја, Јужна Угарска, Србија

Арапска наука је значајно утицала на развој науке у западној Европи. Арапи, који су велику пажњу поклањали свим областима науке, посебан утицај су остварили у домену филозофије, медицине, али и географије. Међу најзначајнијим арапским географима је свакако и Идризи, који је своје најважније дело написао на двору норманског краља Рожера II (1130—1154).

Доба владавине Рожера II је време значајног успона норманске краљевине. У спољној политици су се борили за превласт на Медитерану са Византијском империјом, а на унутрашњем плану стабилизовала се једна економски релативно стабилна и етнички и религијски измешана земља. Норманска краљевина је свој економски успон дуговала, пре свега, трговини житом. У доба Рожера II и његових наследника на Сицилији најразвијенија је била међународна трговина пољопривредним производима, пре свега поменутим житом, али и усољеним месом и другим. Трговало се са Тунисом, а са Египтом је постојао међународни уговор.[1]

[1] Детаљније о норманској економији види јако добар преглед: David Abulafia, *The crown and the economy under Roger II and his successors*, у: Italy, Sicily and the Mediterranean 1100—1400, London 1987, 1—14.

Нормани на Сицилију нису довели насељенике. Они су били владајућа елита, док је покорено становништво било етнички измешано, било је лангобардског, као и оног које је до скора владало острвом-византијског и муслиманског. Они су били сељаци, администрација или свештенство. Нормански освајачи нису наметали своју традицију, као ни веру. Иако је римокатоличка црква била најутицајнија и имала највећи број верника, нарочито је била толерисана православна црква, завештањем имовине грчким манастирима.[2] Оријентални стил се огледа у палатама, православне фреске украшавају велелепне катедрале, Сицилија је заиста била један велики спој различитих цивилизација. Мојсијевска вера је такође била толерисана. Занимљиво је да је на крају XII века ропство и код муслимана и код хришћана на Сицилији било ретко, тек у XIII веку трговина ће допринети његовом развоју и оживљавању на овом острву.[3]

Како сликовито каже Роузмери Морис, културом Сицилије је у ово време управљао Исток.[4] Краљеви Сицилије су помагали учене људе који су дошли са истока. Примера ради, грчки научник Евгеније је боравио на овом острву, који је Птолемејеву *Оптику* превео са арапског на латински. Дакле, сем матерњег грчког, познавао је и арапски и латински, три најважнија језика оновремене Европе, Медитерана и Оријента. Са грчког на латински је преводио Енрик, који је назван Аристип по Сократовом ученику. Превео је Платонове дијалоге *Менона* и *Федра*. Осим њих, на двору краља Рожера II деловао је и географ Абу Абдула Мохамед ал-Идризи (Abū ’Abdallāh Muhammad al-Idrīsī).

Идризи је потицао из породице самог Посланика Мохамеда. Предак му је био и Идриз II, који је у XI столећу био владар Малаге. Сам Идризи, пак, рођен је највероватније у Сеути 1100. године. За ову годину постоји један посредан податак, наиме сам Идризи изричито напомиње да је 510. хиџретске године (1115—1116) имао 16 година када је посетио Малу Азију. Стога се може закључити и његова година рођења. Школовао се у Кордови, тадашњем центру исламске науке и културе у арапској Шпанији. Путовао је доста по Шпанији, обишао Северну Африку, а познавао је и арабљански Исток. Не зна се тачно како је и када дошао на двор краља Рожера, али су 15 година они тесно сарађивали на изради његовог дела.

Његово чувено дело носи назив *Kitāb nuzhat al-muštāḳ fi htirāk al-afāḳ — Књига после лутања по хоризонтима или књига забаве*, односно краће ономе коме је посвећена al-Kitāb al-ruǧāri или Kitāb Ruǧār — Рожерова књига. У историографију ће ући и под називом, који се и данас често користи *Географија*. Ово дело је завршено или између 10. и 20. де-

---

[2] Више података у: *Оксфордска историја средњовековне Европе*, прир. Џорџ Холмс, Београд—Бања Лука 1998, 202—203.

[3] Charles Verlinden, *L’esclavage dans l’Europe médiévale*, tome II, Italie, colonies italiennes du Levant, Levant Latin, Empire Byzantin Gent, 1977, 120—121; Сицилија, посебно Палермо биће поприште веће међународне трговине робљем, види детаљније: Henri Bresc, *Un monde méditerranéen. Économie et société en Sicile 1300—1450 I*, Rome—Palermo, 1986, 440 па на даље; C. Verlinden, *нав. дело*, 138—258.

[4] *Оксфордска историја средњовековне Европе*, 202.

цембра 1153. или у јануару 1154. године, у месецу шавалу муслиманског лунарног календара.[5] У њему описује многе земље које је пропутовао, Ломбардију, Сицилију, затим Италију. Описује и земље источне и југоисточне Европе, Пољску, Чешку, Мађарску, Бугарску, Србију, Македонију као и Византију. По свом повратку у Палермо, Идризи је тражио од краља да му сачини мапу земаља кроз које је путовао. Сам краљ је одмах наредио да се од чистог сребра сачини велика и тешка мапа. Затим су мајстори нацртали седам клима (седам великих делова кроз које је Идризи путовао) и да се на њима оцртају градови, насељена и ненасељена места, брегови, шуме, језера, мора и друго. Да би се разумео овај велики диск, односно сребрна табла, Рожер је наредио да се сачини једна књига. Ова књига је имала да садржи опис градова и земаља који се налазе на карти. Требало је описати и њихове карактеристике, као и типове хране која се користи у тим земљама. Такође и врсте жита, типове биљака је требало описати, уз трговину. На њој је рађено 15 година, вероватно од 1138. године, када је и сам Идризи можда дошао на двор сицилијанског владара. У свом предговору Идризи истиче да му је циљ био да нађе нова сазнања. Критички је проучавао изворе, али га нису задовољили баш зато што нису давали нека нова схватања нити доприносили напретку науке. Идризи је сабирао и усмена предања, информисао се и код обичног народа. Међутим, картографски резултати његових истраживања су врло лоши. Карта која је састављена на двору краља Рожера се не може узимати у научне сврхе као озбиљно географско дело.[6]

По узору на Птолемеја поделио је пропутоване крајеве у седам клими, или климата, тј. седам ивица земље које се простиру северно од екватора. Седам има и мора, по Идризију. Сваки климат је издељен на десет секција и свака секција је географска целина. Његови описи градова су кратки и готово једнообразни. Раздаљине пише у миљама, што је вероватно око километар и по (1555 метара можда). Зна да помене и пут у данима, тако је један дан лакшег пута 23—25 миља, 30—36 миља је дан јачег пута, водом се пређе 100 миља за дан. Наравно треба узети у обзир и приступачност терена. Иако пише једноставно, стил му је леп, има тежњу ка уметности и пише врло лепим и складним арапским језиком.[7]

Српски превод Идризија не постоји, нити целог дела, нити извода који се односе на српске или јужнословенске земље. Иако су Идризијеве опаске коришћене, у питању је било само преузимање из страних превода. У овом пионирском покушају објављивања Идризијевих података везаних за данашњу Србију коришћена су два превода. Први је Јаноша Елтера, *Magyarország Idrīsī Földrajzi művében* (*Мађарска у географском делу Идризија*), који је објављен у: Acta universitatis Szegediensis de Attila

---

[5] Детаљније о његовом животу: Elter I s t v á n, *Magyarország Idrīsī Földrajzi művében*, Acta universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta historica, tomus LXXXII, Szeged, 1985, 53—55; Борис Н е д к о в, *България и съседните и земи през XII век според „Географията" на Идриси*, София 1960, 9—13.

[6] Б. Н е д к о в, *нав. дело*, 13—15.

[7] Б. Н е д к о в, *нав. дело*, 16—18.

József Nominatae, Acta historica, дакле чаопису Сегединског универзитета 1985. године. Али постоји један још старији превод из једне, такође, суседне земље. У питању је издање у Бугарској из 1960. године. Приредио га је Борис Недков, а носи назив *България и съседните и земи през XII век според „Географията" на Идриси* (*Бугарска и суседне земље у XII веку по Идризијевој „Географији"*). Користећи ова два дела, начинили смо извод оних података који се односе на територију Јужне Угарске и Србије око 1154. године, односно усредсредили смо се на информације које је овај арапски географ пружио у вези са подручјем данашње Србије. Србија, коју Идризи назива и Македонија (термин који користи за цело подручје од Београда до Бугарске) се описује у четвртој секцији петог климата, као и у трећој и четвртој секцији шестог климата. Део VI 3 описује и угарску државу, и стога су ту место нашли и градови њене јужне територије, који су данас део Србије. У секцијама V 4 и VI 4 описују се и Бугарска, али и Македонија (Србија) и ту су своје место нашли градови јужно од Саве и Дунава, па све на југ до Пирота.

Треба напоменути да Идризи није сасвим прецизан, а и због арапских имена места, која нису увек преведена доследно, доста је тешко убиковати поједина насеља. Послужили смо се досадашњим научним достигнућима приликом прецизирања појединих топонима, а где тога није било, и само смо покушали, на основу географских и историјских података, убиковати поједина места. Већину места су одредили и ранији страни приређивачи, па су као таква преузета и из наших извора-бугарске и мађарске верзије.

Како до сада наша научна јавност није имала прилике да се на нашем језику упозна са подацима овог арапског географа, наредни редови могу пружати низ корисних информација о томе како је наше крајеве видео и описао један представник сасвим особене културе, који је потицао из престоница тадашње европске и медитеранске науке.

Подаци Идризија о Јужној Угарској и Србији

Од '.t.r.l.s (Софија) до града '.t.r.b (Пирот) има један дан пута. Тај град је на врху планине, од ког тече једна река M.r.f (Морава).[8]

Између поменутог града '.t.r.b (Пирот) и N.y.s.w (Ниш) има један дан пута. N.y.s.w (Ниш) је град близу кога тече једна река, наречена M.r.f (Морава). То је река која извире из српских планина.[9]

---

[8] Пиротски крај је несумњиво био у саставу Византије и о томе се сачувао траг у имену Галата-махале. Осим тога, постоје и неки трагови о постојању утврђења које потиче из XII века. Археолошки подаци умногоме употпуњују празнине које имамо везане за Пирот и пиротски крај у средњем веку, види: Јованка Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, Пиротски зборник, 8—9, Пирот 1979, 188—189; Б. Недков, *нав. дело*, 115.

[9] Да је Ниш на Морави сведочи и Сентпетери у својој напомени *Илустрованој хроници*, Szentpétery Imre, *Scriptores rerum Hungaricarum* I, Budapest, 1937, види напомену 2 (даље SRH I), мада је у питању река Нишава, али и Идризи, а евидентно и Сентпетери бркају ове две реке.

Међу споменутог града N.y.s.w (Ниш) и R.b.n.h (Равно) има један дан пута.

Између R.b.n.h (Равно) и ’.f.r.n.y.s.fā (Браничево) има дан и по пута. ’.f.r.n.y.s.fā (Браничево) је многољудан град који се налази на планинама и налази се над реком D.n.w. (Дунав).[10]

Од града ’.r.y.n.h (вероватно Ђер) до града B.k.ṣ.n (Бач) на југ реком D.n.w. (Дунав) има 60 миља удаљености. B.k.ṣ.n (Бач) је славан град, који треба убројати у највеће градове. Ту се налазе трговци, трговци, занатлије и они који говоре грчки. Имају газдинства и обрадиве земље. Жито је, пак, врло јефтино, јер га код њих има у изобиљу.[11]

Од града B.k.ṣ.n (Бач) до града Kāw.n (Ковин) има на исток 60 миља. Kāw.n (Ковин) је велики град, просперитетан град на реци D.n.w.

---

[10] Браничево је уз Београд најзначајнија тврђава на Дунаву и бедем Византије против Угарске. Око њега су се често водиле борбе и имао је ванредно важан стратешки значај. Занимљиво је да у време када Идризи пише (око 1154) трајала је угарска опсада Браничева, која је вероватно била крајем 1154. године. Види Ferenc M a k k, *Contribution à la chronologie des conflits hungaro-byzantines*, Зборник радова Византолошког института, XX, Београд 1981, 31—33; Јованка К а л и ћ, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис, XXXI, Београд 1984, 19—20.

[11] Овај податак потпуно коинцидира са податком Јована Кинама, византијског писца. Он каже да је овај град главни међу градовима у Сирмијуму и да ту има седиште архијерej тамошњег народа. Назив Baḳaṣin, сличан староугарском Bagacsi је код Кинама Παγάτζιον. Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 1971, 70— 71, (даље ВИНЈ). Што се црквене организације тиче, она је извор и несугласица (уп. ВИНЈ 70—71 где Јованка Калић износи тезе о томе које цркве је био седиште Бач, римокатоличке или грчке). Вероватно је постојала надбискупија са два каптола, у Калочи и Бачу, иако постоје и тврдње о старијем постојању бачке надбискупије. Уп. K a t o n a István, *Historia Metropolitanae Colociensis*, Colocae, 1800, 10—11; Paškan C v e k a n, *Franjevci u Baču*, Virovitica 1985, 13, 15, 25—28; Matija Z v e k a n o v i ć, *Schematismus primus diocesis Suboticanae*, Subotica 1968, 18—20. Краљ Ладислав I Свети је 1093. године и Срем подредио калочкој надбискупији, а по Винклеру, тада је и Бач постао друго седиште надбискупије, W i n k l e r Pál, *A kalocsai és bácsi érseksége. Történeti összefoglalás*, Kalocsa, 1926, 5. Неколико година пре него што Идризи пише постоји податак о надбискупу који се звао Мика, и који се помиње 1149. као калочки и бачки надбискуп. P. C v e k a n, *нав. дело*, 27. Међутим, помен да ту живе грчки учени људи свакако упућује да је у питању било седиште и грчке цркве. Још један податак који нас на то упућује је следећи. Када су Мађари 1071—1072. освојили и похарали Ниш они су однели руку св. Прокопија и донели је у своју земљу. Рука је однета у Сирмијум, у цркву Светог Димитрија, где се налазила све до 1164. године када ју је Манојло Комнин вратио. Исте 1071—1072. године епископија Сирмијума је вероватно премештена у Бач, а од Византинаца је обновљена у периоду када је Царство држало Сирмијум 1164—1180. види: Владислав П о п о в и ћ, *Културни континуитет и литерарна традиција у цркви средњовековног Сирмијума*, Sirmium-град царева и мученика (сабрани радови о археологији и историји Сирмијума), Сремска Митровица 2003, 304. ово преношење епископије у Бач означава постојање епископа, и то је управо можда архијерej овог народа, како каже Кинам, односно неко од оних који говоре грчки, како тврди Идризи. Да има и грчког епископа не сумња ни Ђерфи, види: G y ö r f f y György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, Budapest 1966, 212; Идризијев податак о житу и богатству града прихватају и други историчари, G y ö r f f y Gy., *нав. дело*, 212; Ante S e k u l i ć, *Drevni Bač*, Сплит 1978, 24; Миомир П е т р о в и ћ, *Средњевековна кула у Бачу-Донжон*, Рад војвођанских музеја, Нови Сад 1984—1985, 29, 124. Бач је био град где су се одржавали сајмови и долазили бројни трговци, P. C v e k a n, *нав. дело*, 15. Сам град Бач има велики значај још из римског периода, а можда и пре. Црквено можда потиче и из Јустинијановог доба, или пре, а као град и знатно пре римских освајања. Види P. C v e k a n, *нав. дело*, 13—14; Rudolf S c h m i d t, *Iz prošlosti Bača*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, 37—38, Нови Сад 1939, 382.

(Дунав) са трговима и занатским радионицама. Од већ поменутог града ’.k.r.h (Јегар) до града Ḳāw.n (Ковин) има 160 миља раздаљине.[12]

Од града ’.f.r.n.k b.y.l.h (Манђелос) на североисток има 50 миља до града ’b.r.n.d.s (Петроварадин?). ’b.r.n.d.s (Петроварадин?) је цивилизован град у коме има тргова и много зграда. Налази се испод брда, у долини.[13]

---

[12] Ковин се помиње још 1073. године као *castrum Keve*. Ковин је био и седиште жупаније, која је обухватала већи део данашњег Баната. Види: Душанка Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне угарске државе*, Зборник Матице српске за историју, 37, Нови Сад 1988, 25; Како је Идризи о њему писао 80 година после првог настанка, када Ковин већ има неки значај, његове опаске на рачун овог града, али и Бача су сасвим логичне и тачне.

[13] Franca villa, мађарски Nagyolasz је данашње село Манђелос у Срему. Ово име, слично имену Фрушке горе представља траг франачке управе у Срему још из доба Карла Великог, ВИНЈ IV, 119, уп. Напомену 14. на 118—119; Константин Јиречек, *Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 524—525; Marczali Henrik, *Magyarország története az Árpádok korában 1038—1301*, A magyar nemzet története, II, szerkeszti Szilágyi Sándor, Budapest 1896, 308—309, уп. и напомену 2; истог порекла је и назив Фрушке горе, Gyóni Mátyás, *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*, Budapest 1938, 109; Петар Скок, *Топономастика Војводине*, Војводина I, Нови Сад 1939, 118—119; Што се тиче другог поменутог града, можемо доста извесно претпоставити да није у питању Браничево, како Иштван Елтер тврди. Иако Елтер усваја то мишљење, које је можда преузео из раније историографије, пре свега од Левицког (ради се о делу T. Lewicki, *Polska i śąsiednie w swietle „Księgi Rogera”*, I, Krakków 1945, II Warsyawa 1954), Браничево се не налази на североистоку од Манђелоса, тј. Срема. Можда овде Идризи мисли чак и на Баноштор, односно Петрик. Овај посед ће држати касније бан Белош, ту ће подићи и бенедиктински манастир који ће постати врло богат и славан. Види: Јованка Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византолошког института XII, Београд 1970, 24; *исти*, *Жупан Белош*, Зборник радова Византолошког института XXXVI, Београд 1997, 78. не треба заборавити да извори наводе да је Манојло 1164. године у походу на Угарску био насупрот Тителу (ВИНЈ IV, 68—69, уп. и напомену 169), што је управо Петрик, односно Баноштор, односно мађарски Kő (Gyóni M., *нав. дело*, ВИНЈ IV, 68—69, уп. и напомену 169). Оно што би можда био овде проблем, то је раздаљина, јер у наставку Идризи наводи да је раздаљина између Манђелоса, односно Franca villa и места ’b.r.n.d.s, које покушавамо убиковати, 50 миља. Можда би, пре него Баноштор, ово место требало убиковати као Варадин. Облик Ибрандис који Идризи користи, би могао бити сличан Waradinum Petri, Waradiensis (уп. Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, Budapest 1968, 230) где би в постало б. Како је Идризи користио и усмене изворе, могуће да је овај облик Ибрандис од Varadinus. То би свакако било значајно, јер би историју Новог Сада оплеменило важним податком да је био значајан град у ово доба. Податак да се налази испод брда свакако може да упути на Фрушку гору. У писму папе Хонорија III византијској царици Маргарити, удовици Исака II Анђела, помиње се Варод као један од поседа који је она добила од свог брата Андрије II, угарског краља. Ово писмо из 30. марта 1223. као и једна повеља Беле IV потврђују постојање Петроварадина или Варадина на левој обали Дунава, на месту данашњег Новог Сада, Мелхиор Ердујхељи, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1894, 44—46. Пешти, мађарски историчар је чак утврдио да место Varod (како се наводи у повељи) лежи недалеко од Манђелоса. Види: Петер Рокаи, *Из средњовековне историје Новог Сада*, Зборник за историју Матице Српске, 11, Нови Сад, 1975, 107—108, уп. Фусноте од 15—25. са исцрпном библиографијом и изворима. Дакле, исто као и Идризи, али за период од неколико деценија раније и за 1223. годину Петроварадин се убикује у близини Манђелоса. Подаци Петра Рокаија, односно мађарских историчара које је он навео, дају још јачу подлогу нашој претпоставци да је Ибрандис Петроварадин, односно Нови Сад. Он је у Маргаритино власништво доспео после 1213. када је конфискован жупану Петру. У повељи се помиње и постојање палате, која је вероватно припадала жупану Петру. Идризи наводи да има много тргова и зграда, а постоје поуздани подаци да су грађани

Одатле, реком D.n.w. (Дунав) до града Ḳāw.n (Ковин) има 70 миља. Слично томе, од града ’b.r.n.d.s (Браничево) до града B.k.ṣ.n (Бач) исто има 70 миља. B.k.ṣ.n (Бач) је у односу на град Ḳāw.n (Ковин) на западу. B.k.ṣ.n (Бач) и Ḳāw.n (Ковин) су два позната града, имају пуно становника и улазног и излазног саобраћаја (прометна града).[14] ’.n.k.r.y.h (Мађарска, овде преводимо као придев мађарски) градови су међу најурбанизованијима, добро изграђени са највећим богатством (најбогатији) и располажу са највише поседа.

Сад се вратимо горепоменутим, рекли смо, да од поменутог града B.d.wār.h (Будим) до града T.y.l.w.s (Тител), речним током у правцу истока има 75 миља.[15] Од града T.y.l.w.s (Тител) до B.k.ṣ.n (Бач) такође има 75 миља. T.y.l.w.s (Тител) се налази на северној страни реке. Има много становника и стоке, становници су много имућни и живе у изобиљу.[16]

Поменули смо да од града T.y.l.w.s (Тител) до града ’.f.r.n.k b.y.l.h (Franca villa) на југ има (недостаје у рукопису) миља. Од града ’.f.r.n.k b.y.l.h (Franca villa) до града Ḳāw.n (Ковин) је сто миља.

Од града ’.f.r.n.k b.y.l.h (Franca villa) до града ’b.r.n.d.s (Петроварадин?) је 50 миља. Од града ’b.r.n.d.s (Петроварадин?) до града Bān.y.h (?) који се налази на реци L.y.n.h (?) има 75 миља. Мала је, али са градским насељима и утврђењима, на обали реке. Река се између Ḳāw.n (Ковин) и B.l.ġ.r.d.w.n (Београд) улива.[17]

Петроварадина и целе околине скелом долазили у Стари Петроварадин, тј. данашњи Нови Сад. Додуше, ти подаци долазе из каснијег периода, али постојање палате и народна традиција као и назив места Vasáros-Várad, указују на то да је трговина изгледа била развијена и у Идризијево доба. Уп. М. Ердујхељи, *нав. дело*, 44—47. Мелхиор Ердујхељи указује на то да је још 1267. године постојала скела на обе стране и да је ту била пијаца за околину, и да је Варад, односно Петурварад био амбар у који су бачки кметови-јобађи доносили своје натуралне дажбине, М. Ердујхељи, нав. дело, 72—73. Из свега напред поменутог могуће је претпоставити, али не и засигурно закључити, да је и у Идризијевом периоду на простору Новог Сада постојао град у коме је била палата жупана, тргови на којима су куповали људи из околине. С обзиром на то да је и крај данашњег Новог Сада био већ од досељавања насељен мађарским живљем, а пре 895. године и другим становништвом (М. Ердујхељи, *нав. дело*, 1—36) могуће је релативно сигурно сматрати да Идризи у свом делу помиње управо Варадин, односно Нови Сад.

[14] Уп. напомене 11 и 12.

[15] Свакако је у питању југоисток, јер источно од Будима није Тител, речним током се вероватно мисли на Дунав.

[16] Тител потиче још из XI века. Од почетка је био значајнији од свих насеља на углу Тисе и Дунава. Посебно је био важан његов каптол каноника реда Св. Августина и манастир. Тителски каптол је био и место „јавне вере” и као такав је несумњиво имао велики значај, јер су у то доба само столни, првостолни и већи зборни каптоли имали ово право, уп. од старијих и мање познатих дела Iváni Ede, *Titel mint prépostság, káptalan, hiteles hely és vár*, Temesvár, 1877, Érdujhelyi Menyhért, *A titeli káptalan története*, A Bács-Bodrogh vármegyei történelmi társulat évkönyve, 11 (1895), 49—85; *исти*, *A kalocsai érsekség a renaissance korban*, Zenta, 1899, 157; о Тителу су писали и Д. Динић-Кнежевић, *нав. дело*, 35; Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, 33—34. За ове податке се искрено захваљујем проф. др Петру Рокаију.

[17] Ову реку Елтер је идентификовао као Лим. Знамо да се Лим не улива у Дунав, тако да је могуће да се ради о Млави, Језави или некој другој речици. Град Bān.y.h би се можда могао идентификовати као Панчево, за који Идризи већ наводи да је напредан и да у њему има грчких трговаца, и то као *Banṣif* (Csánki; Ildiko Erdei, Edvard Jukić, Dragan

Од града Bān.y.h (?) па до града ’.blān.h (Плана) има 90 миља. Ово је напредан град.[18]

Од града ’.blān.h (Плана) до града R.b.n.h (Равно) има 120 миља. R.b.n.h (Равно) је велики и напредан град.[19] Од града R.b.n.h (Равно) на југ до града Gān.l (Конавље) има четири дана пута. Овај град су Венецијанци заузели и опустошили. Град се налази на великој реци, на којој се налази и град N.y.s.w (Ниш). Између ова два града копном се стиже за четири дана, док реком само за два.[20]

Brujić, *Ilustrovani vodič kroz Srpsku Spartu. Fusnote iz istorije Pančeva*, Pančevo 2002, 4). Међутим, касније Идризи наводи да од овог града до Београда треба пет дана пута. То би искључило да Идризи под другим именом помиње Панчево. Овај град тако остаје потпуно непознат, као и река, јер се у даљем излагању арапског географа не наилази на податке који би могли да убикују ово место. Евентуално би могао бити Рам, који се 1128. помиње као место у чијој близини су Византинци победили Мађаре, дакле извесно је постојао и две деценије потом, када га и Идризи може знати. Рам, односно Хором, или Храм се наводи и 1161. у вези са освајачким плановима Алексија Комнина, дакле хронолошки коинцидира, а донекле и географски. Види посебно нову студију: Млађан Чуњак, *Рам и рамска тврђава кроз векове*, Пожаревац—Смедерево 2008, 37—39; како за место постоје називи и Борона, Брана, Врана, није немогуће да је Рама можда и најприближније евентуалном одређењу овог Идризијевог непознатог топонима. Могуће је и да се ради о Куличу или каквом другом граду који се налази на мањим речицама, притокама Дунава, тако да донекле географски одговарају, али је готово немогуће наћи било какву сличност са називима које Идризи употребљава. Уп. Александар Дероко, *Средњовековни градови на Дунаву*, Београд 1964, 23. С друге стране, податак да се та река између Београда и Ковина улива у Дунав, смањује избор на Кулич, чак и Смедерево и пре свега Панчево. Како касније наводи тих пет дана пута, а од Ковина до Београда два дана, могућно је претпоставити онда да се ради о неком граду у данашњој централној Србији, можда у Поморављу, што би могло бити и најпрецизније решење, ако посматрамо како је Идризи описао крајеве кроз које је путовао. У том случају би, међутим, убикација Петроварадина била погрешна и вратили бисмо се на основну идеју, да је Ибрандис-Браничево. Али како од Браничева до Манђелоса свакако нема свега 50 миља, ово проблем убикације овог града и реке чини још замршенијом. Вероватно је у питању нека Идризијева грешка приликом састављања списа. Посебно, јер је следећи град Плана, до којег каже да је 90 миља, а Плана је (уколико је то та Плана) рударско насеље близу Копаоника.

[18] Што се Плане тиче, у позном средњем веку ово место ће бити веома напредан рударски крај у коме ће своје конзуле имати и Дубровчани. Иако своје прве податке Дубровачки архив даје за XIV столеће, археолошки трагови указују на столеће пре када цвета рударство у Плани. Стога је и могуће да је и раније постојао град на том месту које ће све до пада Деспотовине да се развије у један од најзначајнијих рудних подручја. Уп. Василије Симић, *Плана. Средњевековно насеље рударске привреде*, Гласник Етнографског института Српске академије наука IV—VI, Београд 1955—1957, 105—122; Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић-Којић, Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002, 37—38.

[19] Равно, односно данашња Ћуприја је антички Horreum Margi, овај град је био на важном путном правцу, и о њему су податке остављали и европски писци. Занимљиво је да се овај Идризијев став коси са подацима Арнолда од Либека који је Србе описао као дивљаке који не воле странце. Занимљиво је да је разлог за овакво Арнолдово писање напад Срба на крсташе 1172. управо код Равног, в. *Темнићски зборник. Трећа књига*, уредник Драгић М. Јоксимовић, Београд 1936, 94—95; Константин Јиречек, *Историја Срба*, Београд 2006, 149—150.

[20] Да је ово облик за Конавље утврђено је и раније, иако је могуће да се односи и на Хум, како су претпостављали и ранији приређивачи Идризијевог дела, уп. Б. Недков, *нав. дело*, 111—112. Конавље се налази на мору, и знатно је даље од четири дана пута. У Конавлима је био у време када Идризи описује ове крајеве посебно јак утицај Византијског царства, још у IX веку су учествовали у одбрани Барија од Арабљана. Уп. Р. М. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик Српске краљевске академије,

Од града N.y.s.w (Ниш) до града R.b.n.h (Равно) има 50 миља. Од града Bān.y.h (?) до града B.l.ġ.r.d.w.n (Београд) на север има пет дана копненог пута, а од града Bān.y.h (?) до града Ḳāw.n (Ковин) има сто миља. Од Ḳāw.n (Ковин) до B.l.ġ.r.d.w.n (Београд) има 70 миља, или два добра дана хода, док реком треба мање.

B.l.ġ.r.d.w.n (Београд) је напредан град, има много становника и предивних храмова.[21]

Одавде до ’.f.r.n.y.s.fā (Браничево) има 75 миља, реком два дана, а ’.f.r.n.y.s.fā (Браничево) је велики и напредан град.[22]

Од B.l.ġ.r.d.w.n (Београд) до града R.b.n.h (Равно) има 150 миља путем кроз равницу, од R.b.n.h (Равно) до града ’.f.r.n.y.s.fā (Браничево) има два добра дана хода, или како је већ речено сто миља. Ово је напредни град у равници. Прометан је, роба је јефтина, има стално воћа, воде из реке у изобиљу, смештен у пространој равници. У њему стално тече трговина, и стално има изобиља. Налази се међу градовима M.k.d.w.n.y.h (Србија).

Одавде до града N.y.s.w (Ниш) има 50 миља. N.y.s.w (Ниш) припада градовима M.k.d.w.n.y.h (Србија?). О другим деловима земље M.k.d.w.n.y.h (Србија?) ћемо писати ако Бог помогне и да снаге.

Од града Ḳāw.n (Ковин) до земље ’.n.k.r.y.h (Мађарска) пут води на север.[23] Према југу се налази, и осам дана копненим путем, река D.n.w. (Дунав) тече између градова B.k.ṣ.n (Бач) и Ḳāw.n (Ковин).

Од града Ḳāw.n (Ковин) до града Š.n.t (Чанад) је пут од четири дана, то је град на запад од реке. Напредан, леп и цивилизован град.

Један од градова M.k.d.w.n.y.h (Србија?) је N.y.s.w (Ниш). Славан град. У њему има много рибе, меда, млека чије су цене ниске. Има и много воћа. Налази се на брду реке и крај реке M.r.f (Морава) која изви-

---

LXVI, Земун 1926, 3—5; Такође, Ниш и Конавље се свакако не налазе на истој реци. Дакле, ово је очигледно податак са низом грешака.

[21] Београд је био значајно трговачко средиште кроз цео средњи век, види: Јованка К а л и ћ, *Београд у међународној трговини средњег века*, Зборник радова САНУ, „Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867”, Београд 1970, 47—60; у време када Идризи борави у току су и сукоби Византије и Угарске око Београда (ВИНЈ, 39—55, има врло детаљних Кинамових података о борбама око Београда, који је имао кључну стратешку тачку; као и Јованка К а л и ћ, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 47—50). О значају Београда је засигурно чуо и Идризи, поготово што у његово доба град има кључну улогу у сукобима Угарске и Византије, а уз то је и значајно трговачко средиште.

[22] Угарска је имала, изгледа, већу трговачку колонију у Браничеву, и ово је био град у коме је цветала погранична трговина. Угарски трговци су преко Браничева ишли и у сам Константинопољ да носе и продају своју робу. (Јованка К а л и ћ, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 44, уп. и фусноту 41 на стр. 350 за даљу библиографију). Колико је Браничево било значајан град сведочи и то да је напад на њега био повод за рат Византије и Угарске на почетку владавине Стефана II (1116—1131). У време Другог крсташког похода крсташи су прошли и кроз Браничево, али они, свега неколико година пре Идризија, 1147. године, нису били одушевљени градом, називајући га сиромашним, Михаило Д и н и ћ, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958, 12.

[23] Даље, Идризи описује Мађарску и на крају овог параграфа се враћа на крајеве које овде описујемо.

ре из српских планина. Има на реци M.r.f (Морава) и мост велик мост преко ког се улази и излази (из града).[24]

Од града N.y.s.w (Ниш) до града ’.t.r.b (Пирот) на исток има 40 миља. ’.t.r.b (Пирот) се налази на једној малој реци, која извире из српских планина, пролази поред ’.t.r.b (Пирот) на истоку и продужава, док се улива у реку M.r.f (Морава), чинећи једну велику реку. После тога река продужава даље док се не улива у реку D.n.w. (Дунав), близу до града ’.f.r.n.y.s.fā (Браничево). По тој реци (Морава) има воденице, баште и виногради.

Од града ’.t.r.b (Пирот) до града ’.t.r.l.s (Софија) споменутог у петој секцији (клими), има 40 миља.

Од града ’.f.r.n.y.s.fā (Браничево), силазећи реком D.n.w. (Дунав) надоле до града N.k.s.trū (Кладово?) има два и по дана пута. Град N.k.s.trū (Кладово?) се налази на брду код реке Дунав, која до њега стиже са југа, и близу се налази ушће реке Мораве. То је леп и јефтин град, са сређеним газдинствима, много лоза и винограда.[25]

ARABIAN GEOGRAPHER IDRĪSĪ ON SOUTH HUNGARY AND SERBIA

by

Boris Stojkovski

Summary

The paper presents the data of the Arabian geographer from mid-12th century Abū ’Abdallāh Muhammad al-Idrīsī. He stayed at the court of the Norman King of Sicily Roger II and was one of the most outstanding representatives of the Arabian

---

[24] Ниш је, свакако, још од раније богат град, па и у време када је Идризи писао о њему. Посећивали су га многи трговци, а и налази луксузне керамике потврђују ову тезу, види: Марија Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Налази византијске керамике XI—XIII века на подручју Србије*, Зборник радова Византолошког института XXXVI, Београд 1997, 147; а још у рату Угарске и Византије 1071—1072. када је однета и рука Св. Прокопија грађани Ниша су угарском краљу Соломону дали много злата, сребра и друге скупоцене дарове,о чему пишу и извори, види: *Képes krónika* (Dercsényi Dezső, A Képes krónika és a kora, Csapodiné Gádonyi Klára, A Képes krónika miniatúrái, Mezei László, A Krónika latin szövege, Geréb László, A Krónika latin szövege), Budapest, 1964, 128; SRH I, 377; Kristó Gyula, *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest 1986, 64.

[25] Ради се врло вероватно о некадашњем Новиграду, а не о Кладову. Очигледно је Идризи и чуо у том облику као Novicastrum или нешто слично. Кладово су Турци саградили 1524, али постоје подаци о боравку краља Жигмунда 1419. године. Постоје и темељи још старијег града, за који Александар Дероко сматра да потиче из управо Жигмундовог доба (види: А. Дероко, *нав. дело*, 25) чиме би Кладово за период када га Идризи помиње вероватно отпало као решење за идентификацију места. У питању је, вероватно, налазиште код места Чезава које је идентификовано као Castrum Novae, касноантички и рановизантијски локалитет који се налази 18 км низводно од Голупца, види: Милоје Васић, *Чезава-Castrum Novae*, Старинар, XXXIII—XXXIV, Београд 1982—1983, 92—121; *Археолошко благо Ђердапа*, Београд 1978, 83. Није немогуће претпоставити да је можда то град који је Идризи посетио и да се очувао до каснијег периода.

science in that period. He travelled through a large number of countries, almost the entire Mediterranean and a part of the East, and he also stayed in the territory of South Hungary and Serbia, that is in the territory of present Serbia, probably from Novi Sad to the south all the way to Pirot. As for larger cities he mentioned, one should single out Niš, Pirot, Belgrade, Braničevo, and it is possible that he also mentioned Novi Sad.

Even though are both errors and imprecisions in his data, Idrīsī's data are more than valuable for us to get insight into how an Arabian geographer, whose work is of outstanding significance, viewed our regions.

UDC 314.1(497.113 Sr. Mitrovica)„1720”

Ђорђе Бошковић

ЈЕДАН ПОПИС СЕЛА МИТРОВАЧКОГ ПРОВИЗОРАТА ИЗ 1720. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Нагло погоршање положаја становништва Срема после 1718, навело је аустријске власти да спроведу нови попис становништва, ради праведније расподеле терета. У овом раду представљен је попис Митровачког провизората из 1720. Оригинални документ се налази у Хрватском државном архиву, а једна копија у Архиву Војводине, у збирци ксероснимака. Попис је рађен у табеларном прегледу, са сталним рубрикама, уз кратак опис положаја села (осим Митровице и Руме).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срем, Митровачки провизорат, Митровица, Рума, попис

После Пожаревачког мира 1718. Срем је у целости био ослобођен од Турака. Ипак, вишегодишњи ратови, у претходном периоду, оставили су пустош за собом. Новоустановљене аустријске власти су настојале да среде прилике у пограничним крајевима, те оштром пореском политиком према локалном становништву, дођу до потребних новчаних средстава. Издржавање стајаће војске, изградња и обнова Петроварадинске и Београдске тврђаве и друго, добрим делом су намиривани порезима разрезиваним становништву Срема. Уз све то, оно је трпело од злоупотреба царских официра и чиновника. Многобројни извештаји сведоче о „муки тешкој до Бога” и „теготи и плачу народном”. Након жалби и посете митрополита Бечу, 7. септембра 1720. донета је Царска резолуција, по којој се, између осталог, предвиђао нови попис становништва у Срему ради праведније расподеле терета на осиромашено и, претходним ратовима, исцрпљено становништво.[1]

Део Срема, освојен од Турака 1718, био је предат Комори, изван чије власти је остао само Одескалкијев спахилук. Коморски Срем су чинила четири провизората: петроварадински, сурчински, сурдучки и митровачки. Овакво стање је трајало до 1728, када су образовани земунски, карловачки и митровачки спахилук.

---

[1] Видети: др Славко Гавриловић, *Срем од краја XVI до средине XVIII века*, Нови Сад 1979.

Митровачки спахилук је обухватао места у централном и јужном Срему, обухваћена презентованим пописом. Нека од ових села су, у наредном периоду расељена (Крстац, Барадинци, Ђурђевци и Јеленци), а друга измештена (Витојевци). Такође, у описима села наведена су, раније постојећа места, на овом простору, што олакшава њихово лоцирање са становишта историјске географије.

Митровица, као варош, била је убедљиво најмногољудније место у Провизорату, а за њом следе села Добринци и Рума. Мали број домаћинстава у неколико места може да укаже на њихово скоро гашење.

* * *

Документ потиче из Хрватског државног архива у Загребу (*Urb. et Con. Fasc. 132. No 14, Conscription denen in Mitrovizer Provisorat, pro Anno 1720*). Копија се налази у Архиву Војводине у Новом Саду у збирци ксероснимака (инв. бр. 2). Делове овог пописа, који се односе на Митровицу и Руму, публиковао је Славко Гавриловић у неколико својих радова.[2]

Попис је дат у табеларном прегледу, са следећим колонама: *Име становника, Кућедомаћини, Ожењена браћа и синови, Неожењена браћа и синови, Укућани, Коњи, Волови, Краве, и телад, Овце и козе, Свиње, Кошнице, Јутара обрадиве земље, Коса ливада, Мотика винограда и Сесије.*

У првим редовима табела налазе се месне старешине: кнез, ешкут и биров, а затим следе остали домаћини. У наредним колонама дат је број одраслих ожењених и неожењених одраслих особа, који, као и укућани (инквилини) нису били власници куће и поседа. Пошто су наведена само имена кућедомаћина, ово се не може сматрати пописом целокупног становништва.

Имена кућедомаћина су наведена онако како су писана у оригиналу. У великом броју случајева је, уместо презимена, наведено занимање дотичне особе (свирац, касапин, абаџија, екмеџија, алас, мајстор, чаругџија, ћурчија, стари кравар, колар, свилар, ковач, механџија, лончар...). Понекад презиме означава порекло насељеника (Манђелошан, Зворниклија, Бачванин, Вуковарац, Сенчанин, Бешеновац, Мачван, Платичевчан, Јеленчан, Вишњевчан, Темеринац, Карловчан, Радинчан, Црногорац, Херцеговац, Борковчанин, Сурчинац, Јарковчанин, Црвенчанин, Прекосавац). Има и оних са надимком или са неком другом личном карактеристиком (црни Јакша, старац, Живан мали, Нешко слепи), као и особа са страним презименима, као на пример Балтхаузер (Balthausser) у Митровици.

У последњој табели сумарног прегледа стања за сва места у целини има неколико одступања у случајевима када се бројеви из те табеле упореде са оним из табела за свако појединачно место, нарочито у случају Митровице, Хртковаца, Добринаца и Петроваца.

---

[2] Славко Гавриловић, *Рума трговиште у Срему 1718—1848/9*, Нови Сад 1969; Славко Гавриловић, *Митровица трговиште у Срему XVIII и XIX века (1716—1848)*, Београд 1984.

За већину места (осим Митровице и Руме), уз табеларни преглед, дат је кратак опис њиховог положаја, односно, граница атара, као и основне карактеристике у погледу вода, шума и обрадивог земљишта. Називи граничних анти села представљају добар извор за лоцирање положаја некадашњих (несталих) насеља у овом делу Срема током средњовековног и турског периода. Превод овог дела текста је писан курзивом.

Conscription denen in Mitrovizer Provisorat befindlichen Dorfschaften, dan verheirate oder unverheirate kaÿ. Unterthanen, samt Hauss gesessene Inwohne mit ihren Habschaften, Äckher, Wiessen und Weingärten. pro Anno 1720.

Conscriptio Varosch Mitrovizienzis (Попис вароши Митровице)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**[3]	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Maxim kness	1	1	2		2	4	2			10	20	4	3		
Schiffco esckut	1				2		2					2	1		
biro	1		1		1					1		1	1		
Dona Nicoliz	1				1								1		
Barazcko	1	1			1		1						1		
Nicolla Tullican	1			1	1								1		
Milla Timovicz	1	1	1		1							2	2		
Raicko Timicz	1														
Koicko Heckmezia	1		1										1		
Radivoj Abazia	1				1								1		
Maxim Mitroviz	1			1	1								1		
Peter Abazia	1	1											1		
Stanije Stojanoviz	1		1					2		2			1		
Kersman Szvornicklia	1		1												
Szveo Mihaloviz	1		1				1					1	1		
Ranisa Nangelosan	1				1			1		1	1		1		
Radincko Blassiz	1		1		1								1		
Jovan Bugar	1														
Subota Todoriz	1														
Radosau Petroviz	1		1												

[3] У овој колони (*Ожењена браћа и синови*) наведени збир не одговара збиру појединачних цифара.

Stepan Butirize aus Sulam	1														
Racka Utvaraz	1	1			2		1	1		1		1	1		
Ugrin allas	1	1										2			
Putnick Todoroviz	1		1		1					2		2	1		
Novack	1		1	1	1										
Bogdan Topalloviz	1		1		2		1					2	1		
Lasso Topal	1		1		2	1	2	1		5		2	3		
Jocko Stepanoviz	1		1		2		1					1	1		
Schiffco Szviraz	1		1		2	3	1		5		4	4	2		
Banno	1														
Stancko Habazia	1						1	1				1	1		
Jurat Szavi	1				1		1						1		
Gaz Tencoviz	1						1	1			10				
Sima Sesckoviz	1				2		1					2	1		
Millinco Milliz	1	1	1		2	2	2	2	3			5			
Bossa Balthausser	1		1		2										
Jovan Gariz	1														
Stepan Gupussin	1		1		2	1	1	1				2	1		
Illia Bosniack	1		1										1		
Gusman Tuzack	1	1			1	2	1					3	2		
Szerni Jagssa	1		1		1		1						1		
Lasso Pervaniz	1				1							1			
Jovan Obuzina	1		1		1	2	1	1				3	1		
Budimir Vuckmiroviz	1		1		2	2	1					3	1		
Missko Kassapin	1				1		1					1	1		
Schivan Radanoviz	1				2	1	1	1		2		3	1		
Nina Radanoviz	1				2	2			10			2	1		
Maleta Szovanin	1		1		2	2	1	1	8			3	1		
Millivo Bajat	1														
Malles Blasckossemaz	1	1			2	1	1	1				2	1		
Millissau Matjarziz	1	1	1			1	1			3		1	1		
Joviza Kurssoviz	1	1	1		1										
Uglis Maslariz	1		3		1		1	1				1	1		
Schiffcko Gergoriz	1				1		2			1	1	1	1		
Jovan Vereslia	1				1										
Stancko Kollunzia	1		1	1											
Jovan Senzanin	1						1					1	1		
Schivan Bazlia	1		1		1	1	1					2	1		
Groiza Bazvanzin	1		2		1					2					
Jossim Topal	1				1		1			2	4	3			

Stanivuck Tandofzan	1		1		2	1	3	4				2	1		
Nicola Gruiz	1		1		1		1					1	3		
Pable Margitiz	1		1				2								
Jovan Blanuza	1				1	2	1					1	1		
Anton Senzavan	1		1		1		2	2		1	15		1		
Radovan Saballaz	1		1		3		1	2		1		2	1		
Pabal Pabriziz	1										5				
Stoicko Hallaz	1		1				1	1					1		
Staja Miscoviz	1				1						4		1		
Stanko Bessenovaz	1														
Radovan Gluszanin	1						1	1							
Voin Tabaz	1										10	1	1		
Radovan Voccovaraz	1				1				3		8		1		
Vuk Szvornizan	1				1		1				7				
Stanisa Szvornizan	1		1		1		1								
Georgi Bugarin	1				1				2				1		
Joviza Bribar	1				1							1	1		
Nicola Szaruzia	1						1								
Neda Szaruzia	1														
Ostoja Vuckozvaz	1		1		1		1						1		
Nicola Meister	1		1												
Stancko Staraz	1					2						2			
Radoslau Segeros	1	1			1	2						3	1		
Stojack Sambajaz	1		1		1		1								
Radovan Tifalloviz	1				1						10		1		
Vukassin Szurzia	1		1				1	1					1		
Krain Radoloviz	1	1				2	2			6		4			
Nicola Bussazia	1		1		1	2						2	1		
Stojadin Schijack	1		1			1						1	1		
Stoiko Mazvan	1					1					4	2			
Petar Barackssadiz	1	1	1		1	1	1			4	5	2	1		
Stepan Janckoviz	1						1					1	1		
Petar Platizefzan	1		1		1	1						2	1		
Juro Stuckazi	1					1	1	1			8	1	1		
Kravar Stari	1		1		1		1					2	1		
Vuk Illiz	1						1				10	1			
Schivan Malli	1		1			1	2				15	1	1		
Nicola Staraz	1		1				1					1			
Nicola Jovanoviz	1	1	1		1					2		3			
Vuk esckut	1		1		1	2	1			6		3			
Wedock	1		1							1		1	1		

Peter Horvazanin	1		1			1	1	1				2			
Gabriello Jellenszan	1				4							2			
Sertan Temillinaz	1		1			2	2			3	20	3	1		
Pesso Milloviz	1				1	1	1				5	2	1		
Subota Visnefzan	1		1		2	3	4	2		4		4			
Radosau Simonzan	1				2	1	1			2		3	1		
Maxim Temerinaz	1		1		1	2	2				15	2			
Adam Schoblanin	1						1	1			3		1		
Gabriel Gabranoviz	1		2									1			
Mihat Bajaz […] Carloviz	1											1			
Mihat Lasloviz	1		1		1	1	1	1				3			
Stancko Carlofzan	1						1			1		2			
Arsen Sentivanaz	1				1	1	1	1		2		2			
Stoiz Bazvanin	1				2	1	1	1		1		2	1		
Vuck Bazvanin	1		1			2	1					2			
Stepan Bazvanin	1				1		1	1				1			
Radoje Kollar	1		1		2										
Damjan Baranos	1	1											3		
Stojan abazia	1										3		1		
Jovan Buckva	1		1				1			1	4	1	1		
Mihallo Popovicz	1											1			
Jurat Szaruzia	1		1								2		1		
Radoslau Radinzan	1				1		1						1		
Novack Szvorninzan	1		2		1		1	2				1	1		
Millotin Stojanoviz	1		2					2		2			2		
Suma Sumarum	**126**	**16**	**69**	**4**	**99**	**60**	**84**	**38**		**69**	**193**	**139**	**88**		

Conscriptio Pagus Jarackienzis (*Попис села Јарка*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Radivoj (Radanoviz[4]) kness	1		1		1	1	1	1		4	20	5	4		
Bojza esckut	1	2			2	3	3	3		15	25	5	4		

[4] Презимена у заградама су, као вероватна, преузета из пописа села и становништва Митровачког провизората из 1722, по аналогији са именима (Архив Војводине, Нови Сад, збирка ксероснимака, инв. бр. 2 — Urb. et Con. fasc. 132, No 23, Conscriptio Dominÿ Mitrovicz).

biro	1														
Maxim Colleta	1				1		1	1			2		2		
Joan Malletiz	1	1	1		1	2	2	2		10	4	6	2		
Stojack Blabojeviz	1	1	1		1	1	1	1		8	7	2	1		
Stojan Millossabloviz	1		1		1	1	1	1			5	2	1		
Marian Mihaloviz	1				2	1	2	1		9	15	3	2		
Jeremija Ladissableviz	1	2	1		1	2	2	2		8	10	5	1		
Marco Gruiziz	1				1	2	2	3			16	4	2		
Serezcko Davitoviz	1	1	1		1	1	1	1				2	1		
Schiffcko Malletiz	1				1	2	2	2			10	3	1		
Raicko Malletiz	1				1	1	1	1				1	1		
Obrat Juriziz	1	1	1		1	1	2	2		10	10	2	1		
Vuck Malletiz	1						1					1	1		
Millincko Paniz	1				1							1			
Joviza Juriziz	1		2		1	1	1	1				1			
Nicola Plaboviz	1				1	1	1				4	1	1		
Schiffcko Radivojeviz	1		1		1	1	1					2	1		
Grubeta Babiz	1		1		1								1		
Bogdan Parbaziz	1	1	1		1	1	1				10	2	1		
Ostoja Radakoviz	1		1		1	1					6	1	1		
Summa	**22**	**5**	**13**		**22**	**23**	**26**	**22**		**64**	**144**	**49**	**29**		

Diesses Dorf ligt mitags wahrts an dem Sau Stromb, gegen Morgen hat es ein viertel Stundt weithen Waldung gegen abents ¾ Stundt weither Teren mit wenig Waldung gegen Miternacht ¼ Stundt weith fuer Ackher undt Wiessen, ihre Hante nenen sich von Morg. Simoti gegen Mitag die Sau gegen Abent Barbiza gegen Miternacht Brest, hat sonsten kein Wasser oder Bach als die Sau mit wenig Waldung. Von fürchten Zeithen ist ein Dorf Szellepovaz in ihren Teren mit begriffen gewessen, beÿ lezten Krieg sich aus ein ander gezog und dermallen öth geblieben.

Ово село лежи на Сави према југу, према истоку на четврт часа далеко има шуме, према западу три четврт часа далеко је терен са мало шуме, према северу су на четврт часа оранице и ливаде. Његове анте [граничне хумке — п. п.] *су: на истоку Симота, на југу Сава, према западу Барбица, према северу Брест. Нема воде или поток, осим Саве, са мало шуме. Од давнина се на његовом терену налазило село Белеповац, које је при последњем рату пресељено и сада је опустело.*

Conscriptio Pagus Hertkovziensis (*Попис села Хртковци*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Ostoja Mariz	1	2	1		2	2	2	2		6	10	4	2		
biro Schiffcko	1	1					1	2		3	5	2			
Marcko Sellanin	1	1	1		2	2	2	4		3	10	4	2		
Schiffco Marcoviz	1	2	2		1	2	2	1	10	3		3	1		
Maxim Radonaz	1	1	1		1	1		1		2	10		1		
Petko Attanazcko	1	1	1			1	1	1				1			
Nicola Nickiz	1	1	1		1	1	1	1		4		1	1		
Stancko Szurziz	1				1		1	1			1	1	1		
Stojcko Petroviz	1	1	1			1		1		2	2	1	1		
Vassil Radoniz	1		2		1	1	1	1		3	5	2	1		
Nesco Vassilloviz	1	1			1	1	1	2		2	7	1	1		
Radoje Mitroviz	1		2		1		1	1		2	2	1	2		
Nedilcko Vuckoviz	1		1		1		1	1					1		
Subota Vuckmiroviz	1		1		1	1	1	1			8	2	1		
Radovan Szurziz	1	2	1		2	2	2	3		10	10	4	2		
Miter Vuzziz	1	1			1	2	2			2		2	1		
Jovan Schiffckoviz	1	1	2			1				4		1	1		
Pero Millos	1		1		1		1	1		4	5	1	1		
Janco Millisau	1	1	1		1	2	1	1		7		1	1		
Jecko Mirckoviz	1	1	1			1	1	1		2		1			
Obradin Bric	1	1			1								1		
Summa	**21**	**7**	**20**		**19**	**21**	**22**	**26**	**10**	**59**	**75**	**33**	**22**		

Diesses Dorf ligt mit der Fronte gegen Mitag von Aufgang erstrecht ihr Terren ¼ Stundt weith, gegen Mitag ½ Stundt weith gegen Abenth ½ Stundt gegen Miternacht auch ¼ Stundt weith, ist in vollig umbegriff mit Waldung umbegeben, hat sonstes keine fliessente Wässer als die Sau wan sich selbe ergiesset so kombt solche biess hart an das Dorf an. Die Hante nehnen sie von Morg. Nicinzi von Mitag Golnollai gegen Abent Gomollova gegen Miternacht Tobreht. Ein Öthen befinden sich gleich ausser halb Nicinze und Schivolliz.

Ово село лежи фронтом према југу. Његов терен се простире на четврт часа према истоку, према југу на пола часа, исто толико и у правцу запада, а према северу четврт часа. Село је потпуно окружено шумом. Текуће воде нема, осим Саве, која, када се излије, долази до самог села. Његове анте су: Никинци, на истоку, Гомолај, на југу, Гомолава, на западу и Тобрехт, према северу. На пола пута између Никинаца и Живољића налази се једна пустара.

Conscriptio Pagus Platissevienssis et Baradinenssis (*Попис села Платичева и Барадинаца*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Vuicko Batlaiz kness	1	1			1	1				2		2			
biro Biloviziz	1	1	1		1	1	1	1		8	3	2			
Illia Cadiz	1	1	1		2	2	2	3		6	10	5	1		
Marco Subotiz	1	1	1			1	1	2				2	1		
Dragudin Koracz	1				1	1	1			4		2			
Jurat Voiziz	1		1		1			1		1		1			
Stojcko Ladisau	1		1		1										
Schivan Vuleviz	1	1	1		1	1	1	1		5	5	1			
Vellja Konjoviz	1				1	1	1					1			
Mihat Koweviz	1	1	1		1	1	1	1		4		1			
Vuck Todoroviz	1				1	1	2			4		2			
Summa	**11**	**3**	**7**		**11**	**10**	**10**	**9**		**34**	**18**	**19**	**2**		
Luca Szimpurtiz kness	1		1		1		1	1		3	10	1			
Millovan biro	1		1		1		1					1	1		
Dragodin Tunjeroviz	1		1		1		1			4	10	1	1		
Milleta Kostiz	1	1			1		2	2		3		4	2		
Stojcko Stanckoviz	1	1	1		1		1	1		6	3	1	1		
Stanissau Marckoviz	1		1		1	1	1	1			5	2	1		
Nedilcko Lussic	1	1	1			1			5	8	10	2			
Elesia Petroviz	1		1		1	1	1			4	10	2	1		
Vesselin Mazvanin	1	1	1						5						
Peter Joviz	1				1	1	1	1				1			
Babcko Bazvanin	1		1		1	1	1	1				2			
Summa	**11**	**1**	**9**		**9**	**5**	**10**	**7**	**10**	**28**	**48**	**17**	**7**		

Diesses zwež obstehente Dörfer ligen beide zwischen die Waldung auf allen Seithen darmit umbegeben, ihre Hante erstrecht sich bežleifig auf ½ Stundt weith rings herumb. Habe kein fliessent Wasser umb sie herumb, als wan die Sau Strom ergiesset so sint sie fast rings herumb darmit eingeschliss, gegen Miternacht zur ist eine Rmöthen Schapina von alte hero.

Ова два села су са свих страна окружена шумом. Њихове анте се налазе у окружењу, удаљене приближно на пола часа. Немају текућу воду у околини, осим када се Сава излије, и тада су окружена водом. У правцу севера се од старина налази пустара Шапина.

Conscriptio Pagus Kerstaziensis (*Попис села Крстац*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Todor kness	1					1	2	1			1	2	2		
Jovan biro	1		2			1				20	15		2		
Sima Koplim	1	1			2	1	1	1			1	1	1		
Szveo Villimiroviz	1				1	1	1				20	1	2		
Marco Matjaroviz	1	1			1	1	1	1			4	1	2		
Vuck Niniz	1	1	1		1	1	1			6	8	1	1		
Kersta Millossoviz	1		1				1				25				
Pessa Mihaloviz	1	2	1		2	1	2	1		4	20	2	2		
Schiffcko Petroviz	1	1	1				1			3		1	1		
Stecka Szeruzia	1	1	2							2					
Petar Vuickoviz	1						1			2	3		1		
Todor Vuckatiz	1	1	1		1	1	2	1				1	1		
Peter Vellimiroviz	1					1						1			
Summa	**13**	**3**	**9**		**8**	**9**	**13**	**5**		**37**	**97**	**11**	**15**		

Diesses Dorf ligt mit der Fronte gegen Aufgang, gegen Mitag an Sau Stromb, gegen Abent an Jarack gegen Miternacht an Hertkofze, ihre Hante erstreckhen sich gegen Aufgang ½ Stundt gegen Mitag an die Sau gegen Abent ¼ Stundt gegen Miternacht ½ Stundt, die Hante nenen sie gegen Aufgang Segedin, gegen Mitag die Sau gegen Abent Predock gegen Miternacht Kakawa. Hat sonsten kein Wasser als die Sau wan selbe aussgiesset so ligen sie mit sambt ihres Häuses in Morast, am Waldung habe sie keine Abgang zu alle Seithen, ihre Äckher undt Wiessen habe sie der mallen auf den Klinacker Grundt.

Ово село лежи челом према истоку, на југу је Сава, на западу Јарак, а на северу су Хртковци. Сеоске анте се налазе на пола часа удаљене у правцу истока, према југу на Сави, према западу на четврт часа и према северу на пола часа. На северу се налази анта Сегедин, на југу је Сава, на западу Предок и на северу Какања. Село нема воде, а када се Сава излије сеоске куће леже у баруштини. Њихова земља и ливада сада се налазе у атару Кленка.

Conscriptio Pagus Witojefziensis (*Попис села Витојевци*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Stojan Lucazoviz kness	1	1	1		1	2	2	1	10	13	10	3	2		
Jurat biro	1														
Schivan Vuzckoviz	1	1	1		1	2	2	2	10	3	10	3	2		

Vuiza Vuckiz	1		2		1	1	1	2	5		10	3	2		
Radoviza Panteliz	1				2	3	3	2	5		30	3	2		
Kosta Davitoviz	1				1			1		7		2	2		
Jovan Petroviz	1	1	1				1		8	3	4	2	1		
Stanoje Vuckomanoviz	1				1	1	1			10	8	1			
Lubincko Schivanoviz	1				1		1				5				
Jancko Osseckallia	1		1			1						1			
Vesselin Milloroviz	1	1	2		1	1	1			2		1	1		
Secula Gabrieloviz	1				1	1	1	1	2		3	2	1		
Blagoje Schiffckoviz	1	1	2		1	1	1	1		8	10	2			
Stojan Nescoviz	1	1	1		1	1	1				8	1	3		
Subota Obradoviz	1		2		1	2	3	2	12	12	10	4	3		
Petack Vellimiroviz	1		1		1	1	1	1		6	5	2	2		
Jovan Vessellinoviz	1	1				2	1	1				2			
Summa	**17**	**1**	**14**		**14**	**19**	**20**	**14**	**52**	**64**	**113**	**32**	**21**		

Diesses Dorf ligt zwischen der Waldung nachent an Sau Stromb gegen den Morg erstreckht sich ihren Terren ein ½ Stundt gegen Mitag ein bixen Schuss an die Sau, gegen Abent auch ein ½ Stundt gegen Miternacht ¼ Stundt, ihre Hante gegen Aufgang nenen sie Brestige geg. Mitag die Sau, gegen Abent Jasvina, gegen Miternacht Franije, haben sonsten kein fliessent Wasser als die Sau wan solche sich ergiesset so sint sie vollig umbgegen, undt ligen gleichsamb in einer Insel. Haben Waldung genug, Wiessen und Äckher umb ih Dorf herumb so viel als ihren nöthig.

Ово село лежи између шуме, у близини реке Саве. Сеоско подручје се према северу пружа на пола часа, према југу на домет пушчаног хица, у правцу Саве, према западу пола часа и четврт часа према северу. Сеоске анте су: Брестиће, на истоку, Сава, на југу, Јазбина, на западу и Франије, на северу. Село нема текућу воду, осим Саве, која када се излије потпуно опколи село, претварајући га у острво. Имају довољно шуме, а ливада и ораница и више него што им је потребно.

Conscriptio Pagus Miscofzienssis (*Попис села Мишковци*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Vellisa (Stanisaflef) kness	1	1			1				4	2		4	1		
Vuziz (Berdoviz) biro	1		1		1							1	1		
Millin Schiffckoviz	1	1			1	2	3	1		7	9	5	3		
Vuja Mirckoviz	1	1			1	2	2	2	10	3	15	6			
Gusman Schiffckoviz	1	1			1	2	1	1	7	5	10	3			

Todor Popoviz	1	1	1		1	2	2	2	20	5		5	2		
Jercko Petroviz	1	1			1	2	1	1		2	5	4	1		
Grabrielo Bertosiz	1	1			1	1						2	1		
Jeremie Simeonoviz	1				1	1	1	1		1		3	1		
Dabo Obradoviz	1				1	1						1			
Jovan Bugariz	1	1			1	2	1	1	8			3	2		
Marcko Nicoliz	1	1	1		1	1	2				10	2			
Schivan Nicoliz	1	2	1		1	2	1	1				4			
Marco Vuziz	1	1	1		1	2	1	1	7	5		3			
Daniello Vukosabloviz	1				1						4		3		
Vesselin Flasckossemaz	1	1			1	2	1			6	3	2	1		
Miter Preraziki	1					1	2					2			
Todor Illiz	1	1	1				1					1	1		
Milleta Rantoviz	1				1	1	2					2	2		
Stoicko Mitroviz	1		1		2		1	1				1			
Sima Radackoviz	1					2	1	1				3	1		
Summa	**21**	**14**	**7**		**19**	**26**	**23**	**13**	**56**	**36**	**56**	**57**	**20**		

Diesses Dorf ligt auf einer Anhoche gegen Mitag ihr Terren erstreckht sich gegen Aufgang ¼ Stundt gegen Mitag ½ Stundt gegen Abent ½ Stundt gegen Miternacht 1 Stundt weith, die Hante nenen sie von Aufgang Tovarniz von Mitag Kadina Bara von Abent Kefdinazcka von Miternacht Bego Sallash. Haben kein fliessent Wasser auch gegen Ogar Waldung sonsten rings herumb ihre Ächker undt Wiessen.

Ово село лежи на југу, на једној узвишици. Његово подручје се простире на четврт часа према истоку, пола часа према југу и западу и на један час према северу. Сеоске анте су: Товарник, на истоку, Кадина бара, на југу, Кефчиначка, на западу и Бего[в] *салаш, и на северу. Нема текуће воде, док у правцу Огара има шуме. Свуда около су оранице и ливаде.*

Conscriptio Pagus Jurjefziensis (*Попис села Ђурђевци*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Flatisau (Bosniakoviz) kness	1		1		1	1	1	1		4	8	2	1		
Berisau biro	1		1				1	1							
Negovan Voinoviz	1	1	1			2	1	1		4	10	4	2		
Sima Bazvanin	1	1	1		2	2	1	1		7		4	1		
Millan Voinoviz	1	1				2	2	2		8	6	4	2		
Vuckosau Szernogoraz	1	1				2	1	1		5	10	4	1		

Stanoje Juriziz	1				1	1	1	1		4	6	2	2		
Prodan Koickoviz	1		1			1	1	1	4			2	1		
Schivan Kruiz	1						1				2				
Jancko Petkoviz	1	1	2			2	1	1		5	6	3	2		
Millosch Kovinziz	1	2				2	2	3		7		2	1		
Billio Komlenoviz	1		1		1					1					
Hatanazcko Kalliz	1				1	1	2	2			10	3	1		
Luca Szernogoraz	1		1		1	1	1	1		5	10	2	1		
Boso Schiffckoviz	1									1					
Ranisau Jovanoviz	1				1										
Vesselin Vujanoviz	1					1	1				3	2			
Nescko Kertziz	1				1				4			1			
Todor Subotiz	1				1		1					1			
Summa	**19**	**5**	**9**		**10**	**18**	**18**	**16**	**8**	**51**	**71**	**36**	**15**		

Diesses Dorf ligt mit der Fronte gegen Miternacht auf einer Flachen gegen Aufgang erstreckht ihr Terren ½ Stundt gegen Mitag auch ¼ Stundt gegen Abent ½ Stund gegen Miternacht ¾ Stundt, ihre Hante nehnen sie geg. Aufgang Bolleviz gegen Mitag Obeda gegen Abent Bara Frain gegen Miternacht Krivaja Bara, sonstes habe sie keine fliessent Wasser als auf den rucken Waldung undt etwas Wiessen und Äckher, wie auch auf beiden Seithen Wiessen undt Äckher. Ausser ihre Hante befindte sich, an sie an Brestaz, Keckinze, Szevzi von langen her aber öth.

Ово село лежи фронтом према северу, на једној равници. Сеоски терен се у правцу истока пружа на пола часа, према југу четврт часа, према западу пола часа и према северу три четврт часа. Сеоске анте су: Бољевац, на истоку, Обеда, на југу, бара Врањ, на западу и бара Криваја, на северу. Село нема текућу воду. У залеђу се налази шума и нешто ораница и ливада, док су на другим странама ливаде и оранице. Поред поменутих анти, од давнина, ту су и опустели Брестач, Кекинци и Севци.

Conscriptio Pagus Budianofzienssis (*Попис села Буђановци*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Panna Koiz kness	1		1		1	2	2	2	3	1	10	5	1		
Todor (Ostoiz) biro	1		1		1										
Voin Jovanoviz	1	1	1		1	2	2	2		10	10	5	2		
Nescko slepi	1	1			2	2	2	1		12	15	4	1		
Subota Sellackoviz	1	1			2	2	1	1		3	7	5	2		
Gabriello Jovanoviz	1	1	1		2	3	2	2		4		3			
Petar Radoviz	1	1			1	2	2	1		13	12	5	1		
Brancko Jovanoviz	1	1	1		1	2			4	2	5	4			
Jovan Sellackoviz	1	1			1	1	1	1				1			
Illia Marcossiz	1	1	1		2	2	2	2		15	10	4	1		

Jurissa Vissizanin	1					1	1	1		2	7	2			
Vaso Duganziz	1	1	1			2	1	2				3			
Jucka Bazvanin	1				2		1	1				2			
Schivan Szockotoviz	1				1	1	1					3			
Illia Kollar	1				1	1	1	1		4	6	2	1		
Nescko Szvillar	1	1	1		1	2	1	1	4	8	7	6			
Nicola Karabatack	1	1	1		1	2	1	2		8	10	5			
Raicko Vuinoviz	1				1	2	1	1		15	12	4	2		
Dragoillo Petroviz	1				1	1	1	1		4	10	2	2		
Lubincko Kraiz	1					1	1	1				2			
Peter Sabiz	1	1	1		1	1	1	1		1		1	1		
Illia Ignatoviz	1				1					1	5	1			
Stoicko Ignatoviz	1		1		1	1				1	4	1			
Subota Schabinaz	1	1	1		1	1	1			14	4	2	1		
Subota Millatinoviz	1		1				1	1		2		1	1		
Stancko Radolloviz	1								5			2			
Sertan Szveo	1		2		2		1	1				1	1		
Bellio Kovaz	1				1		1	1				1	1		
Szveo Bazvanin	1				1		1	1					1		
Summa	**29**	**8**	**15**		**30**	**34**	**30**	**28**	**16**	**120**	**134**	**77**	**19**		

Diesses Dorf ligt auf einer Flachen, ihr Terren erstreckht sich gegen Aufgang ¼ Stundt gegen Mitag ein Par bixen Schuss gegen Abent ¼ Stundt gegen Miternacht 1 Stundt, ihre Hante nehnen sie Morg. Dobrinazcka geg. Mitag Schapinaze gegen Abent Siterovazcka geg. Miternacht Jarzina, haben kein fliessent Wasser, Waldung gegen Mitag ihre Äckher undt Wiessen auf denen überig frež Seithen. Ein öthe Örther waren von Zeit Schapina undt Sataraz.

Ово село лежи на једној равници. Његово подручје се простире на четврт часа према истоку, на пар пушчаних хитаца према југу, четврт часа према западу и један час према северу. На северу се налази Добриначка, на југу Шапиначка, а на западу Ситеровачка анта, док је на северу Јарчина. Село нема текућу воду. Шума је на југу, а оранице и ливаде на другим странама. У близини су се раније налазила опустела места Шапина и Сатарац.

Conscriptio Pagus Kraliefzienssis (*Попис села Краљевци*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Millovan (Wutshkoviz) kness	1	1	4		2	3	1				40	8			
Nescko biro	1	2			2	2	2			8	15	5	2		
Vessellin Popoviz	1	1	1		2	2	2	1		10	5	6	1		
Schiffcko Millanckoviz	1		1		1	1		1			2	2	1		

Bogdan Cassimir	1		1		1		1	1			8		1		
Stojan Vuckoviz	1	1	1		2	2	1	1		4	6	5	1		
Joban Flatissaviz	1	1			2	2	2	2		10	10	6	1		
Bogossau Stojckoviz	1				1	1	1	1		5	5	3			
Schivan Millivoi	1	1			1	2	1	1		3	10	4	1		
Jossim Szvetkoviz	1		1		1	1					10	2			
Radossau Kandiz	1	1	1		2	2	1			1		4	1		
Sziro Jellenoviz	1		2			2	1	1		3	5	3	1		
Millinko Jovanoviz	1	1	1		2	2	3	5		10	20	8	1		
Stanimir Marckoviz	1				1		1					2			
Todor Cassimiroviz	1	1	1		2	2	1	1			15	5	1		
Peter Montzelloviz	1				1	1					5	2	1		
Bogdan Stoickoviz	1	1	1			1	1			3	4	2	1		
Radovan Juroviz	1										4				
Sertan Kandiz	1	1			1	1	1	2		6	4	3	1		
Stojan Nediz	1				1	1	1	1		3		2	1		
Summa	**20**	**10**	**15**		**25**	**28**	**21**	**18**		**66**	**168**	**72**	**16**		

Diesses Dorf ligt auf einer Flachen gegen Mitag, ihr Terren erstreckht sich gegen Aufgang ¼ Stundt gegen Mitag ½ Stundt gegen Abent ¼ Stundt gegen Miternacht ½ Stundt, ihre Hante nehnen sie geg. Aufgang Sazifze gegen Mitag Jarzina gegen Abent Bissack gegen Miternacht Szeri, haben kein fliessent Wasser, auch in die näche kein Waldung, auf ihren Ruckhen haben sie einer Anhoche Sonluck genenandt auf welchen vor Zeithen guether Wein gewuxen, von diessen Inwohnen auch diesses Jahr einige Tagwonth sint angelegt wordten.

Ово село лежи на једној равници у правцу југа. Његов терен се простире четврт часа према истоку, пола часа према југу, четврт часа према западу и пола часа према северу. Сеоске анте се зову: Сацифце, на истоку, Јарчина, на југу, Бисак, на западу и Церје, на северу. У близини нема текуће воде ни ти шуме. У залеђу се налази узвишица Солнок, на којој се од давнина узгаја винова лоза. Ове године су насељеници тамо саградили неколико колиба (Tagwonth).

Conscriptio Pagus Dobrinzienssis (*Попис села Добринци*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Kerstaz (Radoje) kness	1				1	1	1	1			2	3	1		
Mihaco (Nicolitsch) biro	1		1		1	1	1	1					1		
Bosa Joviz	1	1	1		1	1	2	2		3	10	4	2		
Vuck Vellik	1				1	2	1	1		4	4	4	1		
Todor Flaviz	1		1			2	1	1			5	5			
Jura Pein	1	1	1		2	2	2	1		3	3	6			

Gabrielo Szaroviz	1	1			2	2	3	1		3	8	6	2		
Marko Dragoloviz	1	2			1						2	4	2		
Petar Bajalo	1	1			2	3	3	3	25	2	20	6	2		
Buja Vuckoviz	1	1	1		1	1	1	1				3	1		
Millincko Vuckoviz	1		1		1	2	3	2		3		6	1		
Vaso Hertzkogevaz	1		1	1	1							2	1		
Mihalo Stepanoviz	1	1		1	2	3	3	3	15	8	20	6	1		
Jovan Davin	1				1	1	2	2			5	3			
Jovan Mehanzia	1		1		1	2	2	3		5	10	2			
Millos Bassossanin	1				1							1			
Vuck Nickiz	1					1	1					1			
Stojan R[..]zoviz	1				1	2	2					2			
Millos Hertzokevaz	1	1			2							2			
Mirter Vuckalloviz	1				1	1	1			4	5	1			
Millos Heriz	1	1	1	1	2	3	1	1		3		3	2		
Marincko Millizoviz	1				1		1				4	1	2		
Staja Borckofzan	1	1	1		1	1	2	2			6	3	3		
Radivoj Manolloviz	1		1		1		1		4			1	2		
Peter Bosckoviz	1	2	1		2	3	3	1	20		15	5	2		
Marco Tomiz	1	1			1	3	2			4	5	4			
Nicola Sabiz	1		1		1	2		1		1	4	3			
Jancko Sabiz	1				1		1					1			
Juraz Millotin	1	1	1		2	2	1	2		6	15	2			
Subato Harvint	1		1		1	1	1	1			3	3	2		
Stepan Millobradiz	1		1	1	1	2	2	2		1	4	2	1		
Schivan Vuckmanoviz	1				1	2	2	1	7	3		2			
Jovan Vuckovaz	1				2	1	1			2		2			
Vellissau Alexiz	1	1	1		2	2	2	1		3	6	3			
Ignat Dragolloviz	1														
Vessellin Petkoviz	1		1				1						2		
Jovan Petroviz	1				1										
Saba Mehanzia	1		1		1	1						1	1		
Kollub Vuckovic	1		1		1	1	1					2	1		
Rancko Kosmanoviz	1		1									1	1		
Vessa Araniz	1	1					1					1	1		
Summa	**41**	**13**	**21**	**4**	**45**	**51**	**52**	**34**	**71**	**58**	**156**	**107**	**35**		

Diesses Dorf ligt gegen Aufgang auf einer Eben, ihr Terren erstreckht sich geg. Aufgang ein bixen Schuss gegen Mitag ½ Stundt gegen Abent ¼ Stundt gegen Miternacht ½ Stundt, ihre Hante nehnen sie von alte her Kamenita Humka von Morg. von Mitag Schibazka von Abent Slatena von Miternacht Sonluck. Haben kein fliessent noch anders Wasser, auch kein Waldung in der nache, sondern rings herumb ihre Äckher undt Wiessen, auf den Sonluck haben diesses Jahr einige Tagwonth angebaueth.

Ово село лежи на једној равници у правцу истока. Сеоски терен се, према истоку простире до домета једног пушчаног хица, према југу пола часа, на четврт часа према западу и на пола часа према северу. Сеоске анте се од старина зову: Каменита хумка, на северу, Сибачка, на југу, Слатина, на западу и Солнок, на северу. У близини села нема текуће воде, нити других вода, као ни шуме, већ су около оранице и ливаде. На Солноку су ове године подигнуте колибе (Tagwonth).

Conscriptio Pagus Petrofzienssis (*Попис села Петровци*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Jessa (Markoviz) kness	1	1			1	1	1			1	4	5	1		
Stojan biro	1									1	1	1	1		
Brocka Kondiz	1	1	1		2	1	2	2			4	4	1		
Nicola Peiz	1	1	1		2	2	1	1		1		5	1		
Jancko Surzinaz	1	1			2	4	5	3	20	5	10	6	2		
Marincko Surzinaz	1	1	1		2	4	4	5	8	4	10	7	2		
Peter Lucazoviz	1		1				1			1		2	1		
Schivan Temiroviz	1	1	1		2	2	1	1		1		4	1		
Jovan Bagnani	1				1	2	1	3			10	3	1		
Nescko Juriz	1	1			1	2	2	1		1	2	4	1		
Nicola Atzimoviz	1	1			2	3	1	1		2	7	4	1		
Millincko Jurjeviz	1	1	2		5	5	4	5	40	4	13	9	2		
Subota Bossiz	1	1	1		1	2	2	2	7	3	7	4	1		
Subota Vellizkoviz	1	1	1		3	2	1	2		1	10	3	1		
Arsseni Kondiz	1	1			1	2	2	2		1	8	5	1		
Nesso Klabojeviz	1		1	1	1	1	1	1		1		3	1		
Koicko Vuckovic	1		1		1		1	1		1		1	1		
Jovan Voinoviz	1	1	1		2	3	2			1		5	1		
Stephan Kusmanoviz	1				1	1	1	1				1			
Marcko Bosgoviz	1		1		1	1	1	1		1		1	1		
Vesselin Tomiz	1		1		1	2						3	1		
Saba Petkoviz	1	1	1		1							2	1		
Nicola Matiz	1		1			1	1					1	1		
Radosau Schivanoviz	1	1	1		1		1	1			4	2	1		
I[g]nat Subotiz	1	1	1		2	5	4	2	30	5	30	10	1		
Panno Vuckiz	1	1			2	2	1			2		4	1		
Summa	**26**	**13**	**18**	**1**	**38**	**48**	**41**	**35**	**105**	**37**	**120**	**99**	**28**		

Diesses Dorf ligt gegen Aufgang auf einer Anhoche zwischen zweÿ Thallen, ihr Terren erstreckht sich gegen Aufgang ¼ Stundt geg. Mitag auch ¼ Stundt gegen Abent ¼ Stundt gegen Miternacht ein bixen Schuss, ihre Hante nehnen sie geg. Auf Kaminiz Mitag Sallassin Abent Brestaz Miternacht Barba. Habe kein fliessent Wasser als wan im nasses Jahr ist so fliesset von gebähr ein Bach vorbež Jarzina, die Waldung ist weith von ihren, habe wenig Äckher und Wiessen und sie herumb auf den Sonluck haben sie Tagwonth diess Jahr angebauet.

Ово село лежи на једном брежуљку између две долине у правцу југа. Његов терен се простире на четврт часа према истоку, југу и западу, а на домет пушчаног хица према северу. Његове анте су: Каминц, на истоку, Салашин, на југу, Брестач, на западу и Барба, на северу. Село нема текућу воду, осим потока Јарчине, који нарасте у време кишне године. Шума је далеко од села, а у окружењу има мање ливада и ораница. На Солноку су ове године подигнуте колибе (Tagwonth).

Conscriptio Pagus Putinzienssis (*Попис села Путинци*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Jura (Slabojeviz) kness	1				4	2	2	4		1	8	4	1		
Jura (Karatoviz) biro	1														
Jevrem Trivunoviz	1	2	1		2	3	3	4	20	15	20	6	2		
Simma Vuckossalleviz	1	1			1	2	1	2		1	10	3			
Illia Simiz	1	1			3	4	5	3		6	15	7	1		
Peter Jevtiz	1	2	1		3	5	4	3	30	10	25	8	2		
Bogdan Lonzar	1	1			2	3	3	2		5		4			
Mihalo Bosnack	1	2	2		5	6	6	6	30	15	30	8	2		
Stois Mirckoviz	1	1			1	1	1					3			
Nedilcko Domassoviz	1		1			1	2	2				2			
Nedilcko Likoscki	1	1			1	3	4	2	10	3	6	6	1		
Dragudin Szernogoraz	1	1			2	4	3	4		3	30	7	1		
Todor Radoviz	1	1			1	2	2	2			5	5			
Stojan Lucazoviz	1					1	1	1				2			
Koja Popoviz	1	1			2	3	3	3		3	6	5			
Stancko Flasckossemaz	1				1	1						1			
Jariz Vuckossabloviz	1	1	2		2	2	3	4		4	15	4			
Lubincko Janckoviz	1	1	1		1	2	3	4	10	3		4			
Millovan Janckoviz	1				1	1	1	1		2		1			
Mihat Todoroviz	1														
Babuf Matiz	1	1			1	1			12			2			
Summa	**21**	**14**	**8**		**33**	**47**	**47**	**47**	**112**	**71**	**170**	**82**	**10**		

Diesses Dorf ligt gegen Morgen auf einer schonen Anhoche, ihr Terren erstreckht sich gegen Aufgang ½ Stundt gegen Mitag ¼ Stundt gegen Abent ¼ Stundt gegen Miternacht ¼ Stundt, ihre Hante nehnen sie geg. Morg Voickofze Mitag Barba Abent Sonluck Miternacht Metjesch. Haben sonsten kein fliessent Wasser als wan ein nasses Jahr ist so kombt aus den Gebirg ein Wasser Metjesch genandt vorbeÿ, Waldung sint sie weith entleg, ihre Äckher undt Wiessen haben sie rings umb ihr Dorf herumb, auf den Sonluck haben sie auf diess Jahr her einige Wein Gärthen gelegt.

Ово село лежи на једном брежуљку према северу. Његово подручје се простире на пола часа према истоку, а на четврт часа према југу, западу и према северу. Сеоске анте су: Војковци, на северу, Барба, на југу, Солнок, на западу и Међеш, на северу. Нема текућу воду, осим ако је година кишовита, тада са планине тече поред села поток Међеш. Шуме су удаљене од села, док су около оранице и ливаде. На Солноку је ове године посађено неколико винограда.

Conscriptio Pagus Radinzienssis (*Попис села Радинци*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Millatin (Britsh) kness	1		1							1		1	1		
Peiza (Popoviz) biro	1											1			
Subota Szveo	1	1	1		2	2	1		30	5	40	7	3	2	
Radivoj Stanissiz	1	1	1		2	2	2			6	15	4	2	2	
Stoicko Rapanaz	1				2	4	2	1	5	9	60	12	2		
Novack Heroviz	1	2	2		3	3	2	2	30	10	40	9	3	4	
Brocko Jarckofzanin	1	1			2		2	1			30	4	2	2	
Peter Markoviz	1		1			1			15	1	12	3	2		
Millincko Szervenzanin	1						1			1		1	1		
Stancko Petroviz	1		1		1	1				3		3		1	
Maxim Banniz	1	1	1		1	2	1			7	20	5	1		
Sertan Kowoviz	1					1				2		3		1	
Raja Atzimoviz	1				1		1	1				1	1	2	
Nenat Koiz	1	1	1		1	2			15	6	15	5			
Kruja Stepckoviz	1		1												
Mato Koiz	1		1		1	1			9			1			
Summa	**16**	**6**	**11**		**16**	**19**	**12**	**5**	**104**	**51**	**232**	**60**	**18**	**14**	

Diesses Dorf ligt gegen Mitag auf einen Higel zwischen zweÿen Thallen, ihr Terren erstreckht sich gegen Aufgang ¼ Stundt gegen Mitag ½ Stundt gegen Abent ¼ Stundt geg. Miternacht ½ Stundt. Haben sonsten kein fliessent Wasser als wan nasse Jahr sint so gehe auf beiden Seithen ein Bach auss dem Gebirg vorbež, von der Waldung sint sie weith entleg. Ihr Wiessen und Äckher sint rings umb ihr Dorf herumb, die Kalluđer Opovo haben auf ihre Grund und Dorf eine Mažr Hof alda, mit viellen Rindt Viech undt Öcksen. Zwischen diessen Dorf undt Putinze befindet sich eine öthes Orth Szergvenaz.

Ово село лежи на једном брежуљку између две долине према југу. Његово подручје се простире на четврт часа према истоку, пола часа према југу, четврт часа према западу и пола часа према северу. Нема текућу воду, осим ако је година кишовита, тада са планине, са обе стране, поред села тече поток. Шуме су удаљене од села, док су около оранице и ливаде. Калуђери из Хопова имају салаш у атару села, са много крава и волова. Између овог села и Путинаца се налази напуштено место Црквенац.

Conscriptio Pagus Jellenzienssis (*Попис села Јеленци*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Maxim (Knessoviz) kness	1	2			2	3	2	2		6	10	7	3		
Vuiza (Rafnaz) biro	1					1						2	1		
Subota Szernogoraz	1	1	1			2	1	2			6	5	1		
Locko Vuckovic	1		1			1	1					2	1		
Jancko Leckiz	1				1	1	1					2	1		
Raicko Radovan	1	1	1		2	4	4	4		3	10	7	2		
Peter Millosseviz	1	1	1		1	1	1				8	2	1		
Stoicko Szernogoraz	1	1	1		2	2						4			
Nicola Meister	1		1				1				4	1			
Joan Rusnack	1				1								1		
Summa	**10**	**5**	**6**		**9**	**15**	**11**	**8**		**9**	**38**	**32**	**11**		

Diesses Dorfes ligt gegen Aufgang, ihr Terren erstreckht sich gegen Aufgang ¼ Stundt gegen Mitag ½ Stundt gegen Abent ¼ Stundt gegen Miternacht ein bixen Schuss. Ihre Hante nehnen sie gegen Aufgang Kallujezcki Put Mitag Purgarski Put Abent Suodol Miternacht Turscka. Haben kein fliessent Wasser, als wan grosse Regen so fliesset auss den Gebirg Miternacht ein Wässes Batinze in eines Thall vorbež, ihre Wiessen undt Äckher haben sie rings umb sie herumb, die Waldung ist auf 2 Stundt weith von ihren.

Ово село лежи према истоку. На ту страну, његов терен се простире на четврт часа, према југу на пола часа, према западу на четврт часа и према северу на један пушчани хитац. Његове анте су: Калуђерски пут, на истоку, Пургарски пут, на југу, Суводол, на западу и Турска, на северу. Село нема текућу воду, осим у време великих киша, када са брда на северу, оближњом долином, прође поток Батинци. Ливаде и оранице су свуда около, док је шума удаљена на два часа.

Conscriptio Pagus Rumienssis (*Попис села Руме*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Todor Novakoviz kness	1	1	1		1	2	1	1		1	10	4	2	2	
Nedelcko (Jacobitsh) biro	1	1	1		1		1						1		
Trivun (Militschef) escut	1	1	1		1	2	2	1		3	13	3	2	3	
Szveo Orloviz	1	3	3		3	4	4	3		10	30	8	3	4	
Millincko Pregossavaz	1	1			2	2	2	3		5		4	3	2	
Vuck Radollo	1	2			2	3	3	3		4	30	9	2	4	
Lasso Dediz	1	2	2		3	3	3	3		4	25	8	2	5	
Mladin Stepanoviz	1	2	1		1	2	3	2		5	20	5	2	3	
Stancko Vuzkovic	1	1	1		1	2	2	1		3		5	1	2	
Nedelcko Jozckoviz	1	1	1		2	3	3	3		3	10	7	2	4	
Simon Buneviz	1	1			1	3	2	1		4	20	6	2	3	
Stephan Vuzckovic	1	1	1		1	2	2	1			15	5		3	
Petcko Voinoviz	1				1	2	2	2				4	2	3	
Jossim Pregossavaz	1		1		1	2	1			5	50	4		2	
Nicola Mirckoviz	1	1	2		2	1				3		4	1	2	
Schivan Babo	1		1		1	2	2	2		3		5	1	1	
Subota Jusbassiz	1	1	1		2	2	1	1		1	20	6	1	3	
Schivan Jovanoviz	1	1	1		1	1	1	2		3		3	2	1	
Stancko Millosch	1		1		1	2	2	1		2	10	4		1	
Sertan Nesckoviz	1	2			2	2	3	2		6	30	7	2	5	
Sima Szimpurtiz	1	1	1		2	2	1	1		3	10	5	2	2	
Malli Pregossavaz	1	1	2		2	2	3	2		4		5		2	
Schivan Vuckadinoviz	1		1		1	2	2	2		3	10	7	1	1 1/2	
Todor Janiz	1	1	1		1	1	1	1				1	1	1	
Schiffcko Stoliz	1	1	1		2	2	2	3		5	9	4		1 1/2	
Miscko Dadoviz	1	1	1		2	2	1	1		2	7	5	2	3	
Jovan Kerstiz	1				1	3	3	2		8	15	10	3	3	
Vessellin Jacobloviz	1		1		2					4	6	4	1	2	
Sertan Daziz	1	1	2		2	4	8	3		10	30	5	2	5	
Nicola Juckanoviz	1				1	1						2	1		
Juriza	1				1	1	1				5	2	1		
Luca (Prekosavaz)	1	1				1	1			2		3	1		

Ranissa	1	1													
Nescko Jovanov	1	1			1					1					
Stanislau	1						1								
Peiza (Jankoviz)	1						1			1		2			
Illia	1					1	1	1			5	3	1		
Jossim (Buweviz)	1				1		1	1							
Summa	**38**	**21**	**29**		**49**	**64**	**67**	**49**		**108**	**380**	**159**	**47**	**74**	

Conscriptio Pagus Voganienssis (*Попис села Вогань*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Spasso kness	1	1	1		1	1	1	1		4	10	4	2	2	
Radissa biro	1											1			
Milosch Romi	1		1			1	1	1		1	3	2	2	1	
Jovan Stepanoviz	1		1		1		1	1		2	8	2	1	1	
Ranissa Peiz	1				1	1	1	1	4	3	7	2	1	1	
Radack Joviz	1				1	1	1	1	10	2		2	1	1	
Paja Petckoviz	1	1			2	2	2	1	20	3	10	5			
Racka Bogojeviz	1	1	1		2	2			30	4		6	2		
Szveo Pistenzanin	1										10	1			
Dean Tenassanin	1		2		1		1					1	2		
Barancko Sabiz	1		1			1	1	1	6	4	6	3	1		
Stancko Nicolliz	1		1		1	1	1			3	5	2	1		
Sima Meistoroviz	1				2	2	1				3	3	1		
Mallesch Kalliz	1	1	1		1				8	2		2			
Stanissa Ognanoviz	1	1	1		2	1	1	1	5			3	2		
Radossau Joviciz	1		1		1	2	1			2	8	5	2	2	
Sabisch Sabiz	1				1	1					2	2	1	1	
Kersta Radiz	1				1							1	4		
Schivan Popoviz	1	1	1		1	1	1					2	2		
Mihat Nessin	1					1						1	1		
Pillip Millissaviz	1					1				2	4	2	1		
Tabo Millossoviz	1	1	1		1	1	1	1		2	5	2	1		
Stojan Schiffckoviz	1					1	1					2	1		
Summa	**23**	**2**	**13**		**20**	**21**	**16**	**9**	**83**	**34**	**81**	**56**	**29**	**9**	

Diesses Dorf ligt auf einer Flachen geg. Mitag, ihr Terren erstreckht sich gegen Aufgang ½ Stundt gegen Mitag ¼ Stundt gegen Abent ¼ Stundt gegen Miternacht ¼ Stundt, haben kein fliessent Wässer auch kein Waldung in den nache, ihre Äckher und Wiessen ligen rings umb sie herumb.

Ово село лежи на једној равници, са тереном који се према истоку простире на пола часа далеко, према југу четврт часа, исто толико и према западу и југу. Село у близини нема текућу воду, нити шуме. Оранице и ливаде су свуда около.

Conscriptio Pagus Schassinzienssis (*Попис села Шашинци*)

Nomina Inqolarum	**Hospites**	**Uxorati fres et filly**	**Non uxorati fres et filly**	**Inqvilini**	**Equi**	**Boves**	**Vacca**	**et Juveni**	**Agni et Capra**	**Porci**	**Alvearia**	**Jugera terra aratilis**	**Feonilum falcatores**	**Vinearum fossores**	**Sessiones**
Mihat (Maisseviz) kness	1	1			2	1	1			3	8	3			
Radi biro	1	1	1			1	1	1				2	1		
Nessko Vuckssanoviz	1	2	1		3	4	3	1		10	15	6	2		
Peter Simozanin	1	1	1		2	1	2	2		10	15	4	2		
Subota Juriz	1	1			2	1	1	1		1	4	2	1		
Vuleta Obradoviz	1				2	1	1	1	20	8	10	3	1		
Radincko Schiack	1	1			2	2	1			4	10	5	1		
Kruiza Sellazanin	1	2	2		2	2	1			8	8	5	2		
Panna Matiz	1		1				1	1				1			
Vassil Radovanoviz	1	1	1		2	2	1			4	10	4	1		
Vuckossau Herzogevaz	1				2	1	1			2	5	2			
Marco Pregogaz	1	1			1	1				3	6	2			
Millincko Simutjanin	1				1	1	1			3	3	2			
Nedilcko Papriziz	1	1			2	1	1	1		6		4	1		
Saba Herzogevaz	1				1	1	1			2		2			
Atzim Deackoviz	1	1			2	2	1	1		5	15	3	1		
Atanazcko Pussaziz	1				1						3				
Peter Millinckoviz	1		1		1		1					1			
Summa	**18**	**10**	**8**		**28**	**22**	**19**	**9**	**20**	**69**	**112**	**51**	**13**		

Diesses Dorf ligt gegen Mitag auf einer Eben, ihr Terren erstreckht sich geg. Aufgang ¼ Stundt geg. Mitag ¼ Stundt geg. Abent ½ Stundt gegen Miternacht ein bixen Schuss. Ihr Hante nehnen sie geg. Aufgang Kroblie Mitag Brest Abent Margeloscka Bara Miternacht Sanzina. Haben kein fliessent Wasser in die nache als die Sau auf ein Stundt weith undt auch so weith in die Waldung, ihr Äckher und Wiessen sint rings umb ihr Dorf herumb.

Ово село лежи на једној равници према истоку, са тереном који се пружа четврт часа према истоку, исто толико према југу, пола часа према западу и један пушчани хитац према северу. Његове анте су: Кроблие [Гробље — п. п], *на истоку, Брест, на југу, Марђелошка бара, на западу и Санцина* [Шанчина — п. п.]. *Осим Саве, која је удаљена на један час, немају текућу воду у близини. Исто је и са шумом. У сеоском окружењу се налазе оранице и ливаде.*

Nomina Inqolarum	Hospites	Uxorati fres et filly	Non uxorati fres et filly[5]	Inqvilini	Equi	Boves	Vacca	et Juveni	Agni et Capra	Porci	Alvearia	Jugera terra aratilis	Feonilum falcatores	Vinearum fossores	Sessiones
Mitroviz	122	47		3	97	58	85	35	21	69	193	136	86		
Jarack	22	11			22	23	26	22		64	144	49	29		
Hertkofze	20	18			17	19	20	22	10	56	65	29	20		
Platissevo	11	7			11	10	10	9		34	18	19	2		
Kerstaz	13	8			8	9	13	5		37	97	11	15		
Witojefze	17	9			14	19	20	14	52	64	113	32	21		
Missckofze	21	14			19	26	23	13	56	36	56	57	20		
Jurjefze	19	10			10	18	18	16	8	51	71	36	15		
Baradinze	11	5			9	5	10	7	10	28	48	17	7		
Budianofze	29	16			30	34	30	28	16	120	134	77	19		
Kraliefze	20	19			25	28	21	18		66	168	72	16		
Dobrinze	40	24		3	44	49	50	32	71	57	152	105	34		
Petrofze	25	22		1	38	48	40	35	105	36	120	97	27		
Putinze	21	19			33	47	47	47	112	71	170	82	10		
Radinze	16	12			16	19	12	5	104	51	232	60	18	14	
Jellenze	10	8			9	15	11	8		9	38	32	11		
Rumma	38	39			50	63	67	49		108	180	159	47	74	
Vogan	23	9			20	21	16	9	83	34	81	56	29	9	
Schassinze	18	15			28	22	19	9	20	69	112	51	13		
Summa	**496**	**312**		**7**	**500**	**533**	**538**	**383**	**668**	**1060**	**2192**	**1177**	**439**	**97**	

Urb: et Con: Fasc: 132. No 14

REGISTER OF VILLAGES IN THE DISTRICT OF MITROVICA FOR THE YEAR OF 1720

by

Đorđe Bošković

Summary

After the Peace Treaty of Požarevac, in 1718, Srem was entirely liberated from the Turks. Newly established Austrian authorities made an effort to put in order conditions in border regions and to acquire necessary financial resources. Numerous reports testify about a difficult situation of local population. This was the reason why in the

[5] Ова колона је без података, иако неожењених браће и синова било је у свим местима.

year of 1720, an Emperor's Decree was issued which implied a new census of population in Srem, with the purpose of more just distribution of financial and other burdens.

In those times Srem was divided in four districts: that of Petrovaradin, of Surčin, of Surduk, and of Mitrovica. Mitrovica estate included places of central and southern Srem, with the town of Mitrovica as its administrative center.

The document which is presented here originates from The Croatian State Archive in Zagreb, and one copy of it can be found in The Archive of Vojvodina in Novi Sad. Register is made as a tabular survey, with the following columns: *Name of the inhabitant*, *Head of the household*, *Married brothers and sons*, *Unmarried brothers and sons*, *Members of the household*, *Horses*, *Oxen*, *Cows and Calfs*, *Sheep and Goats*, *Pigs*, *Beehives*, *Acres of cultivable soil*, *Swaths of meadows*, *Hoes of vineyards*, and *Acres of whole real estate*.

In the last chart a breif summary of situation for every place is given.

UDC 271.222(497.11)-726.2:929 Ljubibratić S.

Горан Ж. Комар

ПРИЛОЗИ БИОГРАФИЈИ ВИСОКОПРЕОСВЕЋЕНОГ МИТРОПОЛИТА СТЕФАНА ЉУБИБРАТИЋА

САЖЕТАК: Овим радом, настојимо, на темељу нових докумената из Државног архива Венеције (1721) и Архиве манастира Савина (1725), допунски освијетлити живот и рад, као и питање положаја митрополита Стефана (Љубибратића) у млетачкој провинцији Далмацији и Албанији (Бока Которска) након коначне одлуке средишње власти о прогону митрополита (1722). Вјерујемо да је могуће поставити тезу о задржавању митрополита у провинцији, са необично отвореним ставом регионалних венецијанских властодржаца (не само А. Моченига) и наслутити одређену дивергенцију у поступању католичких прелата Далмације и млетачке власти. Такође, освијетлити и раздобље од десетак последњих година живота високопреосвећеног Стефана на темљу документације патријаршијског архива у Ср. Карловцима.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: митрополит, Српска црква у Далмацији и Боки, задарски надбискуп, епархија Костајничко-зринопољска, прогон

Низ података, који се овдје дају на увид, омогућен је присуством одређеног броја архивских докумената, сачуваних у архиви манастира Савина и Архиву САНУ у Сремским Карловцима. Дакле, најприје, оног сједишта приморске митрополије за Млетачке републике, смјештеног најприје у Савини, а потом у Топлој, одржане благодарећи труду и угледу владике Саватија Љубибратића — Руђића, стрица владике Стефана. Није необично да је посебну пажњу требало усмјерити савинској архиви, јер све што је било дјело двојице архијереја, у смислу архијерејских аката, а настало у Топлој, или чувано у Топлој — нестало је.[1] Патријаршијско-митрополијски архив у Сремским Карловцима, такође, из разлога преласка митрополита Стефана у Београд, а затим, у Костајничко-зринопољску епархију. О митрополиту Стефану зна се данас јако мало. Могуће је да је то најпрогоњенији српски епископ у историји наше цркве у јадранском приморју. И изузетно заслужан за одржање цркве.

[1] Горан Ж. Комар, *Српска православна црква у Херцег-Новоме*, Херцег-Нови 2007, 96, нап. 213. Овдје је нешто исцрпније пружено хипотетичко трасирање путања одливања и губљења архиве Топаљске општине, и, могуће, архиве митрополије Љубибратића чије је сједиште било у Топлој.

Историју дјеловања митрополита Стефана, која представља више историју његовог прогона од стране задарског надбискупа, изнијели су Никодим Милаш[2] и Јован Радонић.[3]

Међутим, нашим изналажењем нових исправа, нарочито неких савинских, као и једне изузетно важне, из Државног архива Венеције, омогућено је формирање и унеколико другачијег погледа на питање става државних власти према питању прогона митрополита Стефана. Овим радом, настоји се цјеловито пружити увид у најважнија нова документа.

У манастиру Савина је сачувано писмо српског патријарха Мојсеја, који је, након упокојења херцеговачког митрополита Герасима (Поповића) Рупића бринуо о његовој новчаној оставштини, коју је примио у своје руке, и коју предаје архимандриту Георгију који је тада боравио у Савини. Писмо је датирано 26. јануара 1719, начињено у Маинама, снабдјевено добро очуваним патријарховим печатом. Он је управо те године, на Сретење, у сусједном Грбљу (ман. Подластва), за владику посветио архимандрита Стефана (Љубибратића). И ово писмо свједочи о правилности поретка црквене организације Српске цркве у окупираним областима, јер се патријарх обраћа најстаријем лицу које стоји на челу цркве у Боки у вријеме када владика још није посвећен, а то је лице требињски и савински архимандрит. Касније ћемо видјети, Стефан Љубибратић се 1717. помиње као „игуман грчкога закона". Није без значаја скренути пажњу на ову чињеницу јер је његово хијерархијско узрастање, очигледно, текло правилним путем.

> Мојсеј м(и)л(о)стију Б(о)жијеју всем Србљем и Блгаром патријарх.
>
> Умјеније наше пишет како по блеженном престављени преос(ве)штеннаго митрополита захлмискаго Ђерасима емуже буд... (тр) вјечанаја памјет, и јего имјенију изоставшу в руках ч(а)стњејшаго архимандрита требињскаго г(о)с(поди)на Георгија... ...и што бјеше нам на самрти оставио вл(а)д(и)ка Ђерасим. 100 златик. и то у своје руке примисмо. И јеште к тому велицеј ц(е)ркви искасмо, дјел от јего стежанија; и пак усјеком от руку архимандрита кир Георгија златик числом двестотине и педесет. и то чини савише писанним тристотине и педесет цекина што смо примили у своју руку от стежанија вл(а)д(и)ке Ђерасима...[4]

Током последње двије године текла је преписка са представницима Државног архива Венеције, донијевши један сасвим изузетан резулатат — документ[5] датиран 28. децембра 1721, који представља финални извјештај млетачких консултура самоме Дужду у погледу предмета прогона српско — православног митрополита Стефана Љубибратића из Далмације и Боке, како се залагао надбискуп задарски Вицко Змајевић и оста-

---

[2] Епис. Н. Милаш, *Православна Далмација, историјски преглед*, Београд 1989, 356—363 /издање СФАИРОС/.

[3] Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, САН, Посебна изд., књ. CLV, Оделење Друштвених наука, нова серија књ. 3, Београд 1950, 589—605. Аутор се умногоме наслања на резултате Н. Милаша.

[4] В. Ћоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд 1999, 155 /приредио др Ђорђе О. Пиљевић/. Постоје незнатне разлике у читању документа које нигдје не утичу на смисао.

ли далматински католички прелати. Документ је необично значајан јер је производ стручног и званичног правничког тијела, упућен највишој тачки политичке моћи у Млетачкој републици, самоме дужду. Осим тога, он даје једну сасвим нову и другачију слику о ставу консултора у овоме питању, која је за митрополита Стефана изузетно повољна! Будући да је документ упућен средишњој власти, није га могао имати презаслужни епископ Никодим Милаш, па је остао посве непознат науци. Оно што је донијело велике дилеме у погледу откривања реалне историјске основе и политичко-правног оквира прогона митрополита Стефана, јест и питање веома растерећеног положаја његовога претходника на митрополитској катедри Боке и Далмације, митрополита Саватија (1695— 1716), који је своју цркву водио и уређивао у релативном миру. Положај митрополита Саватија остао је непромјењен и неуздрман код средишње млетачке власти током двадесет и једне године. Притисак и прогон његовог насљедника Стефана отпочиње одмах 1719, са доласком на чело цркве у провинцији. Но, оно што заиста задржава посебну пажњу у овоме Извјештају дужду јест врло повољан коначни став о дјеловању и карактеру митрополита Стефана, а да је средишња власт Млетачке републике, као што се зна, истрајала на прогону. Одбрану, веома упечатљиву одбрану, нашег владике, пружио је сам провидур Аловизе III Мочениго, професор универзитета у Падови Николас Пападопулос, а такође, и новски римокатолици.[6]

Прије него што укажем на одређене појединости у извјештају, казаћу да је овај документ морао имати дјелујућу снагу на Сенат, али још је дјелатнија била оштрица и превладавајући утицај далматинских прелата на челу са Вицком Змајевићем, чија је катедра била смјештена у Задру. Лако је утврдити да нико никада о српском народу и његовој цркви није написао било што слично чувеним „дисертацијама" овога перашког свештеника, а баш поводом његове жеље да из провинције одстрани митрополита као и читаву српску цркву. Његова оштрица је привидно управљена ка личности митрополита Стефана, а заправо Вицко Змајевић гледа да ослаби и уништи устројство Српске православне цркве, у чему неће успјети, али ће и те како успјети да прекине правилни ход епископске власти у Далмацији и Боки, све до француске окупације. Све до дјела Никодима Милаша, које се појавило у освит 20. вијека, биће ова митрополија заборављена до ситуације да је ни Стефан Митров Љубиша у својој акцији за успоставу епископије за Боку не помиње.[7]

Из сумарног Извјештаја консултора који овдје пружамо, видљиво је да се између септембра 1719. и 11. априла 1722, када из Сената стиже коначни дукал о прогону, одвија један неочекивано интензиван и згуснути процес о којем би се могло наслутити да се одвијао у два одвојена тока. У дјелу *Православна Далмација* епис. Никодим Милаш јавља о ре-

---

[5] Г. К о м а р, *Нови документ из Државног архива Венеције*, Видослов — саборник Епархије Захумско — херцеговачке и приморске, Преображењски број 42, 2007, 241.

[6] Томо К. П о п о в и ћ, *Херцег-Нови — историјске биљешке* — књ. прва — 1382—1797, 1924, 130, 131.

[7] Radoslav R o t k o v i ć, *Tragajući za Ljubišom*, Titograd 1982, 67—74.

лацијама далматинских католичких прелата на челу са Змајевићем.[8] Казује, како је познато, да је акција започета почетком септембра писмом родоског надбискупа кардиналу Паулући у Рим, а да је онда инструментализована преко папског нунција у Венецији. Већ 18. септембра сви далматински бискупи пишу Сенату, па опет, 3. октобра, шаљу допуњено писмо. Сенат се оглашава 25. јануара декретом против Стефана, али и цркве, темељећи своју оштрицу на присуству јерарха рукоположених од иностраних патријарха! Током 1720, текла је преписка Сената и провидура А. Моченига, а почетком 1721, Змајевић пише *Огледало истине*. Коначни декрет Сената долази 11. априла 1722.

Одмах је видљиво да нигдје, наш Извјештај млетачких консултора не додирује ни један једини датум из ове хронологије. А ова Милашева хронологија обухвата релације католичких бискупа. Консултори се држе извјештаја и процеса вођених од државних органа, скрећући пажњу највише тачке власти на датуме: 15. септ. 1719. и 15. нов. 1719; 24. јули, 25. септ. и 26. нов. 1720. При том се указује на карактер извјештаја од 15. нов. 1719. и 25. септ. 1720. који говоре о укупним приликама у провинцији у свијетлу предметног питања.

Дакле, консултори полажу искључиво на процес и извјештаје државних органа. Они не помињу ниједан акт католичких прелата. Све што о митрополиту Стефану и Српској цркви долази од Католичке цркве је тамно и негативно. Све што долази од носилаца власти и свједока у процесу је различито, али повремено, од најкомпетентнијих, са најдетаљнијим увидом (А. III Моченигo), узвишено и свијетло. И овдје се потврђује стара оцјена о ставу Млетачке републике која је гледала да изнијансира своју политику на темељима свога позитивног законодавства не придајући превелике важности ставовима римокатоличких прелата у своме државно — територијалном опсегу. Такође, могуће је слутити да се акција В. Змајевића одвијала и инструментализовала у једном подземном, парадржавном амбијенту.

Но, да пружимо сада, због његове велике важности, цјеловити превод овог Извјештаја.

28. децембар 1721.

Преведром дужду

Како би извршили горе изнијето наређење вашег прејасног господства, ми савјетници, прочитавши писма његове екселенције господина генералног провидура у Далмацији и приложене исправе које се односе на оца Стефана Љубибратића, изјављујемо с много поштовања:

Да је тог оца Стефана 1719. године пећки патријарх поставио за епископа грчког обреда над народима истог обреда који живе у Далмацији и Албанији.

Да је он са дозволом његове екселенције господина ондашњег генералног провидура посјетио те народе и цркве према обичајима грчког обреда.

---

[8] Н. Милаш, *Православна...*, 360—375.

Да су латински епископи у Далмацији у представци вашем преведром господству изразили своје неслагање не само против те посјете као штетне у погледу њихове јуриздикције, већ и против поступака тог оца Стефана као увредљивих према латинском обреду и католичкој вјери.

Да је ваше прејасно господство на основу те представке и наших уважених обавјештења од 15. септембра 1719. године, наредило његово удаљавање из провинције и одузимање горе споменуте дозволе, те је наложило нама, својим препонизним слугама, да на дотичну представку уложимо писма његове екселенције господина Пизанија, који је био генерални провидур, да пронађе неког поданика који би савјесно управљао новим народима грчког обреда, и да укаже на начине на које би се то спровело у дјело, а наше понизности су послушале наредбу у писму од 26. новембра прошле године упућеном управницима ваше екселенције.

Да се овај отац Љубибратић молбом од 29. јануара 1720. представио Колеђу како би се оправдао од оптужби и кривњи којима су га накитили горепоменути латински епископи у реченој представци и захтјевао је вођење строгог судског грађанског процеса према наводима оптужби, међу којима је била и та да је он љути непријатељ латинског обреда и рушилац његових олтара.

Коначно, да је ваше преведро господство на ову жалбу наредило његовог екселенцији генералном провидуру у Далмацији и провидуру у Котору, као и савјетницима као што је наведено у писму од 10. фебруара 1720. Тако смо вам ми упутили, са слабошћу према нашим понизним слугама, њиховим поштованим екселенцијама, извјештаје, један од екселенције Диеда од 25. прошлог септембра, и други од екселенције Фланђинија од 24. прошлог јула, који су часно и ревносно извршили јавна наређења, тако да је први повео информативни процес у погледу тврдњи које се односе на реченог епископа Љубибратића, његове поступке и посјету коју је он начинио код поданика исте вјере у оним провинцијама.

Пређимо сада на садржај тог процеса и вијести у погледу истинског бића тог народа и више од тога, на оно што је неопходно у тој материји, као што нам је позитивно наређено у придодатом јавном наређењу. У погледу онога што се односи на процес налазимо да су се званично испитани свједоци, међу којима има неколико латинских католика, ограничили на то да дају исказ како је отац Стефан, у својству грчког епископа постављеног од стране пећког патријарха, посјетио цркве свог обреда на задовољство народа, забранио чинодејствовање појединим паросима и свештеницима због њиховог незнања и неспособности и замјенио их другима прикладнијима и способнијима, звао на поштивање не само властитог обреда већ и закона и поука Христових, позивао народ на вијерност дужду и спојио поједине жене са њиховим мужевима.

Да је он сам сматран за доброг духовника и поштован као добар прелат. Да је убирао двије врсте дажбина, једне добровољне и спонатне, тј. милостињу за своје издржавање, или да би се молио за покојнике служењем миса, или да би добили његов благослов, и друге дажбине неопходне приликом посјета, будући да Грци имају обичај да сваке године препознају своје прелате, чији се број пење на 24, било их је само 44 (није јасно шта се под тим подразумјева!) уз употребу екскомуникације за утјеривање општих дугова, јер је он са тим новцем признавао горе поменутог пећког патријарха, и напосљетку да од појединих народа није узимао никакаве дажбине, због њиховог сиромаштва, већ их је помагао, а нарочито је истакнут трошак од десет реала за изградњу једне цркве. То је у суштини садржај процеса.

Тако информације од горепоменутих званичних представника служе томе да ваше екселенције не би бацале у сувишну забринутост, (даљи смисао нејасан, вјероватно се односи на планове млетачких власти) да би биле веома раширене са јасноћом, закључујемо само да обје садрже добро промишљене наводе, док његова екселенција господин генерални провидур Диедо указује на мотиве који се не тичу само службе Божије, већ су од јавног интереса, да се одреди један квалификовани вођа

који би био грчки епископ тог свештенства и нових народа, и који би био драг и прихватљив људима, додавши да колико је он могао да сазна од главара тих народа да о дотичном оцу Стефану постоји добро мишљење. То је у супротности са извјештајем његове екселенције господина провидура которског Фланђинија, који настоји да објасни неукост, сљепило, грешке и насиље упогледу исповједања вјере, које практикује грчко-српско свештенство, пуно предрасуда и увреда према латинском обреду и католичкој цркви, не остављајући вашем прејасном господству да размотри карактер тог оца Стефана са осталим појединостима које се односе на његово рукоположење од стране патријарха пећког и његово увођење у служење светотајинских обреда.

У вези онога што се односи на право биће тих људи и што је неопходно у тој материји, немамо додати шта друго осим части да понизно представимо наведена два писма, једно од 15. новембра 1719. и друго од 26. новембра 1720, из којих ће ваше прејасно господство прикупити све то, што је све што наша слабост умије да сугерише у том погледу. Хвала.

И још прије врхунца кампање задарског надбискупа и подређених бискупа, митрополит Стефан је дјеловао у својој епархији. Види се то и из закључака Збора Топаљске комунитади, главара, свештенства, народа, из којих се разабирају главне регуле и образац организационог устроја општине. Овај документ настао је на Топлој 17. фебруара 1720.[9]

Скупи се сабор за капетана Сима Милутинова и суђа Саве Кујачића Вука Челалића Пера Лучића Јова Ђуричића кога потврдише исти ... (нч) на мјесто очино кад умрије капетан Трипко свештеника четири. Поп Ђуро Иванковић поп Милан из Мојдежа поп Филип Сабљић поп Јово с Крушевица сердари сви кнезови арамбаше от села и по неколико људи ш њима и свакога села своијем главаром и трговци. Јединокупно и јединодушно саборисасмо како писано годиште саборно постависмо капетана и четири суђе и ову државу учинисмо на пет чести, алити парта код овога града да све пет чести о/д/бире капетана а четири чести да о/д/бире свака чест свога суђу — ... Сада стабилисмо и учинисмо саборно от које чести буде капетан да од оне исте чести свака кућа даје по једнога чоека да стоји по три дни код капетана, за после братинске и госпоцке, и свака да испуни, који ли не би бити ће саборно кастиган = Исти дан на исто мјесто у цркви Вазнесенија Христова саборно стабилисмо и утврдисмо јединокупно како ... (тр) с помоћи Божијом, и заповједи Преосвештенаго **господина Митрополита аџи Стефана Љубибратића** како је писао књигу све(штени)ком поповом, што би се саборно утврдило да се обслужи колико мирски чловјеци тако и свештеници и потребе обћене.

Исто тако, видљиво је из потврда о пријему оставштине владике Герасима (Рупића) манастиру Пиви од 26. марта 1723,[10] којом игуман Пивски прима средства од владике Стефана Љубибратића и оца Леонтија Аврамовића.[11] Значај документа за историју цркве лежи у помену срп-

---

[9] Документ је објавио Томо К. Поповић, Из архиве старе топаљске општине код Херцег — Новога, 31, 32. У вријеме када га је видио, уколико је свој превод учинио са овога документа из градског архива, био је документ у бољем стању.

[10] Писмо игумана манастира Пиве Авксентија, објавио је Владимир Ћ о р о в и ћ, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд, Завода за уџбенике и наставна средства, 1999, 132, 133. Владимир Ћоровић задржава оригиналну ортографију.

[11] Г. К о м а р, *Савински архимандрит Леонтије (Аврамовић)*, Зборник Матице српске за историју 75/76, Нови Сад 2007, 113—120. Отац Леонтије је блиски сарадник и повјереник владичин.

ских свештеника, те помену владике Стефана који борави у Савини.[12] Ево дијела документа у којем се помиње владика Стефан:

> **Н**ека се зна по овому писму алити полици које да буде вјеровано вазда и на свакому мјесту пред д(у)ховним и цвјетовним чином како ја отац Аксентије Гавриловић порјеклом Маргитић Нин игуман от монастира Пиве примих от рукух господина владике Стеван = Љубибратића и от оца Леонтија архимандрита от монастира Требињскога примих у моје руке цекина алити унгара — 100 — велим стотину. А прво прошавших година примисмо от истих више речених отаца от монастира Савине ја исти игуман с мојом братијом от монастира Пиве примисмо цекина 350 велим триста и педесет. А ово је све прво и садашње от покојнога преставаљшагоје владике Герасима Рупића што је оставио на својеј самрти за своју д(у)шу у наш монастир Пивски....

Из уговора Драгутина и Ника Магазиновића са Топле и манастира Савине, којега је заступао игуман Арсеније Милутинов (Калуђеровић) те потврде о дугу истих Магазиновића манастиру од 5. марта 1725,[13] види се, такође, да владика дјелује у Новоме. И ова исправа доприноси слици односа манастира и српских трговаца и угледника у Драчевици, поменом значајних Новљана и припадника манастирског братства. Она носи и траг легата велике опоруке Хаџи Јова Витковића-Дучића, српског трговца из Херцеговине, настањеног у Дубровнику, начињене око 1707. године.[14]

> Очитујемо с овијем писмом ми који ћемо бити одиздол подписани с нашијем руками ја Драгутин покојнога Петра и ја Нико покојнога кнеза Продана Магазиновићи стојбином с Топле уједно и заједно обадва колико један толико други у јединству исповједамо како се нађосмо дужни оцима калођерима од монастира Савине храма Успенија Пресветије Богородице. Прво што се нађосмо дужни гроша стотину 100. Ове су били остали дужни наши покојни родитељи браћа Петар и Продан... Јоште примисмо ми више именовати Нико и Драгутин на исти дан од више именоватога монастира из рука свјетлејшега господина владике хажи Стефана и частнишаго оца архимандрита Леонтија цекина у злату рушпитије од мјера двадесет вељу цекина 20 = у готову које чини у све цекина 70: и гроша стотину и за ови исти динар ми више именовати двојица инпотекавамо наша добра и меораменте која су у наша влаштита и која су нам и инпотекана у мјесту реченом на Ђурђеневу (!) брду а што су добра што су нам и(х) у залогу која су била покојнога кнеза Драгутина Ђурђевића све уједно с нашијем у реченом мјесту давамо више именоватом монастиру и оцима да уживају иста добра и плаћају канон принципу...”

Сљедећа исправа коју доносимо у цјелости је необично илустративна. Савински архимандрит Леонтије Рајовић (Аврамовић) пише 21. августа 1725. године Пијеру Фонтани, преводиоцу за илирски (српски) језик, и јавља да је владика (Стефан) био приправан поћи у Рисан, али је спријечен обавезама према народном збору на Топлој. Документ доказу-

---

[12] Епископ Никодим (Милаш), *Православна Далмација*, Београд 1989, СФАИРОС.

[13] Г. К о м а р, *Српска православна црква...*, 281.

[14] Marjan S i v r i ć, *Oporuka trebinjca hadzi Jova Vitkovića — Dučića iz 1707. godine*, Tribunia 10, Muzej Hercegovine, Trebinje, 2003, 109—117.

је присуство прогоњеног митрополита Стефана у Боки, у Новоме, уз очекивање власти (позив провидура!) за његово присуство на неком састанку у Рисну. Јако је тешко сумњати у аутентичност исправе јер је архимандрит Леонтије значајна личност у историји Српске православне цркве у Далмацији и Боки, учесник Бенковачке скупштине 1731, и кандидат за архијереја 1735/36.[15]

Предражајши мој господине и пријатељу прељубјени

Примисмо Ваш ч(а)стни лист, веома бисмо рад испунит заповјед преузвишеног господара, ма нам забрањују наше преше, Господин владика бјеше спреман, да пође у Рисан, али приђе господин каваљер Паликућа молећи от стране Б(о)жје, да сутра приђемо, колико господин владика, толико ми на Топлу, гђе се нада, да ће прићи сви остали поглавари, поради њих(овог) интереса и мира. За то молим преузвишеннога господара, и умилно просимо, да нам просте за сутрашњи дан, зашто нећемо оће Б(о)г, а ако Б(о)г допусти у четвертак перви и ближњи, бити ће господари от нашега у Бога га тугурја, гдје с радостју хоћемо им се поклонит, а међу тиим с вама сједи, или за вазда должни слу(га) =

У монастиру сего часа Леонтије Рајович

Августа 21 1725

Могао је владика Стефан и у вријеме када је живио у Топлој, као старјешина Саборне цркве св. спаса, привући пажњу католичког клира. Још за рата Стефан је развио живу дјелатност на уређењу црквеног живота у Далмацији. Канонске визите су дотакле све далматинске градове, а неким сеоским црквама подијелио је књиге (Добропољци, Јагодња, Ивошевци, Кричке, Крушево, Отон, Петрово поље, Стрмица, Отишић) донешене из Русије, трудио се у то вријеме око увођења матичних књига, а у Имотском је саградио цркву. Али, и поред тога, он је још 1717. добио земље у Поповом пољу. В. Ђоровић је објавио даровницу од 21. септембра,[16] али у архиви манастира Савина чува се још једна од 25. септембра исте године.[17]

Веома је значајан сваки документ који освјетљава дјелатности српског свештенства у Драчевици у вријеме након млетачко-турскога рата који је завршен 1718, прогона митрополита Стефана. Он се, заиста, везује уз саборну цркву Светога вознесенија Христовог на Топлој, гдје фигурира као њезин старјешина. Још је то убједљивије посвједочено јављањем у исправама савинских калуђера и старјешина у томе периоду епископског интеррегнума. У првој години мира, 1719, помињу се мајстори

---

[15] О архимандриту Леонтију (Аврамовићу) још: Г. Комар, *Село Требесин код Херцег-Новог*. Оглед о новској миграцији и селу, Херцег — Нови/Требесин, 2003, 173 — 185 — указује се на могућу везу између Аврамовића и Рајовића; Г. Комар, *Савинске читуље новских фамилија*, изд. манастир Савина, 2001 — овдје је пружен снимак породичне читуље Аврамовића; Томо К. Поповић, *Архимандрит Леонтије Аврамовић*, Шематизам Епархије Бококоторске, дубровачке и спичанске за године 1906, 45.

[16] В. Ђоровић, *Српски манастири...*, 131, 132.

[17] Г. Комар, *Ћирилска документа Млетачког архива у Херцег-Новоме — политичко-управни списи и ћирилска документа манастира Савина — 18. вијек*, Херцег-Нови 1998, 34, 35

Раде Ђурђеновић (Ђурђени са Луштице) и Митар који су ангажовани на оправци једне манастирске куће па им је наложено да одрже оправку.[18]

Исте године помиње се и савински калуђер Иларион (Аврамовић),[19] који је потекао из истога рода из којега је био Леонтије, кандидат за епископа далматинског и бокешког. На завршетку рата савински игуман био је отац Гаврило, а као заступник његове оставштине појавио се 1723. калуђер Ђорђе (Даниловић).[20] Отац Ђорђе заступао је манастир и 1725, када је у име манастира Савина одустао од свих привилегија и захтијева, који припадају манастиру по легату Вука Иванковића из Луштице.[21]

Један од најважнијих докумената за историју Захумске епархије у 18. вијеку је молба Срба у провинцији Далмацији и Боки од 21. септембра 1721. Њихов укупни положај је у томе часу нешто повољнији, утолико што је 1718. Дужд одобрио оснивање још једне општинске аутономије под окриљем Венеције — Топаљске комунитади. Житељство и водећи слој Топаљске комунитади чинили су баш Херцеговци, који су се заиста доселили у вријеме Морејског рата и мало послије њега, и који су, свакако, били окуражени и сопственим политичким резултатима и статусом. Они, најприје, снажно подвлаче ратне заслуге за Венецију и то по позиву генералних провидура и самога Владара. Дакле, истиче се равноправност положаја у односу на државу која позива у помоћ. Приморски Срби одмах прелазе на предмет молбе и указују на прогон њихове вјере и архијереја. Кажу да њихова вјера није прогоњена ни у једној држави. Упозоравају на расцјеп између народа и државе. Помињу повољни положај Лутерана, Калвина, Јевреја, против којих није устао надбискуп Змајевић. Срби помињу губитак многих манастира и црквa у преласку у млетачки домен. Устају, такође, у одбрану језика. Коначно, траже повратак епископа Стефана Љубибратића.

И овим писмом је потврђен његов боравак у Венецији гдје је тражио слободу за своју цркву и епархију.

Има извјесних знакова у литератури да је током 1725, и поред одрешитог прогона владичина, овдје, у Савини, почела градња једног мањег резиденцијалног епископског сједишта у строго западном крилу конака, који је у томе облику чуван до 1937. године. Са умјетничке слике која се чува у Архиви манастира, види се да је ово крило носило спрат са доксатом. Ту је, казује се, била смјештена епископска дворана али и библиотека, а била би зидана за владику Стефана Љубибратића.[22]

Преосвећени Стефан је путовао у Београд 1725. и Никодим Милаш вјерује да је тада изабран за Намјесника Београдско-карловачког митрополита. Новски архив чува дозволе за пут владици Стефану Љубибрати-

---

[18] Архив Херцег-Нови, Политичко-управни Млетачки архив, ф. 64, 32.

[19] АХ, ПУМА, ф. 68, 5; Горан Комар, *Савинске читуље новских фамилија*, Манастир Савина, Херцег-Нови, 2000, — пружен факсимил читуље требесињских — требињских Аврамовића.

[20] АХ, ПУМА, ф. 75, 324—366.

[21] АХ, ПУМА, ф. 78, 28.

[22] *Споменица манастира Савине*, Котор, 1930, 10 — група аутора. Поводом јубилеја 1000 година Мале Светоуспенске цркве савинске.

ћу, као и дозволу за пут за Београд архимандриту Леонтију Рајовићу, старјешини манастира Савина.[23] Овдје је у питању архим. Леонтије Аврамовић који се у неким документима манастира Савина назива и потписује и као Рајович.[24] Данас располажемо и сигурним подацима о путовању оца Леонтија у Русију, захваљујући документима која је из Русије донио проф. Растислав Петровић. У писму владике Данила грофу Г. И. Головкину од 10. марта 1723, види се да је архимандрит Леонтије у Русији боравио током 1722, јер владика јавља да је по архимандриту Леонтију из требињског манастира добио грамату од 23. априла 1722. у којој им је исказана царева милост. Захваљује за помоћ требињском манастиру.[25]

Међутим, ми се морамо задржати на владичином помињању требињског манастира, захваљујући чињеници да факсимил проф. Р. Петровића дозвољава сигурно читање исправе у томе дијелу: (XV ред): „...Светоуспенскому требињскому монастиру код Новога на Савину...”[26]

И овај документ баца свијетло на често помињање требињских отаца о којима знамо да су боравили у Савини. Ипак, писмо владике Данила говори о органској везаности и истовјетности два Богородичина светилишта па је сасвим могуће да су и наши оци, и странци, када год су писали о манастиру Требиње и везивању појединих српских калуђера уз овај манастир, мислили на Савину, односно тврдошко — савинску светињу.

Новски Архив чува нешто исправа о заступању преосвећенога Стефана у његовим пословима у Новоме из 1725. године. Према уговору којим серђенте мађоре Ђорђе Каић продаје некретнине у Србини владици — хаџи Стефану Љубибратићу, калуђеру манастира Светога Николе у Црници Данилу Зелетовићу (Целетовићу) и Јову Лупешковићу са Топле, за дуг од стотридесеттри златна цекина, 12. децембра 1725.[27]

У другом документу помиње се Јово Лупешковић као помоћних Стефана Љубибратића и Данило Зелетовић калуђер у манастиру Светога Николе у Црници.[28] Могуће је да је отац Данило био секретар — писар владике Данила Шчепчева. Међутим, потписан је у својству капелана цркве Светога апостола Луке у Котору, која је заслугама Грбљана у Кандијском рату препуштена Србима, на неким сетенцијама између Ђеклића и Паштровића. Исправу је исписао ђак Ђорђе Целетовић 8. јула 1709.[29] Ова се особа помиње и 4. јула 1715. ратне године у важноме писму црногорске делегације у Санктпетерсбургу гдје је калуђер Данило

---

[23] АХ, ПУМА, ф. 78, 34.

[24] Г. Комар, *Савинске читуље новских фамилија, Манастир Савина*, Херцег-Нови, 2000.

[25] Растислав В. Петровић, *Односи Русије са Црном Гором у XVIII веку — трагом докумената* — Београд 1998, 19, 20, /факсимил: 104, 105/.

[26] *Исто*, 104.

[27] АХ, ПУМА, књ.11, 95

[28] АХ, ПУМА, књ. 11, 164

[29] Александар Младеновић, *Калуђер Данило, капелан цркве Светог Луке у Котору из прве половине XVIII вијека*, Научни скуп „Црква Светога Луке кроз вјекове”, СПЦО Котор, Котор 1997, 233.

постављен на друго мјесто, послије митрополита.[30] Он је писар код владике Данила на низу исправа. Писао је писма рускоме самодршцу Петру и његова се писма, односно секретарске услуге, прате од 1704. до 1726. А. Младеновић чини опаску да је калуђер Данило служио и другим лицима а износи и претпоставку о његовом његушкоме поријеклу.[31]

Но, наша новска документа показују да је ваљао и прогнаноме митрополиту Стефану. Уосталом, он је писар код аката митрополита упућених у Русију међу којима је и једно којим се владика Данило заузима за намученог, и у Верони затваранога, митрополита Стефана.[32]

Јово Лупешковић је припадао крупноме пођанскоме роду и оставио је значајну опоруку, која се чува у латиничном италијанскоме препису у Архиву Херцег — Новога,[33] мада је у обалским селима Новога било исламизованих Лупешковића. Бокешки ктитори свакако су у повољнијем положају од херцеговачких, који могу одредити само трећину имовине цркви.[34]

Могуће је да је приликом путовања у Београд и Сабор у Сремским Карловцима, архимандрит Леонтије упућен у даље делање на избављењу православних Срба у Боки и Далмацији. Он ће се у годинама које долазе указати као високи протагониста и у једном интеррегнуму правилне епископске власти у приморју узети учешћа на важној Бенковачкој скупштини 1731, и мало касније, бити кандидован за архијереја. У свим новским документима, у свим пословима манастира, између 1722. и 1725, отац Леонтије се помиње уз владику Стефана. Он и наступа у име владике.

У томе тешкоме часу за цркву у Херцеговини и Боки, на челу епископије херцеговачке је стајао Аксентије I, митрополит Захумско — херцеговачки (1727 — 1736). Помиње се 1727. поводом посјете патријарха Арсенија IV манастиру Житомислић, али значајно је његово помињање заједно са овим патријархом и митрополитом Дабро — босанским Мелетијем, једним записом поводом завршетка радова на цркви Св. архистратига Михаила и Гаврила у Сарајеву.[35] То је период када се владика Стефан спрема за своје ново намјештење у опсегу Угарске.

Владика Стефан је током фабруара 1729. учинио једно писмо којим јавља о коначном напуштању Далмације и преласку у Аустрију (Ћесаровину).[36] У томе часу приморски Срби су спремали скупштину на којој би још једном поставили одбрану и уставе Унији.

---

[30] *Исто*, 234.

[31] *Исто*, 236.

[32] Веома је занимљиво да наше испитивање у Архиву Вероне, љубазношћу директорке овог архива, није донијело архивске потврде о боравку Стефановом, под свјетовним именом, у овоме граду.

[33] Г. Комар, *Херцеговске знаменитости*, књ. 3, „Збирка ћириличних докумената књига села Поди код Херцег-Новог", Херцег-Нови 2006.

[34] Шејх С. Еф Кемура — Б. Ђоровић, *Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, ГЗМС XXIV, 1912.

[35] Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд — Подгорица Крагујевац 1996, 9.

[36] Ј. Радонић, *Римска курија*, 605.

Скупштина православног свештенства Далмације и Боке, по жељи пароха Симеона Кончаревића, одржана је у Бенковцу. Њега је 1720. рукоположио управо владика Стефан.[37] Од 1729, генерални провидур је био Себастијан Вендрамин. Он је одобрио одржавање скупштине. На њој су наступила двадесет и два посланика и међу њима оци Леонтије Аврамовић и Никанор Рајевић. Скупштина је донијела шест одлука у своме документу и поред познатих и раније изнијетих ставова о вјерности учењу Источне цркве, тражила да се изабере епископ за Далмацију и Боку. Сам провидур Винченцо Вендрамин је тражио да Сенат призна чињеницу присуства Срба у провинцији и удовољи захтијеву за постављање епископа. Вићентије Змајевић је опет интервенисао и оптужио Леонтија Аврамовића како је два пута био у Русији и од руске владе примио дарове, и књиге и новац за себе, као и достојанство архимандрита.[38]

Надбискуп Караман, Змајевићев насљедник, пише: „Калуђери су слијепи учитељи навјештих пароха, као што су манастири уточишта лупежа, који даривају обично цркви оно што су украли. Четири су манастира између Ерцегновога и Паштровића и три у овим крајевима... Седам глава српске идре и седам арсенала, у којима се марљиво чува захрђало оружје древних сектаната...”[39]

Врло је необична оцјена извјештаја Матије Карамана, задарског надбискупа, о Србима, које је изрекао бискуп Павле Буторац. Он опис једнога од ових извјештаја почиње ријечима: „За схваћање о међувјерским односима, какво је владало у Далмацији половином XVIII ст., мјеродавна су извјешћа надбискупа Карамана.”[40] Он даље налази замјерке на надбискупово писање о Србима уграђујући крупне цитате из овога извјештаја градећи привид научничке објективности. Павле Буторац ниједнога часа не коментарише главне тврдње надбискупа Карамана о Српској цркви у Новоме. А надбискуп се и те како окомио на Нови и његове Србе. Бискуп П. Буторац се критички јавља када треба коментарисати неке нетачности по питању топонима и манира ових времена у којима су ови списи настајали. То и није важно. У извјештају М. Карамана се помиње Нови у контексту тврдње и оцјене задарског надбискупа како су Срби анабаптисти, јер поново крштавају сматрајући латинско крштење за ништавно. Он помиње такве случајеве у новскоме крају. У вези са питањима брака, Караман тврди да су читава села око Котора и Новога прешла од Латина у Србе. Владику Саватија назива вуком који пустоши.[41] Помиње покушај „херцегновских Срба” да им владика буде подложан српском патријарху, који се почетком 1719. појавио у Грбљу. Он од-

---

[37] Растислав В. Петровић, *Православна Далмација и Русија*, Преписка Симеона Кончаревића са представницима Синода Руске Православне Цркве и руског двора, Београд, 2001, 10. — Збирка исправа из руских архива. Пише о прогону митрополита Стефана који је и рукоположио Симеона (Кончаревића).

[38] Н. Милаш, *исто*, 382, 383—387.

[39] *Исто*, 381

[40] P. Butorac, *Kulturna povjest grada Perasta*, Perast 1999, 226.

[41] *Исто*, 226, 227.

риче право јуриздикције српском партијарху не само на територији Далмације него и васцијеле Херцеговине.[42]

Пећки патријарх Мојсеј Рајовић, као и његов у монаштву имењак архиепископ Мојсеј Петровић, којега је угарски краљ Карло III потврдио у претходној години (10. септембра), корачали су истим путем народне саборности. Архиепископ Рајовић стигао је почетком 1719. у Грбаљ гдје је, највјероватније у манастиру Подласта, за владику посветио архимандрита Стефана, старјешину Саборне цркве у Топлој. И владар је признао аутокефалност Београдске митрополије. Значајно је да је патријарху признато право да обавља све црквене и вјерске дужности у Митрополији и да користи сва права, уредбе, повластице, додјељене његовом народу у другим областима. Доцнијим проширењем тих права поставила се прилика да патријарх бдије над цјеловитим народним тијелом преко Угарске, Славоније и других области.[43]

Аустрија се, међутим, у пракси, снажно одупрла српском сабирању израженом и кроз жељу за сједињењем двеју митрополија, Београдске и Карловачке. На Сабору, који је одржан у Сремским Карловцима 7/18. фебруара 1726, учествовао је прогнани митрополит Стефан. Власти су путем фелдмаршала грофа Одвијера спријечиле уједињење двеју митрополија како не би јачао ауторитет архиепископа у народу. Али, и поред сугестије Средишње власти, Сабор је донио повољну одлуку.

Још једном, само у виду рекапитулације, на темељу још увјек класичнога описа прогона митрополита Стефана, који је 1901. пружио заслужни епис. Никодим, ишчитамо како је пад Стефанов започео послије његове темељите каноничке визитације цркве у провинцији током 1919. Овај обилазак извршен је у знању и одобрењу провидура Алвизе Моченига III. Стефан је служио литургије, храбрио народ у вјери, осветио цркве освећене од свештеника, снабдјевао их светим миром добијеним од патријарха Мојсеја у Грбљу. Осим тога, забавио се системским тешкоћама и сазвао Сабор у Книнском пољу, о којему на основу Кончаревићевог љетописа јавља епис. Никодим Милаш.[44]

Управо је ова визитација, која је очигледно имала циљ да устроји цркву, изазвала гнев латинских свештеника. Вицко Змајевић писао је како је Стефан у Далмацију стигао као егзарх патријарха који никада није имао уплив у овој земљи.[45]

Вјероватно је ипак да је најшкодљивији био Меморијал који су властима управили сви римски бискупи Далмације 18. септембра 1719. Они су изнова писали већ 3. октобра са видним утицајем на Сенат а све је подупро папски нунције у Млецима. Прва наредба о удаљавању Стефана дође послије тога, 25. јануара 1720. године. На млетачку Нову годину, 1. марта исте године А. Мочениго узвратио је писмом Дужду одлучном одбраном српскога владике уз показивање мотивационог склопа латин-

---

[42] *Исто*, 227.

[43] *Историја српског народа*, четврта књига, први том, Срби у XVIII веку, Београд 2000, 126.

[44] Н. Милаш, *Православна Далмација*..., 359.

[45] *Исто*, 360.

ског свештенства — сасвим разговјетно. Провидур је подсјетио на епископе Бусовића и Саватија Љубибратића.

Наредни материјал Вицка Змајевића терети Стефана за оригенизам, непризнавање латинског крштења, мржњу према латинској вјери, гуљење народа. Позива на вјерске и државне разлоге, али наводи и како Стефан, иако могуће неписмен, познаје италијански језик јер је лежао у затвору. Већ 5. септембра 1720, Сенат шаље декрет укора провидуру, којим тражи неодложно уклањање владике из земаља Републике. И још једном провидур оклијева.[46] Првих дана 1721, В. Змајевић приређује *Огледало истине*... материјал обиман, разложен на 12 глава. Првих седам носе сугестије у погледу штете по државу самога присуства Срба шизматика, али су сарр. VIII (општи погледи на заблуде српске шизме) IX, X, XI, XII, кључни за опсервацију потке нетрпељивости према српском владици и његовој епархији. Надбискуп повезује Србе и са катарима.[47]

У земљама под управом Венеције продужен је судар конфесија, а да до данас није показан ни један једини акт прогоњеног митрополита Стефана управљен на штету римских прелата у провинцији. Показане су само снажне одбране српског владике, које су Сенату упутили римокатолици.

Задарски надбискуп је жестоко писао о „наметнутим епископима", Саватији и Стефану. Он инсталисање ових владика ставља у контекст ширих настојања Москве, преко грофа Саве Владиславића, за искорак на Балкан. „Монах Љубибратић, каснији владика, руски комесар у Далмацији, бунио је „Мурлаке" против Турчина, па је та акција довела и до рата (други морејски)".[48]

Занимљиво је да је послије пристизања овог материјала у Млетке интервенисао професор Падованске академије, полатињени Грк Никола Комнен Пападопулос, поборник Уније, узевши у одбрану српског владику. Никола је био доктор филозофије, богословља и права. Његов текст представља анализу, тачку по тачку, Змајевићевог *Огледала истине*... Побио је све тврдње надбискупа Змајевића, његов текст је назвао сатиром, односно памфлетом који је могао да срочи „дух питомаца пропаганде, дух кавге, амбиције, опадања и клевета". Изузетно је важно побијање тврдње надбискупа Вићентија да српски патријарх никада није имао јурисдикцију у Далмацији.[49] Све је, међутим, окончано доласком новог генералног провидура Маркантонија Диједа. Он је, ипак, 26. септембра 1721. писао Сенату да би Срби и прихватили одлазак митрополита Стефана уколико би се добио други владика за провинцију, што је коначни дукал о прогону високопреосвећеног Стефана од 11. априла 1722. и уградио.[50]

---

[46] *Исто*, 363.

[47] *Исто*, 364—365.

[48] П. Буторац, *исто*, 228.

[49] Јован Радоњић, *Римска курија*... 595, 599—600; Р. В. Петровић, *Православна Далмација*..., 14, 15.

[50] Н. Милаш, *Православна Далмација*..., 375.

Никола Пападопуло је као унијат анализирао промеморију католичког архијереја и казао да је владика Саватије управљао црквом у Котору и Рисну. Он чак каже да су послије млетачко-турских ратова придошлице бројем надмашиле старо православно и старо православно и католичко становништво.[51]

За наш рад важно је дати исјечак из дјела Павла Буторца којим оцјењује став надбискупа Карамана: „Писац пластички приказује политичку опасност за млетачку државу, кад би епископ имао сједиште у Херцег-Новом, или у Будви, чији је бискуп судјеловао на Тридентинском сабору, а сад га више нема."[52] Надбискуп се бавио и питањем забране подизања српских цркава од стране власти. Кариман се одлучно и веома снажно супротставио формирању епископије у провинцији и то је конкретни циљ његовога списа. Тврди се, даље, како српски свештеници ноћу улазе и католичке куће и врше прозелитску пропаганду против католичких догми. Такав извјештај из 1722. чувао би се у бискупском архиву у Котору. Павле Буторац помиње и тешке оптужбе на морињске Србе и на саблажњиву безобзирност српства, из 1725, а како се исте тужбе чују и из Херцег-Новога.[53] Баш по питању враћања епископије у Боку, истаћи ће се више него иједан други крај у Приморју, Херцег-Нови.

Треба још једном подвући и ужурбани ход збивања у опсегу Венеције започет у јесен 1723, након одлуке о прогону владике Стефана. Провидур Маркантоније Диедо је учинио позив овоме народу да одабере четворицу кандидата за архијереја и дошло је до упућивања званичног предлога Сенату. Вицко Змајевић је на то упутио двије интервенције. Најприје, једно шифровано писмо своме опуномоћенику Ђурђевићу у Ватикан 30. октобра 1724, а такође, и једну промеморију Сенату, поводом сенатске одлуке да Срби одабирају четири лица. Стефан је за то вријеме чекао у Врлици и морао се повући.[54] И ова процедура казује колико је тежак догађај био прогон владике Стефана и тај догађај није могао остати без реперкусија на систем власти и стабилност у регији. Из тог разлога, и само из тог разлога, провидур Диедо је покренуо своју акцију за избор новог митрополита.

Но, најприје, погледајмо када владика Стефан бива упућен на западне стране. Управо онда када језуитски насртаји на Србију досежу врхунац. Карло VI одредио је да се у саму Србију пошаљу мисионари. Наиме, аустријска управа је добила налог да проводи мјере унијаћења. Одмах су доношене уредбе којима је католичка црква стављана у повлашћени положај. У Смедереву, 1726. основана је католичка епископија, развија се мрежа парохија, а гдјекад и школе чији су наставници пролазили тестове пред исусовачким комисијама. У Београду је 1726. основана и нижа гимназија.

---

[51] Ј. Радонић, *Римска курија*..., 595.
[52] П. Буторац, *исто*, 228.
[53] *Исто*, 228.
[54] Ј. Радонић, *Римска курија*..., 604, 605.

Срби, као и раније, сада у великом броју, крећу у нови егзодус, натраг у крајеве под турском управом. Српска православна црква помаже своје граничнике и упућује у Костајницу високопреосвећенога Стефана.

Ко зна како би се овај језуитски продор довршио да није услиједила турска офанзива, а у то вријеме дошла и руска помоћ.

Митрополит Стефан је највјероватније 1. фебруара 1728. доспио на епископску катедру, Костајничко-зринопољско-личку и могуће је да га је тамо патријарх упутио и због његовог искуства стеченог у Боки и Далмацији. Читав његов животни вијек одређен је сукобима и притисцима, које је његовом народу и клиру донијело унијатство. Ова епархија основана, од патријарха Арсенија III Чарнојевића још у вријеме Бечкога рата, а њено оснивање, као и низ других, одобрио је Леополд, 14. марта 1695. године.[55] Опет, по мишљењу Ђ. Слијепчевића, ово владичанство засновано је на Народно-црковном сабору у Ср. Карловцима 1713. из састава Карловачко-зринопољског владичанства. Обухватало је Лику, од Косиња до Звониграда и тромеђе, читаву Крбаву, десну обалу воде Глине и сву Банију, од Глине до Купе и Саве. Њој су Пожаревачким миром и проширене границе. Њен бијаше први епископ, послије митрополита Атанасија Љубојевића, Дионисије Угарковић (1713—1716), Никанор Митровић (1716—1728), Стефан Љубибратић (1728—1738), Алексије Андријевић (1741—1749), Арсеније Теофановић (1750—1753) и Јосиф Стојановић (1754—1771).

Сједиште епископији било је у манастиру Комоговини у Банији, и Метку у Лици, а послије у Костајници.[56] У Комоговини, сусрешће се владика са старим тешкоћама, а његова стара митрополија доживјеће изузетно тешке године. Будност и труд српскога свештенства у цијелој провинцији неће престати са одласком митрополита. Манастир Савина, високопреосвећенога Саватија и оца Теофила предњачиће у тој борби.[57]

Преосвећени Стефан је, заузимањем београдског митрополита Мојсија Петровића, постављен за епископа Костајничко-зринопољског са сједиштем у Костајници. Овај је избор потврдио цар Карло VI, и то се могло догодити послије сремскокарловачког црквеног Сабора 7(18) фебруара 1726, на коме је владика учествовао, упознавши Сабор са тешким положајем Срба под млетачком влашћу. Владика Сава (Шумадијски) у

---

[55] Радослав Грујић, *Карловачка митрополија* (Народна енциклопедија СХС) књ. II, 250. Велики европски догађај привлачио је одавно пажњу истраживача. Ваља погледати: Јохан Христоф, барон Бартенштајн, *Кратак извештај о стању расејаног многобројног илирског народа по цар. и краљ. наследним земљама*, превод: А. Сандић, Беч 1866; Е. Пико, *Срби у Угарској, њихова повесница, повластице и друштвено стање*, превео: С. Павловић, Нови Сад 1883; Р. Грујић, *Пропаст манастира Марче*, Загреб 1908; Др Јован Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII, XVIII веку*, Књиге Матице српске бр. 36—37, Нови Сад, 1910; Д. Ј. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690*, Београд 1954; Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1966.

[56] Радослав Грујић, *АЗБУЧНИК Српске Православне Цркве*, Београд 1993, 126.

[57] Погледај исправу у прилогу књиге: Упозорење Марку Мирковићу и оцима у Далмацији на одбјеглог, вјероватно још у вријеме владике Саватија, Лаврентија који се појављује као кандидат за епископа у провинцији Далмацији и Албанији.

великоме дјелу „Српски јерарси” пише како је преосвећени Стефан за епископа костајничког изабран 1. фебруара 1728.[58]

У Архиву САНУ у Ср. Карловцима чува се тефтер трошкова митрополита Стефана Љубибратића за врло различите потребе Двора у Београду. Овај трошковник обухвата дванаест страна исписаних уредним ћириличним писмом. „Тефтер трошков Владике Стефана Љубибратича о(д) љета 1726 јунија 16 до љета 1728 = септемв(рија) 14 д(а)н, за 2 = љета и 4. м(је)с(е)ца...”

Видљиво је, заиста, да владика Стефан борави у Београду, јер је дефтер захватао период од двије године, између 1726. и 1728. када је одређен за епископа костајничког.

Ј. Радонић скреће пажњу на писмо од 18. фебруара 1729. владике Стефана Љубибратића, којим казује како је оставио далматинску епархију ради прогона и прелази у Ћесаровину. Синод самосталне Карловачке митрополије одредио га је, као што смо видјели, за Костајницу.[59]

У вези са тим, даћу овдје једну исправу из карловачке архиве САН која може освијетлити питање времена доласка владике Стефана у Костајничку епархију.

Писмо владици житеља Костајнице, свештеника и лаика, којим упућују на правно ваљани пут за намјештење владике у Костајницу сходно захтјевима бана Палфија и грофа Драшковића. Износе стање цркве и двора у Костајници:

Копиа о(д) писма костајничких житељов.

Примили смо оне листе Вашег П(реузвишенства): које сте нам зимус послали по Василију Поповичу. И разумјесмо свака која нам пишете и зело се обрадовасмо и разговорисмо Вашим с(ве)тим писанијем: Паке Вам и друго обзнањујемо која нам се сада кажу и заповједају о(д) г(о)с(поди)на грофа нашега коменданта да ако би дошао наш г(о)с(поди)н. вл(а)дика од Вашего П(реузвишенства): послати а не би првље пред собом послао г(о)с(поди)ну грофу писма које има о(д) г(о)с(поди)на бана Палфиа у Краину доћи и у варош слободу да га не има никго (!) дочекати ни у дом пустити. Заповједа нам се под велику каштигу веће нека узме писмо о(д) г(о)с(поди)на бана Палфиа и запов(је)ди на г(о)с(поди)на грофа и о(д) г(о)с(поди)н Бана Драшковића да га имају примити и за бишкупа у Краини држати. Ако тако учините све ће добро бити и мирно и смјети ћемо га дочекати лијепо и у дом пустити, зашто г(о)с(поди)н гроф говори, мене г(о)с(поди)н бан Палфиа и г(о)с(поди)н бан Драшковић заповједају у Краини ч И што смо имали код цркве црковну келицу гдје је обшти д(у)ховник стајао оно је мјесто гроф дао свому пиксмештру а како чујемо мисле и двор узети и сјено кошу истином. А питали смо за цркву да правимо и грађу сјечемо али нам не даду до провиђења, зато ни своји(х) домова не смијемо правити ни у које име трошити док видимо што ће о(д) цркве и о(д) двора бити

---

[58] С а в а, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 1996, 468. По одласку владике настојатељ савински био је отац Арсеније Милутинов Калуђеровић. Видљиво је то и из наредбе провидура Сарако овоме оцу да препусти неки виноград Лазу Самарџићу као насљеднику свога оца који је настојатељ противправно присвојио — АХ, ПУМА, ф. 100, 85. На томе положају задржаће се отац Арсеније доста дуго.

[59] Ј. Р а д о н и ћ, *Римска курија...*, 605. Скреће пажњу на: Илларион Р у в а р а ц, *Шематизам Епархије Бококоторске, дубровачке и спичанске за 1889. годину.*

Вашег П(реузвишенства): С(ве)тије Молитви
да буду васегда са нами гријешними Амин.

Ми с(ве)штеници и христјани вароши костајничке.

Поп Максим Попович
Поп Иван Попович
Кузма Дамјанович
Цвијо Цверкић
Стојан Кавић
Лазо Тулић
Тоша Николић
Трифан Ђаго

Мар(та) 20
1729.
у Костајници

Поклоњеније сатварњемо[60]

И опет, изабран за бој. Тамо гдје је ваљало спашавати народ и цркву од унијаћења. И поред крупних заслуга у последњем рату, како су се Крајишници концентрисали у вријеме Пожаревачког мира на босанској граници на тлу Босне, заслуживши изнова награду одбивши турске снаге да обиђу главни аустријски контингент, ништа не задобише, него наставише аустријске власти стару политику. Ова збивања донијела су нове српске житеље у Лику, Банију и Кордун. Државни органи помињу „влашке породице" које су прешле у Карловачки генералат.[61] До овога мира Срби су у Банској крајини били изложени притиску загребачког бискупа, а и прије тога, угрожавани од својих официра и заповједника у Крајини, међу којима није уопште било Срба. И у тој Крајини проводила се пракса из вараждинског и карловачког генералата по којој је доњеаустријско племство гледало да задржи официрске положаје, доводећи Крајишнике у све подређенији положај. Подбан гроф Иван Драшковић сусрешће се, у години када је владика Стефан намјештен у Костајничко-зринопољску епархију, са озбиљним тужбама српских трговаца из главне раскрснице путева Костајнице на запреке њиховој очигледно живој трговини дуваном, воском, медом. Њихове су тужбе биле упућене заповједнику Костајничке крајине, замјенику Петковићу и секретару Ивану Курилу. Ове су представке изазвале смјену грофа Емерика Ердедија.[62]

Током 1727, учињена је једна „презентација" патријарха Мојсеја Петровића којом предлаже кандидате за епископа темишварског, али између тројице које има у виду, патријарх одлучно, у први план, истиче епископа Стефана Љубибратића, казујући да је он његов београдски викар. Тако дознајемо да је владика Стефан, судећи по тефтеру који сам

---

[60] АСАНУК, МПБ 1729/27

[61] *Историја српског народа*, четврта књига, први том, „Срби у XVIII веку", Београд 2000, 176.

[62] *Исто*, 178.

раније поменуо, у то вријеме, могуће већ од 1726. године био на дужности београдског викара, када га патријарх предлаже за упражњену столицу покојног епископа Јанићија (Владиславића). Због значаја овог документа дајемо га у цјелости:

> **От** презентације. Послије како по смрти от овога св ијета Јанићија Владиславича, грчаскаго закона епископа Тамишвирскога престављенија исти бискупат за сада празан остао на јегово паки мјесто веће три добровриједне и приличне царковне три персоне које овому бискупату похвалностију и частију поставити се могут. И сад како ти Стефан Љубибратич, викар мој белиградски, Максим Несторович, диштрикта пожаревачкога вице викар, и Василије Димитријевич препозитус карловачки. Са многих зактјеваном изабрати јегу. Из којих једна истинско између ових трех по сваком начину поставити се морат. Али није друго него Стефана Љубибратича садашњега викара мојего белиградскога веће и тако епископа и от прежди ва странах далматинских под Венецијаном бившега друго ти је человјека с житијем доброга службами вриједнога и за више речени епископат администрирати између други ... боље вриједнога поставити от малога мојего разсужденија штимао би. Того ради от понизне и моје дужне а и от длжности моје архиепископске истога Стефана Љубибратича викара мојего како ти персону побожну учену и добро вриједну за исти епископат више именовати темишварски понизно презентирује и понизно молећи ... нека цесар: велики: от своја натуралски милости именоватога Стефана Љубибратича вам пошље крат реченом епископату и приљежејше диштрикте ... више за епископа тамо резолтирати и милостивњејше комфуир мовалске (?) петенте сврху тога издати и учинити удостоји ли се за коју ову цесарску велику ... и милост и прочаја:
>
> /на полеђини, истом руком:/: На тај меморијел отговорено јест овако како послеђује да цесарски двор никакоже неће имати посла са епископи венецијански репуплике него нека се избирају вриједне персоне церковне по реду от људи по цесарскому велим: живуштих и по обичају уређеном да се презентирује. Днева 14. дек(embra) 1727."[63]

Два важна документа за владикин животопис дата су у Шематизму за 1889. годину на 37. и 38. страни. Први пружа препис својеручног писма владике од 18. феб. 1729 (!) којим изјављује да напушта епархију у приморју и оцртава њен оквир, и други, којим архијерејски Синод бира Стефана за владику костајничког 5. септ. 1728. Потписани су владике: темишварски Николај, јенопољски Викентије, славонски Никифор, сигетски Максим, себишки Максим и архиепископ и митрополит Мојсеј.

Управо у Костајничкој и Зринској крајини расло је отворено незадовољство. Писали су Срби официри и граничари бану и Дворскоме савјету не би ли се измјениле одредбе Регуламента. Почеше се одржавати скупштине под стјеговима, а делегати пођоше у Беч. У љето 1730. подбан Драшковић затражио је допуштење Дворскога савјета да их умири употребом силе. Срби у Зринској крајини побунише се против заповједника Илијашића и официра. У Костајници се подигло пет стотина Крајишника.[64] Срби из Костајничке и Зринске крајине нашли су у љето 1730. савезнике у поданицима загребачког бискупа и каптола и међу Хрватима. Власти су за побуну теретиле костајничког ђакона Симеона

---

[63] АСАНУК, МП А, 1727/176

[64] *Исшорја срйског народа...*, 178, 179

(Филиповића). Током 1731. дошло је до паљевина српских села, бјежаније Срба по планинама, хапшења и прогона лидера. Митрополит Вићентије Јовановић спасао је ђакона Симеона, који је удаљен из Банске крајине.

Ово је и година у којој владика Стефан оснива школу. Наиме, епископат Српске православне цркве у вријеме митрополита Вићентија Јовановића отпочео је једну систематску акцију за отварање школа.[65] Казано је да се школе отварају при епископским резиденцијама. Епископ костајнички Стефан отворио је школу у својој резиденцији, а лепавинско — северински епископ Симеон, послије њега.[66] Ова двојица епископа предузели су, дакле, сходно одлукама епископата, ове кораке и прије познатог дјела Максима Суворова.[67] Но, и прије ових корака српских владика било је школа у Марчи и Лепавини, а 1724. отворена је школа у манастиру Бршљанцу.

Владичин егзарх био је отац Симеон (Филиповић)[68] који је 1730. учествовао у буни Банске крајине, па је због тога био прогоњен. Постоје свједочанства да је његова улога у овој буни била веома истакнута. Затваран је у Петроварадину, а живот му је спасио митрополит својим заузимањем код ратног савјетника Вебера. И послије тога, стигао је један извјештај Дворског ратног савјета 11. јануара 1732. на митрополита Викентија да је бивши костајнички викар Симеон изнова сазивао неки збор, па моли митрополита да га одврати од тога.[69] Када му је дато вријеме за сређивање сопствених ствари, како би био удаљен у неку удаљенију епархију, стигла су и извињења владичина поводом делања оца Симеона.[70]

Великом предусретљивошћу колектива Архива САНУ у Сремским Карловцима дошао сам до докумената који се односе на живот и дјеловање митрополита Стефана Љубибратића у последњих десет година живота. Међу њима, врло је занимљиво писмо Василија Димитријевича, највјероватније учињено 5. октобра 1731. у Будиму, којим се неком српскоме архијерају, на његово тражење, јавља мишљење о кандидатима за епископа Јованопољског. Василије пише о скромним могућностима доношења валидне одлуке, а онда помиње неколико кандидата, и истиче „да иним братијам архијерејом неће противно бити да бисте преселили онамо господина Стефана Љубибратича јепископа костајничког за јепископа Јоанопољи...” Даље наводи његове особине „... стари, разумни, премудри на оној страни велико полазни а и старостију приспио, није сумњати се којему измјеннију како что гдје дешавало се...”[71] Казује, дакле и о чврстини владичина опредјељења алудирајући на друге случајеве

---

[65] Р. Грујић, *Прва српска гимназија у Новом Саду*, Летопис Матице српске 313, 1—3, Нови Сад 1927, 364, 365

[66] Cuvaj, *Građa za povjest školstva*, I, Zagreb 1910, 454.

[67] Др Душан Кашић, *Отпор Марчанској унији. Лепавинско-северинска епархија*, Православље, Београд 1986, 109.

[68] Димитрије Руварац, *Хрватско-северинско владичанство*, Српски Сион, 1905, 225.

[69] Д. Кашић, *Отпор...*, 45.

[70] *Исто*, 45.

[71] АСАНУК, МПБ 1731/65, ред: 16—20.

прелажења на Унију. Он, претходно, предлаже сљедећа лица: господин протосинђел Андреј Атанасијевич, архимандрит Исаија и ексарх Теофан.[72]

Владика Стефан био је централна личност и главна потпора не само костајничким Србима, већ и онима из Марчанске епископије који нису признавали унијатске владике па су му се обраћали за помоћ.

Ето, у такве је околности стигао нови владика костајничко-зринопољски. Владику, који је видио овакве сударе у приморју, није ни искуство прогона навело да се умири. И ако би власти показале неку мјеру толеранције и сношљивости, католички клир бијаше побуђен на акцију, јер се повећавао број „шизматика". И не само то. Примјећен је велики број међуконфесионалних бракова, братимљења католика Хрвата са „Власима", примање у службу католичких вјерника. Католички клер у Лици теретио је Србе да не дају десетину римокатоличкој цркви. Године 1735. загребачки и сењски бискуп забрањивали су костајничком владици Стефану Љубибратићу, као и карловачком владици да посјећују своје вјерне у генералату и Банској крајини. Дворски ратни савјет оптужио је владику Стефана 1736. да своје свештенике растерећује давања десетине римокатоличкој цркви, што сам управља својим народом кажњавајући вјернике због преступа, али, занимљиво, и због тога што цркве, од дрвене грађе руши, па гради у тврдо.[73]

Владика је настојао да се граде нове цркве и епископске резиденције, но када је владика Стефан почео да ради на отварању народне школе, против Срба у Лици и Крбави употребљена је 1731. и војска. Извјесно попуштање стигло је тек 1736. када је почео нови аустријско-турски рат. Заиста, провјера старе праксе из доба венецијанско-турских ратова на Јадрану.

Велику битку водио је владика Стефан и контра унијатског владике Григорија (Вучинића). Током 1732, настојао је крајишки протопоп Никола Петровић да се учине пописи у вараждинском генералату, како би се раздвојили православни и унијати, али се унијатски владика противио знајући да не може изаћи као побједник. Тада су се Крајишници изјаснили за древну јерусалимску цркву од Истока. И када је Србима пошло за руком да 1734. добију свога правилног епископа, који ће сјести у манастир Лепавину, биће одабран костајнички ђакон Симеон (Филиповић).[74] Најстарије пописе парохија у северинском владичанству дугујемо владици Стефану Љубибратићу, који је то учинио у себи сусједној епархији, која је одавна била подјељена на протопопије. У то вријеме Срби су имали велике тешкоће, па је Сабор у Сремским Карловцима 1726. изабрао попа Николу Поповића за хрватског протопопа, дајући му власт над Вараждинским генералатом, који је био без владике, као једино пусто подручје од раније територије Марчанске епископије.

---

[72] *Исто*, ред: 10, 11.

[73] *Историја српског народа, исто*, 185; С. Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV—XIX век)*, Београд 1993.

[74] Р. Грујић, *Пакрачка епархија*, 75—78. Ваља погледати и: Душан Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971, 328—331.

Када је протопоп Никола прогнан, Срби нису престали да трагају за епископом. Средиште отпора Унији био је манастир Лепавина. Протопоп Никола је заслужан, тражећи и из затвора да се образује једна комисија за Вараждински генералат, а та би комисија утврдила ко је унијат а ко није. О том предлогу разговарао је 8. септембра 1731. митрополит Викентије са Вебером, који је обећао да ће издати декрет, како би једном био крај овоме спору.[75] Већ почетком октобра Двор је заповједио пуковнику Галеру да образује комисију у коју су ушли: крижевачки пуковник Галер, Костајничко-зринопољски владика Стефан Љубибратић и унијатски свидничко-платенски епископ Григорије Вучинић. Када је Галер јавио Вучинићу о комисији, те да је српски владика спреман у Лепавини, он се јако узнемирио, и ускоро, када је 18. марта 1732. започео рад комисије, видјело се какав ће коначни резултат бити. Улога владике Стефана у раду ове комисије је кључна. У свакој парохији сакупио би се народ, са старјешинама кућа, па би им био прочитан царски декрет, у коме је, по извјештају епископа Стефана, наглашено да је у Вараждинском генералату од цара „епископу свитничком илити марчанском дата власт кормила церковнаго закона греческаго и стројенија онамошњих душ, и дохотки знатнија, а наипаче по један грошић од којегождо дому...” Даље се чини снажна и искључива сугестија уз позивање на раније декрете. Када би се прочитао декрет пописане су све мушке главе старије од петнаест година, питајући их за вјерску припадност. Но, често, и не чекајући да буду питани, Срби су извикивали своје противљење. Епископ Григорије је сломљен, дајући и изјаве о вјерности Источној цркви.[76]

Велика побједа српских свештеника била је садржана у извјештају који је Галер послао у Беч. Пораз унијатске пропаганде. Протопоп Никола узе маха и затражи за Марчанску епархију православног владику.[77] И мирополит је тражио да се послије упокојења сигетско — мохачког епископа Максима (Гавриловића) та епархија укине и састави са Будимском, чиме би се број епархија смањио за једну, а пришло би се стварању нове епархије у Вараждинскоме генералату. У одлуци Дворскога ратног савјета од 10. априла 1734. каже се да, с обзиром на српске привилегије, они имају право на дванаест епархија, а послије испадања једне, упокојењем сигетско-мохачког владике Максима, допушта се да се приђе бирању једног неунијатског епископа за еперахију у Лепавини, у „унутрашњој Аустрији”. Избор је пао на Симеона Филиповића, бившега егзарха костајничко-зринопољских епископа.[78] Но, тек у првим данима јануара 1735. издата је коначна потврда за владику Симеона. Овој српској побједи пут је, умногоме, прокрчио искусни владика Стефан.

Владика је на чело Костајничко-зринопољске епископије, која је укључивала и Лику и Крбаву, стигао након, тада већ давнашње, одлуке Средишње политичке власти од 1707. којом је Придворни ратни савјет ријешио како привилегије важе само за оне Србе који су пристигли под

---

[75] Милутин Јакшић, *О Виђентију Јовановићу*, Нови Сад 1900, 41.
[76] Д. Кашић, *Отпор*..., 38, 39.
[77] Р. Грујић, *Пропаст манастира Марче*, Загреб 1908, 9.
[78] Д. Кашић, *Отпор*..., 40, 41.

Арсенијем III, чиме су из те заједнице искључени Лика, Крбава, Банија и Вараждински генералат.[79]

Ваља се подсјетити на каквом је тлу владика остварио свој резултат у одбијању Уније. Још за последњег великог рата (1715—1718) у овим предјелима је дјеловао унијатски епископ Рафаил Марковић на положају марчанског владике, а његов рад биће обиљежен крајњим примитивизмом. Управо цркву у Писаници коју је владичин „референдум" дотакао он је затворио.[80] На измаку рата Карло VI је отворио поље продору католичких мисионара, па и језуитског реда.[81] Али, 1722. долази на историјску позорницу митрополит Мојсије као коадјутор митрополиту Вићентију, а Срби настоје на гарантованим привилегијама од августа 1690. У то вријеме наметан је од стране власти пројекат тројне кандидације епископа, по којему ће касније бити предлаган и епископ Стефан. На мјесто епископа Марковића дошао је Гргур Вучинић. Митрополит Мојсије успио је у сазивању Синода гдје је расправљано и о систему избора епископа, али је Карло VI 1727. окончао то питање без компромиса.[82] Митрополит се упокојио 1730, али његово дјело наставили су Вићентије Јовановић и епископ Стефан Љубибратић, као предводници отпора Унији.

Најзначајније владичино дјело, и могуће, највећи тријумф Православља над Унијом у западним крајинама, остварио је преосвећени Стефан Љубибратић побједом у марту 1732. над поборницима Уније. Државна комисија је обишла парохије у којима су живјели православни Срби (христијани) и на скуповима народ се након читања царског декрета и коментара изјашњавао да ли је „унит" или припада Восточној цркви. Прво питање на овом „референдуму" дакле, сугерисало је припадност Унији, па ипак, народ се изјаснио за припадност православљу. Колики је организациони допринос српског архијереја, можемо данас само да нагађамо, али је, свакако, огроман. Посао је, судећи према извјештају владике Стефана започет 16. марта 1732, а довршаван до конца истога мјесеца. Садржи двадесет и пет капитула којим, свакој појединачно, по парохијама и предјелима, свједочи изјашњавање парохијана. Судећи по датуму доласка у село Ровиште, 28. марта, да се вјеровати да је визитација довршена током марта. Извјештај обухвата 14 страница рукописа који би, по потпису владичином, могао припадати управо владичиној руци. Владика се потписао на сљедећи начин: „Костајнички, Зринопољски, Лики и Корбави Епископ Стефан Љубибратич" Капитулим 1, од 18. марта: „Марта 18 придохом у фару и енуирију Монастира Љеповинскаго у село Свисвете тамо свештеник Симеон Јеромонах Љеповинец..." Казује владика да има 70 домова, а резултат изјашњавања бијаше: „...Ми унити ... римске: царкве нисмо били до сада нити хоћемо бити от

---

[79] Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Просвета — Београд 1966, 29. Изванредни синтетички приказ стања српског народа под хабзбуршком доминацијом у 18. вијеку. Сходно оквирима и дометима српске историографије, и овдје нема ријечи о окрајним дјеловима српскога досега у којима се тако значајно истакао владика Стефан Љубибратић

[80] Ј. Радонић, *Римска курија...*, 486, 487...

[81] *Исто*, 491.

[82] *Исто*, 494.

сада, ми сви чада ... ... Јерусалимске: восточнија Црков грчаскаго исповједанија и Закона и светих догматов њих.” Капутул 2. се односи на фар и енуријy Батинску од 187 домова пароха Нићифора и Теодора, а ова је визита учињена без знања владике и опет без успјеха Унијата. Такође, капитул 2, могуће грешком, односи се на село и парохију Мучну од 86 домова парохијског свештеника Јована Прушчевића. Капитул 3, Жупиновци са 85 домова пароха Јована Миливојевића; капитул 4, парохију Под Говце са 163 дома и парохом Данилом Станчићем; капитул 5, Ждралови са 144 дома и парохом Јованом Космановићем; капитул 6, ...еровац са 153 дома и парохом Константином Будимиром; капитул 7, ... са 111 домова и парохом ... Милосављевићем; капитул 8, Беденик са 143 дома и парохом Михаилом Петковићем; капитул 9, Писаница са протојерејом Николајем и братом му Симеоном Теодоровићем; капитул 10, Огровац са 220 домова и парохом Данилом Здјеларовићем; капитул 11, Грубишно Поље са 135 домова и парохом Павелом Шукићем; капитул 12, Зденци Велики и Мали са 155 домова и парохом Павелом Вукшићем; капитул 13, Дујаковац са 123 дома и парохом Антонијем; капитул 14, Растовац са 133 дома и свештеником Стојаком; капитул 15, ... са 250 домова и свештеником Илијом; капитул 16, Павач са 111 домова и свештеником парохијалним попом Лазом Божићем; капитул 17, Пашијан са 107 домова и парохијским свештеником попом Станком, као и фаром Дичнична и Поповачка са 212 домова и свештеницима Марком Машићем и Малешем Поповачким; капитул 18, Жутинић; капитул 19, ... са 158 домова попа Николаја и фаром Гудовачким са 200 домова и парохијским свештеником Гаврилом Вучетићем; капитул 20, Ровишта са 145 домова и свештеником Стефаном; капитул 21, Св. Иван са 60 домова и свештеником Арсенијем Марчанином. У оквиру овога капитула владика свиједочи о изјашњењу Марчанском бискупа који је казао да он, бискуп марчански јесте источне цркве архијерej и испунитељ обдржатељни Закона Грчког... Слиједи капитул 22, Поганичка, са 110 домова и свештеником Радом; капитул 23, Голубинци, са 113 домова и свештеником попом Гаврилом; капитул 24, село Плавшнице, са 135 домова и свештеником Стојком и коначно, капитул 25, Крајина Ђурђевачка са, могуће, 130 (150?) домова и свештеником Милошем.[83] На тај начин српски владика, прогнан из приморја пожњео је валику побједу над Унијом у готово безизгледној ситуацији на предјелима крајњег домашаја његова народа. Учинио је он тако велику надградњу дјелу патријарха Арсенија.

Тамо на западним странама, владика се и упокојио, највјероватније 15. априла 1737,[84] уколико би се аутентична биљешка из рукописне стихологије манастира Гргетега казивала о дану укопа владичина. Љ. Стојановић у петоме свезку „Старих српских записа...” доноси ову биљешку: „Престави се господин Стефан Љубибратич, епископ Костајнички. Покопа се в монас. Комирју љета 1737-го април. 17-го”.

---

[83] АСАНУК, МП А, 1732/20, 47, Документ је доста оштећен влагом а присутне су и лакуне. На овој важној исправи неко је оштром оловком на површинама захваћеним влагом потцртавао нечитке дјелове рукописа, рекло би се исправно и са познавањем старе ортографије.

[84] *Историја српског народа*..., 49.

CONTRIBUTIONS TO THE BIOGRAPHY OF THE MOST REVEREND METROPOLITAN STEFAN LJUBIBRATIĆ

by

Goran Ž. Komar

Summary

The Serbian bishop Stefan realized a national-ecclesiastical mission of the highest significance. After bishop Savatije, he strengthened the Serbian political-territorial and ecclesiastical domains at the points which were the most sensitive and most complex for the existence of his nation during the Venetian-Turkish wars, as well as during the time of stabilization of the realized and repeatedly renounced privileges and contracts with the two catholic states, Venice and Austria. For a very long time, certainly till 1725, the bishop lived and freely moved and acted in Boka Kotorska, and later went to Belgrade, became the vicar of the Metropolitan Mojsej, and the bishop of Kostajnica, Zrnopolje, Lika and Krbava. He was also a candidate for the bishop of Timisoara. He suffered an extremely great sacrifice for his nation and Church, permanently presecuted as an unyielding fighter for the freedom of the Orthodox Church.

UDC 794.91(497.113 Sr. Karlovci)„17”

Жарко Димић

ЈЕДАН ПРИМЕР ОДНОСА ГРАДСКИХ ВЛАСТИ ПРЕМА КОЦКАРСКИМ ИГРАМА У КАРЛОВАЧКОМ КОМУНИТЕТУ КРАЈЕМ XVIII ВЕКА

САЖЕТАК: Крајем XVIII века карловачка полиција је затекла у коцкању у Поштанској гостионици групу становника Сремских Карловаца, међу којима и неколико угледних, као што је и Леополд Бихнер члан Спољног савета. Он пише изјаву о томе шта се догодило и у њој износи податке и о врло строгим казненим мерама које ће бити на њему примењене.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: (Сремски) Карловци, Поштанска гостионица, Леополд Бихлер, Јохан Касхубер и Франц Прохаска.

Коцкање је заједнички назив за различите игре на срећу.[1] У друштвеном животу људи, у различитим формама и облицима сигурно је да је оно присутно још из периода пре око 5000 година.[2] Како је, неретко, коцкање било узрок немаштини, често и пропасти оних који су се коцкали, затим њихових породица, као озбиљан друштвени проблем, овај су порок државе покушавале да регулишу разним, како законским санкцијама тако и моралним правилима. Борбе против овог порока, зачињеног снажним људским страстима биле су мање или више успешне, али су санкције против корисника, неретко, у прошлости због озбиљности проблема биле и прилично ригорозне. О томе нам сведочи један документ из збирке VARIA Карловачког магистрата, који потиче из далеке 1794. године.[3]

Пре него што се осврнемо на сам садржај овог необичног документа обратићемо пажњу на правно и полицијско уређење Карловаца крајем XVIII века. Сремски Карловци се од 1753. налазе у статусу слободне вој-

---

[1] Родољуб Јовић, *Болест старија од историје, Печат, бр. 21, 2008, стр. 24—25.*

[2] Коцкање је назив за различите игре. Различите форме коцкања имају и различиту историју. Антрополози се слажу да подаци сакупљени у XX веку дају солидне импликације да је коцкање одувек постојало у великим друштвима (сигурно и у малим, прим. Ж.Д.) и да је имало важан удео у животу и богатих и сиромашних. Корени коцкања датирају још из древне Кине 2300. године пре нове ере, али се срећу и у Индији, Египту, Риму. Сет железних коцкица од 1500. године пре нове ере, вероватно из Тебе, а специфични записи о коцкању нађени су и у Кеопсовој пирамиди.

[3] АСАНУК Ф К.М. Varia (Species Factu)/1794.

ничке вароши — комунитета. Према норми и регулативу из 1753, Карловцима је управљала слободно изабрана општинска управа — Магистрат, који се састојао од начелника (председника), који је уједно имао (за овај текст биће важно) и функцију судије, два грађанина — сенатора, бележника, једног, а касније и два синдикуса, који су били судије истражитељи, правни референти и варошки бранитељи. Затим је постојао Спољни савет, комесар полиције са ајдунктом, који је био чиновник економске струке, канцелиста, писари и већи број службеника.[4] Магистратски суд чинили су: начелник, два сенатора, бележник и синдикус. То је био првостепени суд, а судио је у свим грађанским споровима и мањим криминалним случајевима. Синдик је о свакој тужби подносио писмени реферат на основу спроведене истраге и упознавао суд са законитом казном којом се треба казнити кривац. Он је имао само votum informativum.[5] Пресуда на већу казну, као на пример губитак грађанског или мајсторског права, ишла је на потврду Апелационом суду у Осеку, а од 1783. године у Петроварадину, где се преселила Генерална војна команда Славонске војне границе. Апелациони суд био је друга, Дворски ратни савет трећа инстанција.[6] У Комунитету је постојао и орган Већа дванаест грађана, или спољни савет или сенат, који је био саветодавни орган у варошким економским пословима. Поред тога, чланови Спољног савета присуствовали су у турнусима свакој полицијској истрази, као и полицијском суђењу, давали Магистрату своје мишљење о појединим економским питањима, ишли су на увиђаје приликом какве причињене материјалне штете, како у вароши тако и у атару, виноградима, пољима и шумама.[7] Међу службеницима Карловачког магистрата било је и полиције у попису службеника Магистрата из 1750, помињу се полицијски помоћник Емануел Сах из Данцина, наредник страже Михаило Стефановић и варошки каплар Георгије Игњатовић из Саса, затим седам пандура и шест ноћних стражара. Сви стражари били су ислужени војници, али су били писмени и поред српског морали су знати и немачки језик.[8]

Приметно је да је за тадашњи број становника (око 5.000) присутан приличан број стално запослених пандура и ноћних стражара. При томе, свакако треба имати на уму да је кроз цео XVIII век овај део Срема био захваћен хајдучијом и разбојницима, па зато и не чуди оваква ситуација у, за то време богатим, Сремским Карловцима.[9]

За потребе разумевања овог документа, важно је разјаснити још неке могуће недоумице, обзиром да су у овом догађају учествовали и карловачки грађани. Привилеговани део становништва, поред племства, свештенства, официра, професора и учитеља, најзнатнији је део станов-

---

[4] Жарко Димић, *Сремски Карловци од насеља до града, Нови Сад — Сремски Карловци, 2008, стр. 42—43.*

[5] Votum informativum — Полицијски записник.

[6] Коста Петровић, *Карловци и карловачко становништво од 1753—1815, Историјски часопис*, књ. IX—X, САН, Београд 1959, стр. 296—297.

[7] *Исто.*

[8] *Исто.*

[9] Жарко Димић, *Попис — Преглед царско-краљевског војног комунитета Карловаца из 1840. (рукопис).*

ништва с правом грађанства. Право грађанства није било наследно, већ се стицало личним заслугама. Да би угледан становник, у овом случају Сремских Карловаца, могао стећи грађанско право морао се одликовати врлинама. Пијанци, картароши, тј. коцкари, људи неморалног живота и понашања нису могли, ма колико били имућни, постати грађани и одговарати варошким бесплатним обавезама у оквиру разних грађанских дужности.

Свим судским и полицијским истрагама и суђењима присуствовало је два и више грађана. Грађани су, при том, уживали и велика права. Као најзначајније, истицано је, то што нису могли бити телесно или физички кажњавани за своје прекршаје, већ им је казна претварана у новчану глобу. Ако је прекршај био већи, и грађанин осуђен на затвор, није га издржавао са осталим осуђеницима, већ у посебној, пространој и чистој затворској просторији у Магистрату, тзв. „грађанском затвору".[10] Грађанин је у свечаним приликама носио „грађанску одежду" (слична племићкој) и опасивао мач. Пример ове одеће можемо видети на портрету знаменитог карловачког грађанина Димитрија Анастасијевића — Сабова.[11]

Нови регулатив за комунитете донет је 1. маја 1787. Према овом регулативу, између осталог, економског чиновника, комесара полиције, наредника страже и санитетски персонал постављала је Генерална команда на предлог Магистрата, а пандуре и пољаре постављао је Магистрат.[12] Новина је да, по овом новом регулативу који се односи и на период настанка овде помињаног документа, начелник има право да службенике кажњава опоменом и затвором, у тежим случајевима и пооштреним затвором у гвожђу.[13] С обзиром на то да је од 1770. постављен за комесара комунитета, Тадија Естерајхер је сам позивао и бирао чланове Сената, а затим и начелника, а то су углавном били представници малобројне немачке мањине у Карловцима. Поред оваквог третирања „права и демократије" према већинском српском становништву у налету германизаторске политике Бечког двора, овде у „провинцијалу" насељавано је немачко становништво из целе монархије уз повољне кредите, брз напредак у државној служби или занатлије сумњивог знања, а сви, углавном, и сумњивог морала. Неколико детаља из овог записника, из далеке 1794, нама су за историју Сремских Карловаца значајни и уједно потврда су наших слутњи и нових сазнања. У овом species facti (изречене чињенице) налазимо да је група угледних карловачких становника, међу којима је и један грађанин, уз то члан спољног Савета, извесни Леополд Бихлер са Јоханом Кастхубером — бачваром, Францом Прохаском и још некима, сви ухваћени у коцкању 28. октобра 1793, приликом коцкања у новац код Поштанске гостионице.[14]

---

[10] Коста Петровић, *Карловци и карловачко становништво* ... стр. 296.

[11] Жарко Димић, *Сремски Карловци од насеља до града* ... стр 44.

[12] Коста Петровић, *Карловци и карловачко становништво* ... стр. 297.

[13] *Исто* ...

[14] Поштанска гостионица или крчма „Код поштанског рога" припадала је прво племићкој породици Андрејевић, а већ крајем века у власништву је племићке породице Замфировић.

Према њиховим изјавама, они су одмах сутрадан, тј. следећег јутра били позвани из већнице од стране „господина капетана и градоначелника". Њихова изјава гласи: „Ми, доле потписани смо, 28. октобра прошле 1793. године, због забављања око играња у мању суму новца код Поштанске гостионе, одмах следеће јутро позвани из Већнице од стране господина капетана и градоначелника. Затим смо упитани зашто смо ми и нама подређени играли у гостиони, зар нисмо знали да су овакве (коцкарске, прим. аут.) игре забрањене. Одговорили смо да нисмо играли ништа забрањено, међу којима сам ја, првопотписани, да би се извукао (питао м.п.): зашто ја не смем да играм ради своје забаве? Плаћам свој порез све време и иначе нисам никоме дужан. Потом се капетан (на ове речи, прим. аут.) разљути рекавши ми: „Он је један разуздан човек, он је такође и друге људе учинио разузданима и сместа треба да иде у затвор.[15] После чега сам одмах, без опирања, одведен и затворен говорећи да ћу се даље жалити. Из других њихових речи разумео сам следеће: „Вама ће поред казне затвором бити одузета имовина, скинут грађански капут (грађанска одећа — прим. Ж. Д.), а затим ћете бити Мацку[16] предати да вам дâ 25 по туру. После издржавања казне имовина ће Вам се вратити. Након издржане казне бићете грађани као и раније.

(Изјава дата) у Карловцима, 2. јануара 1794.

Види: Жарко Димић, *Замфировићи (знаменита карловачка породица), Часопис за науку, културу и уметност Кровови*, број 67/70 Сремски Карловци, год. XX, 2007, стр. 120—124.

[15] У карловачком магистратском затвору издржавали су казну затвора осуђеници који су били осуђени до пола године затвора. Дуже казне осуђеници су издржавали у тамницама петроварадинске тврђаве.

[16] По имену би се дало закључити да је Мацко вероватно Циганин, с обзиром на то да су они најчешће извршавали ове задатке батинања, вешања и сл.. За ту прилику су позивани из околине, јер карловачки Цигани то нису радили. Тортура (мучење ради признавања кривице) је у Војној граници постојала све до 1776. године када је званично укинута. Сазнајемо из магистратиских докумената, да су мучења вршили Цигани. За разлику од привилегованих карловачких грађана контрибуенти или „пореске главе" у које су спадали: виноградари, надничари, и сви сиромашни или ситни трговци и занатлије, а они који нису имали моралне квалификације за грађане, без обзира на њихово имовинско стање посебан „пик" су власти имале на занатлије и трговце који нису били по вољи властима због политичког или опозиционог става. Поступак власти према контрибуентима или становницима вароши био је често врло оштар па чак и суров. Кажњавање контрибуената извршавало се суботом на Тргу испред Магистрата, тзв. пијацом, када је у Карловцима било и највише света из околних места и самих Карловаца. Око 10 сати пре подне износила се пред зграду Магистрата клупа звана „дереш". Добошем или трубом би се огласио скуп, шеф полиције са лекаром и синдиком излазио би на Трг, профус би са пандурима доводио осуђеника, дошао би извршитељ пресуде, какав Немац или Циганин. Лекар би прегледао осуђеника, који би затим легао потрбушке на клупу на којој су биле монтиране четири карике (каиша), кроз које би осуђеник протурио руке и ноге и оне би биле везане. После тога би се огласила труба (или добош) и синдик или шеф полиције би прочитао пресуду. Затим би се огласио добош, а извршитељ би почео батинати. Види: Коста Петровић, *Карловци и карловачко становништво од 1753—1815*, II, IX—X, Београд, 1959, стр. 302. и Жарко Димић, *Сремски Карловци од насеља до града*, Сремски Карловци — Нови Сад 2008, стр. 25.

Изјаву доле потписали:

Леополд Бихлер, члан спољног Савета;
Јохан Касхубер, бидермастер (бачвар);
Франц Прохаска, римермајстер (ременар);

Интересанто је да се поступак против карловачких „коцкара" одужио. Они су ухваћени у коцки[17] 28. октобра 1793, а извештај коловођа Бихлер подноси 2. јануара 1794. Дакле, цео случај још није завршен.

Да су овакви случајеви крајем XVIII века били прилично озбиљно третирани говори нам неколико чланова Полицијског прописа за полицијске чиновнике Војног комунитета Карловци у Славонско-сремској војној граници ради одржавања јавног реда и мира с почетка XIX века.

Члан 37. каже:

„У кафанама и гостионицама су забрањене све игре недељом и празницима пре 3 сата по подне. Такође, у гостионицама, пре тог времена не сме бити музике".

Члан 38. каже:

„Против забрањених хазардних (hazard spiele) игара ће се са нарочитом брижљивошћу препоручити полицијској служби примену постојећег казненог Закона, а она (служба м.п.) треба да извести Магистрат чим опази да се игра макар у најмању суму."[18]

Иако овај Полицијски статут потиче из 1837, видимо да се о овој пошасти водило рачуна.

Занимљива је и најава казне према Леополду Бихлеру. Њему су капетани полиције и градоначелник запретили поред затворске казне и скидање грађанске одоре да би га свели у статус контрибуента, који може бити тада и физички кажњаван, затим да ће му бити одузета имовина, вероватно да ће бити кажњен и новчано, а када са њега „скину" капут, тј. „гражданску" одежду предаће га Мацку који ће му дати (ударити) 25 по туру.

У наставку, Бихлер преноси претњу капетана и начелника: „Онда опет после извршене казне, имовина ће Вам се вратити и бићете после издржане казне грађани као и раније". Ова изјава у свом последњем пасусу даје једну нову слику о статусу грађанина у Комунитету након доношења новог регулатива од 1. маја 1787. године.

---

[17] Из овог документа не видимо о каквој се игри ради, али највероватније да су у питању карте. Отежавајући фактор у целом догађају је што су играли за новац.

[18] АСАНУК 1834 (1854) КМ к.152. бр. 236.

AN EXAMPLE OF THE ATTITUDE OF CITY AUTHORITIES TO GAMBLING IN THE KARLOVCI MUNICIPALITY AT THE END OF THE 18th CENTURY

by

Žarko Dimić

Summary

This text is just outline od this interesting issue which has existed for centuries as a problem in many communities. We tried to shed light on it at least for a moment with the example of the free military municipality of Karlovci at the end of the 18th century within the then Habsburg Monarchy.

The document, then, also offers us new information that the citizen could be physically punished according to the new regulation, and after serving the time was given back the citizen status. Moreover, there are data that the new settlers from the regions of Austria and Germany were colonized from the „state" reasons, but that they were also partly of a „dubious" morality and that they brought their „habits" to newly settled regions of the Monarchy.

Thanks to this document of modest volume, we are able to gain insight into the old like gambling and an attempt to deal it at the end of the 18th century.

UDC 614.2(497.113 Sr. Karlovci)„1836”

Жарко Димић

ПОПИС ИНВЕНТАРА КАРЛОВАЧКЕ БОЛНИЦЕ ИЗ 1836. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Аутор публикује један попис — инвентар Карловачке варошке болнице из 1836. године. Ови пописи — инвентари били су део редовне праксе у комунитету и вршени су у размацима од неколико година, са изузецима и чешће, када Генерална команда из Петроварадина врши и ванредне прегледе болничког објекта и стања инвентара.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Карловачка болница, инвентар болнице, Константин Пејчић, градски физик, Томас Фридрих управник болнице.

Једна од најзначајнијих година у нововековној историји Сремских Карловаца сигурно је 1753, када се испунила велика жеља свих Карловчана. Дворски ратни савет, као врховна земаљска влада за Славонско — сремску војну границу, прогласио је Карловце за слободну војничку варош — комунитет.[1] Овим проглашењем Карловчани су ослобођени службе у војсци, с тим што су за узврат плаћали контрибуцију, бесплатно превозили војну опрему и лица која одреди војна власт и примали на преноћиште одређена војна и цивилна лица.[2]

Следиле су затим, за будући развој вароши, изузетно значајне обавезе као што су: изградња и увек у добром стању одржавање школа, тј. школских просторија, чиновничких станова, затим изградња болница и оснивање фонда за лечење сиромашних.[3] Карловчани од овог датума и заванично имају уз школе обавезу да оснују и подигну варошку болницу. Велика препрека је била и то што су у преузетој обавези болницу морали саградити о свом трошку, а уз то и основати фонд из чијег би се прихода издржавали оболели сиромашни Карловчани.[4] Због лошије ма-

---

[1] Жарко Димић, *Сремски Карловци од насеља до града*, МИД — КЦ Карловачка уметничка радионица, Сремски Карловци — Нови Сад, 2008, стр. 41.

[2] *Исто*, ... стр. 42.

[3] *Исто*.

[4] Прим. др Петар Микић, *Болница карловачког Магистрата у XVIII и XIX веку (1753—1941), Крововови,* Часопис за науку, културу и уметност, Сремски Карловци, год. XX, 2006. број 63—66, стр. 45.

теријалне ситуације, болница је грађена дуже од две деценије, а завршена је 70-их година XVIII века.[5]

Локација за подизање болнице одабрана је, као и у осталим сличним местима у тзв. Доњем крају, који је био, тада слабо насељен у близини контумаца, због могућности заразе, како би се тамо издвојени могли смештати и заражени болесници. Ова прва подигнута болница имала је 5 болесничких соба са 22 лежаја, собу за болничара, кухињу и нуспросторије.

Болница је била у статусу општинске установе, имала је свој буџет из кога се издржавао болничар, плаћала храна и лекови за болеснике, обнављао болнички инвентар, набављало се дрво за огрев и свеће за осветљење.[6]

Интересантан је податак да је првобитна болничка зграда била подигнута на клиском терену, што је у Карловцима иначе, до данас, чест случај, зато се зграда болнице морала 1797. порушити и саградити на, отприлике истом, али боље фундираном терену.[7] Средином XIX века, за време патријарха Јосифа Рајачића, болница је из темеља адаптирана и попримила данашњи изглед.

Поред буџета, средства за издржавање болнице обезбеђивана су и на друге начине. Био је обичај, кога су се придржавали сви који су правили тестамент,[8] да се сете болнице и за њу оставе неку суму. Затим, свештеници су са амвона у свим црквама, у проповедима, често опомињали вернике да се сете болнице. Било је случајева да остарели самци завештају своју имовину болници, с тим да своје последње дане проведу у њој и да се након њихове смрти болница побрине за сахрану. У болнички фонд одлазиле су и разне новчане казне, које је узимао Магистрат од несавесних занатлија и трговаца због високих цена. Полиција је чешће у заштити потрошача премеравала купљено месо у месарама и због тога их глобила, а глобе уплаћивала у болнички фонд.[9]

Буџет за издржавање болнице садржао је и ове прилоге:

1. Laudemium[10] — порез који се плаћао приликом куповине и преписа земљишта;
2. Оставина без наследника;
3. Прилози еснафа;
4. Порез кад се неко сели из Карловаца;

---

[5] За прве деценије подизања и делања болнице немамо сачуваних архивских докумената, јер су документа о болници из магистратских архива тога времена страдала у пожару или уништена и тек је 1779. године у матрикулама умрлих Доње карловачке цркве поменуто да је у карловачкој болници умро Милош Табак. Види: прим. др Петар Микић, *Болница карловачког Магистрата у XVIII, XIX и XX веку (1753—1941)* ... стр. 45.

[6] Коста Петровић, *Здравствене прилике у Сремским Карловцима у у XVIII, XIX и XX веку*, Рад Војвођанских музеја, св. 11, Нови Сад 1962, стр. 53.

[7] *Исто* ... стр. 75.

[8] Жарко Димић, *Тестамент о заоставштини карловчана Гаврила Стејића из 1777. године (рукопис)*. Стејић у свом тестаменту завештава по 12 ф болницама у Осеку, Пешти, Петроварадину, Карловцима и Темишвару.

[9] Коста Петровић, *исто*, стр. 53.

[10] Приход од лаудемијума бр. 1. износио је 1799. 402 фор. 50 крајцара, а целокупан приход од 7 наведених позиција 3.692 фор. 20 крајцара. Види: Коста Петровић, стр. 75.

5. Проценат од интереса на капитал;
6. Приход од продаје стоке и коња без господара;
7. Легати.[11]

Рад болнице надзирала је Генерална инспекција војних комунитета, а она је о својим налазима извештавала Магистрат са строгим наредбама да се нађени недостаци што хитније уклоне.[12]

Налазимо и похвале, тако Генерална команда из Петроварадина 14. 11. 1822, фелдмаршал лајтнант Сигентал лично обавештава Карловачки магистрат да је штабни лекар др Кинстлер прегледао карловачку болницу и нашао све у најбољем реду, те овом приликом „изјављује своје задовољство".[13]

Поред похвала налазимо и негативне оцене и то само годину дана након што је сачињен попис болничког инвентара карловачке болнице (1836). Штабски медик Рох нашао је 1837. године да часовник у болници није исправан, да су обдукциони ножеви тупи, да се вода допрема из Дунавца, а у болници је више сифилистичара него претходне 1836. Такође, приметио је да у Карловцима на четири гробља нема мртвачница.[14]

Било је примедби од стране инспекције и да је чистоћа у болници занемарена, воде у бунару није било, болесници различитог пола леже у заједничким собама, иако се то коси с кућним редом, болесничке собе нису окречене, пећи нису поправљене, дрва нису набављена, таван је у лошем стању и веш не може зими ту да се суши, узгред и прокишњава, често се и инсекти легу. Године 1812. је израђен план у сврху проширења болнице за две болничке собе, собу болничарке и собу за помоћницу.[15]

Подаци о стању болнице из 1803. године говоре нам следеће: болница је имала 20 кревета, а од њих беху 8 ногара, 16 сламњача, 17 ћебади, 20 плахти, 11 јастучница, 5 столова, 1 наслоњача, 3 собна нужника, 12 пљуца. У кухињи је следећи инвентар: 1 ватраљ, 1 виљушка за месо, 1 бакарни котао, 1 лимена цимента, 24 ложице, 1 гвоздени троножац, 1 чабрић за воду, 1 каца са упртама, 4 канте за воду, 1 даска за развијање резанаца, 1 секира, 1 торба за ношење меса, 1 отирач, 5 свећњака од жице, 1 четка за бељење, 1 послужавник, 1 тава, 1 кутлача, 1 корито, 1 роља и 1 сталак за воду.[16]

Попис инвентара у болници из 1803. године користићемо ради поређења са пописом из 1836. године, који овде објављујемо сачињеног у оригиналу на четири странице писаног на немачком језику.[17] Интересантан је податак да је у јулу 1816, физик Гебхард успео да се направи

---

[11] Коста Петровић, *Здравствене прилике у Сремским Карловцима у у XVIII, XIX и XX веку*, Рад Војвођанских музеја, ОВ. 11, Нови Сад 1962, стр. 53.

[12] Др Петар Микић, *Болница карловачког Магистрата* ... стр. 47.

[13] Коста Петровић, *Здравствене прилике у Сремским Карловцима у у XVIII, XIX и XX веку, стр. 53.*

[14] Прим. др Петар Микић, *Болница карловачког Магистрата у XVIII и XIX веку (1753—1941), стр. 47.*

[15] Др Ристо Јеремић, *Прилог историје здравствене културе Сремских Карловаца од 1772. до 1872*, Београд, 1940, стр. 48.

[16] *Исто*, ... стр. 49.

уређај за спутавање бесних и занесених болесника, који је израдио домаћи седларски мајстор.

Болница се лагано модернизовала, што се види из извештаја градског физика са хирургом, који јављају Магистрату да у болничком ходнику немају лампе, мада је резерва шарпије[18] потрошена па не могу да се видају спољне ране.[19] Дакле, болница се више не осветљава само свећама, што смо налазили у ранијим извештајима. Поменућемо још један извештај Генералне команде од 8. децембра 1872, у коме саопштава Магистрату, да су услед срозавања земље од назад 15 година наступиле пукотине у зидовима, па чак помиње и „болничке зграде". Због ове ситуације зграда губи чврстину и постојаност, те јој прети опасност да ће се сасвим распасти, особито ако Дунав преко мере набуја, као што је случај био те године, јер срозавање настаје када вода опадне, па се већ прилично висок брег иза болнице и одронио. Тога ради требало би болницу преселити негде на друго место у вароши, где не постоји таква опасност и пре него што се она сруши, па можда и људе побије. С друге стране разлог оваквом ставу лежи у наставку извештаја. Сем тога болница има још једну ману — што нема воде за пиће и кување и што је лекарима удаљена више од четврт сата. Варошка комисија је затим болницу прегледала и одговорила како нема опасности да ће се зграда срушити, док ће се дефекти исправити.[20] Ускоро је угледни карловачки „грађанин" Јован Поповић — Зубан дао о свом трошку ископати и уредити бунар у дворишту болнице.

Следи попис предатог и преузетог болничког инвентара на дан 1. септембра 1836. године:

ПОПИС НА ДАНАШЊИ ДАН ПРЕДАТОГ И ПРЕУЗЕТОГ БОЛНИЧКОГ ИНВЕНТАРА

Војни комунитет Карловци **Градска болница у месту**

Попис на данашњи дан предатог и преузетог болничког инвентара

НАЗИВ	КОМАДА
Прибор за јело	
Плехане (лимене) кашике	15
Земљано посуђе	46
Дрвене кашике	38
Кухињски прибор	
Преклад	2

[17] АСАНУК КМ VARIA/1836.

[18] *Шарпија* — чисто платно рашчешљано на нити, које се некада употребљавало за завијање рана. Види: Иван Клајн — Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад 2006, стр. 1469.

[19] Др Ристо Јеремић, *исто*, стр. 49.

[20] *Исто*, стр. 50.

Schier (Schirrhager)	1
Месарска виљушка	1
Гвоздена сипаћа кашика	1
Гвоздена шупљача	1
Бакарни котао	1
Гвоздени тигањ	2
Гвоздени троножац	1
Супено сито	3
Умиваоник запремине четврт ампера (Wasserstender)	1
Секира	1
Даска или пракљача за прање веша (Wäsehroll)	1
Даска за резанце	1
Буре за воду од 10 ампера	1
Држач суда за воду од 10 ампера (Bading)	1
Направа за мерење течности са 4 гвоздена обруча (Handsechter)	2
Гвоздени котао (казан)	1
Бакарна кастрола	3
Бакарни лонац	1
Гвоздени лонац	1
Дашчане мердевине (Brettleichter)	4
Гвожђе за трљање (Riebeisen)	1
Гвоздени жарач (мангал)	1
Чистач олова (Lehtputzen)	3
Собни намештај	
Постељине	24
Зидни сат са ормарићем	1
Посуда за пљуцкање (Spucktriegeln)	8
Сто	2
Ормар	1
Ормарић за послугу	14
Метла	1
Собни намештај	
Лежај за чување тешких и агресивних болесника (Aufbewahrungstrugel)	1
Kopftafeln — дрвене табле или плоче подметачи за главу — јастуци, као и постељине	24
Креветске траке са ременима (кајшевима) и стезаљкама	2
Наслоњач	4
Постељина и рубље	
Сламарице	26
Ћебади	26
Поњаве	37
Јастуци	28

Мушке кошуље	17
Женске кошуље	6
Шлафрок (кућна хаљина)	12
Гаће	13
Хируршки инструменти	
Шприц за клистир	1
Ранарски шприц (Wund spritzen)	1
Трипер шприца	2
Матични шприц	1
Остало	
Када за купање	1
Тестера за дрво	1
Собни нужници (дописано: „3 стара продата” остало 4	7
Посуда за узимање излучевина (Leibtöpfer)	5
Катанац	1
Мртвачки сандук	2
Ноћна посуда (нокшир)	1
Дрвене лопате	2
Баштенска канта за заливање	1
Сто за сецирање (Sectic Tish)	1
Мушко стакло за уринирање	4
Женско стакло за уринирање	2
Лимене (плехане) посуде за пљување	12
Лимене чаше	24
Ручни фењер	1
Сито за мокрење (Theeseichen)	1
Еингебглясер	4
Једноставни потпасачи	12
Дупли потпасачи	2
Еластични потпасачи	2
Шине	24
Гвожђе за подложавање пећи	2
Чабар мерица (Sechtlscafl)	1
Rärherungstonn	1
Апарат за завоје	1
Гвожђе за блато	1
Остало	
Зидна светиљка	1
Корито за веш	2
Полица за веш	1
Звоно	1
Стаклена тинтарница (посуда за тинту)	1

Расклопљено буре	1
Diepeptintafel	1
Сито за мед	1
Kehrbirste (метла)	1
Отирач (Bardwisch)	1
Конопац за веш	1

Тако је предато и преузето.
Карловци, 1. септембра 1836.

Од мене: др Константин Пејчић

Предао:
Јозеф Јурек

Томас Фридрих,
Управник болнице

Примио:
Поповић Емерик

Франц Кауцки,
(варошки хирург)

Benennung		Zu Anfang und Ausgang [illegible]	Neu	Abgängen	unbrauchbar	Summa
Spuckleiegeln			8			8
Tische			2			2
Kasten				1		1
Aufwartkasteln				14		14
Abstäuber				1		1
Aufbewahrungsteugel				1		1
Kopftafeln				24		24
Bettgurten sammt Riemen und Klammern				2		2
Lehnstühle			4			4
Bettzeug und 2 Wäsche						
Strohsäcke	8. 14. — 22		9	17		26
Kotzen	29.		15	21		36
Leintücher 26 auf	9. 23 — 32		33	4	7	37
Kopfpölster	5. 15. — 20.		13	15		28
Mannshemder 4.	5. 10. — 15		7	10		17
Weibshemder	6		6	6		6
Schlafräcke	12		12			12
Gatten 4.	7. 10. — 13		13	7		13
Chirurgische Instrumente						
Klister Spritzen				1		1
Wund d°					1	1
Zeppen d°					2	2
Mutter d°			1			1
Sonstige Geräthe						
Bandrinne			1			1
Holzsäge				1		1
Leibstühle 2 alte verkauft			4			7
Leibköpfen			4	1		5
Vorhängschloß				1		1
Bettenteuche			1		1	2
Nachtgeschirr				1		1
Hölzerne Schaufel			1		1	2
Garten Gießkanne				1		1
Sectiertisch				1		1
Mann } Weibs } Uringlaser				4		4
				2		2

Nikolaus Edmund v. Carlowitz — Lieper Schloß — Los

Inventarium

Über die beiden oben angegebenen und übernommenen Schloßgegenstände

Nr.	Benennung	Zu Ersatz Eingesetzt	Neu	Alt Brauchbar	Alt Unbrauchbar	Summe
	Große Gemächer					
15	Kleiner Schreibtisch		36		14	36
46	Kredenzen		29	8	22	35
38	Hölzerne Bettstelle		29	15		15
			46	9	25	46
			24	14		38
	Kleine Gemächer					
2	Sandfässer			2		2
1	Schaufeln			1		1
1	Fleischgabel			1		1
1	eiserne Küchenbeil		1			1
1	eiserne Schaumlöffel			1		1
1	kupferne Kessel			1		1
2	eiserne Pfannen			2		2
1	eiserne Stiefel			1		1
3	Kupferfiebe		2	1		3
1	Messingene Schöpfkanne			1		1
1	Holzfutter			1		1
1	Leinfell			1		1
1	Kuchenbrett			1		1
1	Messingene Schöpfkanne			1		1
1	" " Leuchter			1		1
2	Handfesten mit 4 eisernen Reifen				2	2
1	eisernen Kessel				1	1
3	kupferne Kuchenbecken			3		3
1	" " Lauf			1		1
1	kupferne "				1	1
4	Handleuchter		4			4
1	Stubeofen		1			1
1	eiserne Glutpfanne		1			1
3	Luftgrätzen			3		3
	Grüner Gemächer					
24	Bettstelle		13	11		24
1	Schreibtisch und Kredenz			1		1

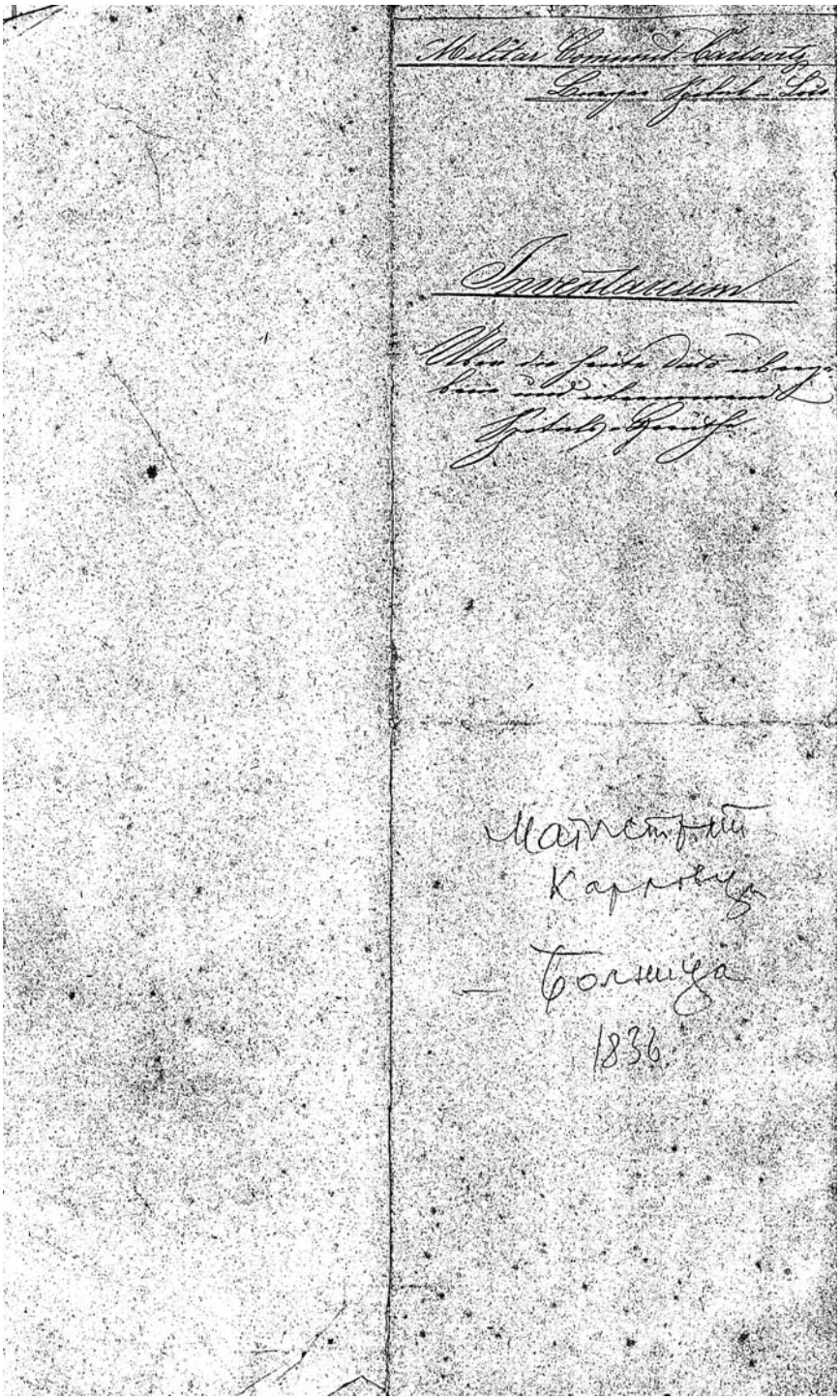

Militär Communal Cassovitz
Lungen Spital – Lois

Inventarium

Über die heute dato übergebene und übernommene Spitals-Geräthe

Магистрат
Карловца
– Болница
1836.

Nr.	Ferner an sonstigen Geräthen	[illegible]	Neu	[illegible]	[illegible]	Summa
12	Weißen Kuchschalen		12			12
24	do Trinkbecher		24			24
1	Handlaterne			1		1
1	Sieb zum Theeseihen				1	1
4	Eingebgläser 2		4			4
12	einfache Bruchbänder		12			12
2	doppelte do		2			2
2	Elastische		2			2
24	Schienen		24			24
2	Ohrumbeelegeisen			2		2
1	Schellschaft			1		1
1	Aufbewahrungskonne		1			1
1	Apparat für Umschläge		1			1
1	Kotheisen			1		1
1	Wandlaterne			1		1
1	Waschstellage				1	1
1	Waschmolter		1	1		2
1	Glockel			1		1
1	gläsernes Tintenfaßel			1		1
1	holzerl. Streusandfaßl			1		1
1	Rezeptirtafel			1		1
1	Mehlsieb		1			1
1	Kehrbürste		1			1
1	Bandrasch		1			1
1	Waschstrick			1		1

So übergeben und übernommen worden
Karlovitz den 1ten 9ber 88.

Übergeber
Joseph Turegh

Von mir Dr. Altstätten Physicus. Thomas Friedrich Spital Verwalter

Übernehmer
Poppovich
Emerik

[illegible]

Victor Emanuel Carlowitz — Lieger Schul — Loc.

Inventarium

Über die heute dato übergebenen und übernommenen Schulsachen

Laufende Nummer	Benennung	Gute Sachen	Schlechte Sachen	Verloren	Thlr.	Sgr.	Pf.
	Erste Gemach						
					36	14	06
15	Bänke Schlechte				29	15	15
	Fußschemel				29	9	16
30	Lehnen Schlechte				24	14	38
	Zweiter Gemach						
2	Lesepulte					2	2
	Schränke					1	1
1	Kleiderhaken					1	1
	eiserne Schaufel				1		1
1	eiserne Schaufel					1	1
	kleiner Besen					1	1
	eiserne Schaufel					2	2
2	eiserne Stäbe					1	1
	Kupferstiche				2	1	3
3	Wandkarten Schulbestandes					1	1
	Gebetbuch					1	1
	Schiefertafel					1	1
	Kreidekasten					1	1
	Wandkarte Schulbestandes					1	1
	" " Lehrer					1	1
8	Gemälde mit 8 eisernen Leisten					2	2
	eiserne Kettel					1	1
	kleiner Kettelbalg					3	3
	" Ofen					1	1
	kleiner "					1	1
4	Kandelaber				4		4
	Kleiderhaken				1		1
	eiserne Gewichte				1		1
	Lichtscheren					3	3
	Dritter Gemach						
24	Lesepulte				13	11	24
	Wandschrank mit Kasten					1	

	Inventar	Zur Zeit der Inventarisation	Neu	Alt	Unbrauchbar	Summe
	Kochkessel		8			8
	Töpfe		2			2
	Pfannen			1		1
	Wirtschaftstisch			14		14
	Abtretbänke			1		1
	Küchenschaukelstuhl			1		1
	Kochtöpfe			24		24
	Backgeräte für Kuchen und Brötchen			2		2
	Schöpflöffel		4			4
	Lüftung und Heizung					
	Ofenröhre .8. 14.— 22		9	17		26
	Öfen 29.		15	21		36
	Kachelöfen 28 auf .9. 22 1— 32		33	4	7	33
	Rohrgeflechte .5. 15.— 20.		13	15		28
	Wandschirme 4. .5. 10.— 15.		7	10		17
	Deckschirme 6		6			6
	Öfenröhre 12—		12			12
	Gitter 4. .7. 10.—17		13	7		13
	Chirurgische Instrumente					
	Blutige Spritzen			1		1
	Zähne 1				1	1
	Zangen 1				2	2
	Messer 1		1			1
	Sonstige Geräte					
	Lampenuhr		1			1
	Holzsäge			1		1
	Leibstühle 2 alte unbrauchbar		4			4
	Leibstühle		4	1		5
	Verbandkasten			1		1
	Bettschüsseln		1		1	2
	Handspritzen			1		1
	Holzerne Schaufel		1		1	2
	Spucknäpfe Glas			1		1
	Sectoskop			1		1
	Mund } Wannen			4		4
	Schale }			2		2

LIST OF THE INVENTORY OF THE KARLOVCI HOSPITAL FROM 1836

by

Žarko Dimić

Summary

In the archive material of the Karlovci City Hall we find a great number of various inventory lists which were regularly, carefully and conscientiously kept by the City Hall clerks during the 18th and 19th century. One of such inventories was this one of the Karlovci Hospital from 1836 which gives us an excellent insight into the condition in the Karlovci Hospital in the mid-19th century. Moreover, the list also points to the level of medical services of that time and, finally, there is a list of personnel, among whom there is a famous personality from the 19th century, Dr Konstantin Pejičić.

UDC 929 Subotić J.

Владан Гавриловић

МОЛБА ЈОВАНА СУБОТИЋА ЗА ЦЕНЗОРСКО ЗВАЊЕ У БУДИМУ ИЗ 1842.

САЖЕТАК: Јован Суботић је био истакнути национални радник и прегалац, по вокацији филозоф и правник, умногоме и књижевник. Био је главни уредник Летописа Матице српске од 1842. до 1848. Такође је постављен за цензора српских и влашких књига од стране угарских власти.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јован Суботић, Срби, Хабзбуршка монархија, Летопис Матице српске.

Јован Суботић, син Василија Суботића, свештеника, писца и преводиоца са немачког, рођен је у сремском селу Добановци 1816, а умро у Новом Саду 1886. После завршене основне школе у родном селу и гимназије у Карловцима, отишао је на студије филозофије и права у Сегедин па у Пешту. Докторат из филозофије стекао је већ 1839, докторат из права 1840, а 1841. постао је адвокат у Пешти. Своје прве песме објавио је у *Летопису Матице српске* 1834, а 1837. године Матица је објавила његову *Лиру* после које ће убрзо постати „водећи песник и писац оног времена”.

Као филозоф, правник и књижевник, Јован Суботић ушао је у државну службу као цензор српских и влашких књига и у том звању „био је од Срба уважен, што је по околностима [оног времена] појмљиво било” — констатовао је његов савременик, књижевник Јаков Игњатовић. Истини за вољу, Суботић није стварао ремек-дела, али је у мноштву онога о чему је писао било „и лепих ствари, а што је тим најглавније, у мршавим, гладним годинама [српске књижевности] давао је нашој већ за читањем жудећој публици свакидању пићу [храну]”. Поред Теодора Павловића, као водеће личности у српској култури прве половине XIX века, за кога се присно везао, Суботић је био „главни” чинилац и иницијатор рада, не само у књижевности него и другде у јавном животу, дајући млађем нараштају „побуду” за ред и служећи многима „за пример са своје знаствености и одушевљење, за свој род”. Игњатовић је тврдио да је Суботић много читао, нарочито немачке ауторе, а трудио се да у свакој прилици „отпева штогод о српској идеји”. У том смислу Игњатовић посебно истиче Суботићеву песму „Ја сам млада Српкиња”, која је

код тадашњих Срба... у свакој кући певана, јер је погодила опште осећање „својих савременика”.

Према уверењу Живана Милисавца, Суботић је по свему припадао новијој генерацији српске грађанске класе... „која се убрзо ослобађала не само остатака менталитета феудалне епохе, него и тада магловитих панславистичких идеја [па је стога] пробуђени српски национализам у Суботићу нашао свога изразитог тумача”. Године 1842. било му је поверено уређивање *Летописа Матице српске*, који ће он водити до Револуције 1848. године. Као уредник „сав се посветио Летопису”; он је у њему највише писао и рецензовао књиге и друге саставе, а на уводном месту доносио чланке и расправе, нарочито из историје, написе о књижевним и језичким питањима, као и цртице (Смесице) у којима је саопштавао вести из књижевности и културе, посебно словенских народа.

Као уредник *Летописа* Суботић је показивао велико интересовање за историју, објављујући историјску грађу, студије и биографије. Говорећи о националној свести код Срба у Монархији, тврдио је „да је чувство за народност кроз све класе друштва прострто, да грађански слој са срдачном љубављу све оно грли, што печат народности на себи носи”, да и свештенство „веома предано суделује у Матичиној делатности, а књижевне мецене су у првом реду из редова племства”.

Са патриотским заносом Јован Суботић је ушао у Српски народни покрет 1848—1849, и у њему имао врло запажену улогу као његов „први дипломата”, блиски сарадник, а потом и политички противник патријарха Јосифа Рајачића, о чему говоре подаци у књизи историчара Славка Гавриловића, објављеној у издању Матице српске.[1]

Тој књизи, из које су преузете овде изнете чињенице, сад смо у могућности да додамо и молбу Јована Суботића из 1842. године ради добијања места државног цензора за српске и влашке (румунске) књиге при Угарском намесничком већу у Будиму.

Молба је, засад, остала непозната и необјављена, писана је на латинском језику, власторучно, а садржи најпрецизније податке из Суботићеве биографије и стваралаштва до те године. Налази се међу списима „Varia” у Архиву САНУ у Сремским Карловцима, а са нашим интервенцијама у угластим заградама гласи:

Infrescriptus homagiali cum devotione Officium Cenzoris Illyrico-Valachici sibi benignissime conferri humili de genu suplicat, sequentibus innixus momentis:

a. Quod patre sacerdote, Paracho possesionis Dobrinze in Comitatu Syrmiensi, natus, a prima inde educatione firmis religiositatis ac legalitatis principiis imbutus sit.

b. Quod preparatorias classes in Gymnasio Carloviczensi cum calculis primae eminentiae absolverit, prout id ex adnexo testimonio scholastico patet.

---

[1] Славко Гавриловић, *Историјско-политички и биографски списи Јована Суботића из доба Српског народног покрета у Војводини 1848—1849*, Нови Сад 2003, 7—217.

c. Quod studiis philosophicis in Regio Lyceo Szegedini pariter cum calentis primae eminentiae operem navaverit, docente in adjecto hic sub testimonio scholestico.

d. Quod cognitiones juridicas ac politicas in Regis scientiarum Universitate Hungarica per triennium collegerit, calcusque utplurimum primae eminentiae reportaverit, sicut id advolutae sub literae testimoniales comprobant.

e. Quod ex Scientiis philosophicis et Artibus liberalibus rigorose examina dederit, ac in Doctorem Artium Liberalium et Philosophise promotus, tardius vero in Commembrum I[nclyti] Facultatis Philosophicae ad Regiam Scient. Universitatem Hungaricam cooptatus sit, testantibus id Literis Cooptationalibus sub A. adnexis.

f. Quod ex Scientiis juridicis ac politicis pari ratione rigorose examina subiverit, et in Doctorem Juris Universi promotus sit, prout id officiose testimoniales Decani I[nclyti] Facultatis Juridiciae hic sub B. advolutae comprobant.

g. Quod Censurae Advocatiali subjectus calculum praeclari reportanda factus sit Juratus Ca[us]arum Fori Utriusque per Incly[tum] Regnum Hungariae Advocatus, Diplomate Advocatiali, sub C. adnexo idem perhibente.

h. Quod idem linguas ad praelaudatum Officium requisitas calleat, maternam nempe sibi habens linguam Illyricam vulgo Serbicam dictam, in medio ejusdem Nationis Illyricae in Comitatu Syrmiensi natus, — Valachicam vero, qui addiscendae jam a pridem assiduam operam navaverat, ita sibi familiarem nactus, ut conscriptos eadem libros et opera pari ratione revidere valeat, ac opera materno sibi sermone concinnata.

i. Quod in Literature et literalibus relationibus minime sit peregrimus, utpote qui plura opuscula, pluresque Dissertationes linqua Illyrica scripserit et medio typi vulgaverit, cujus generis est opusculum ejus „Lyra”, et aliud „Potopljena Pesta” occasione immanis Danubii de an[no] 1838 exundationis in auxilium trium demnificatarum Ecclesiarum insulae Csepel conscriptum et publico traditum Dissertatio dein inauguralis juridico-politica „De Educatione ac Institutione sub respectu politico „originarie sermone latino concinnata tardius vero in idioma Illyricum ab eodem versa ac in Annalibus „Szerbski Qetopis” typis expresse, -plures item aliae dissertationes ac elucubrationes tenoris praeprimis philosophici et paedagogici in memoratis Annalibus ac paginis hebdomadalibus luce publica donatae, -plures denique res beletristicae, ac que principia linquae respiciunt, pariter typis expressae ac in publicum missae.

k. Quod penes has intelectuales qualitates, morales etiam ac civiles possideat, in publicis nimirum institutis Regni, principiis religiosis, philosophicis, juridicis ac poiliticis, quae sana sunt et approbata habentur, imbutus et animatus, quique legum jam a primis temporibus adeo amans probisque moribus adeo addictus repertus est, ut in Gymnasio Carloviczensi juventuti studiosae Censor praeficeretur, testantibus id testimonialibus scholasticis, superius advolutis.

Quibus inixius stationem supradictam Censoris Illyrico-Valachici mihi benignissime conferri humilime de genu supplico, cum homagiali devotione emoriendo.

Maiestatis Vestrae Sacratissimae

Semper fidelis subditus
Ioannes Szubbotics
A.A.LL. et Philos.item
I.U. Doctor per
Incl.R.Hung.Juratus
Ca[us]arum
F.U.Advocatus

Решење на полеђини списа:
29043/29044
Supplicanti Munus Regii Censoris
G.n.u.R[itus] Illyrico-Valachici b[eni]gne
Collatum esse.

Ex Consilio R.L.H
Budae die 16. Aug. [1]842.
Franciscus Eötvös, m.p.
Secretarius Locumtenentialis

(АСАНУК, Varia, 1842)

BEWERBUNG VON JOVAN SUBOTIĆ FÜR DEN TITEL DES ZENSORS IN BUDIM (OFEN) AUS DEM JAHR 1842

Vladan Gavrilović

Zusammenfassung

Jovan Subotić ist einer der prominenten Serben aus der Habsburger Monarchie am Ende der ersten und während der zweiten Hälfte des XIX Jahrhunderts. Er hat sich gleichzeitig mit Philosophie, Literatur und Recht beschäftligt. Vom Jahr 1842 bis 1848 war er Hauptredakteur der Zeitschrift Letopis Matice srpske. Seitens ungarischer Regierung wurde er zum offiziellen Zensor für serbische und wallachische Bücher eingestellt. In den revolutionären Ereignissen 1848/1849 hat er als “Botschafter” der Serbischen Volksbewegung und als Genger des Patriarchen Josif Rajačić teilgenommen. In dieser Studie wird seine Bewerbung fur den Titel des Zensors aus dem Jahr 1842 beigefügt.

UDC 355.085.1:929 Vojnović M.

Владан Гавриловић

ПРИЛОЗИ БИОГРАФИЈИ НАРОДНОГ КАПЕТАНА МИЛОША ВОЈНОВИЋА

САЖЕТАК: Милош Војновић је рођен 15.фебруара 1821 (ст. кал) у селу Мазин (личка регимента). За капетана српске народне војске изабран је 11. јула 1848. О његовој истакнутој улози, личној храбрости и пожртвовању, сведоче водеће личности Српског покрета, патријарх Јосиф Рајачић, вожд Ђорђе Стратимировић, Јован Дракулић и други. Био је и опуномоћени представник српске народне војске у њеним непосредним везама са добровољачким јединицама, како на подручју Српске Војводовине тако и у самој кнежевини Србији. После револуције 1848/49, живео је у Великом Бечкереку или Елемиру. Умро је 28. маја 1901 (ст. кал) у Српском Чанаду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милош Војновић, Српски народни покрет 1848/49, Шајкашка, Локве, Панчево, Оравица, Стара Оршава, Берзаска, Велики Бечкерек

*

О народном капетану Милошу Војновићу и његовом учешћу у Српском народном покрету први пут смо писали поводом одржавања научног скупа на тему „Српски народни покрет у револуцији 1848/49" (Београд, септембра 1998. године).[1] Резултати истраживања до којих смо тада дошли, користећи грађу Рукописног одељења Матице српске у Новом Саду (РОМС), свакако нису били коначни. Нови подаци до којих смо дошли о овој личности омогућили су нам, не само излагање чињеница везаних за Милоша (Михајла) Војновића, већ и за осветљавање појединих чланова породице Војновић. Своја разматрања изложили смо у неколико радова публикованих у *Зборнику Матице српске за историју, Истраживањима и Настави историје*.[2] У могућности смо да не само обје-

[1] У истоименом Зборнику радова наш чланак под насловом *Милош Војновић, српски народни капетан у Банату 1848/49*, стр. 251—258.

[2] Владан Гавриловић, *Успомене из „четрдесет и осме" народног капетана Милоша Војновића*, Настава Историје, св. 15, Нови Сад 2002, 62—71; В. Гавриловић, *Учешће народног капетана Милоша Војновића у српско-мађарским преговорима у Бачкој у лето 1848.године*, Зборник Матице српске за историју, св. 63—64, Нови Сад 2003, 221—227; В. Гавриловић, *Битка код Кусића новембра 1848*, Зборник Матице српске за историју, св. 65—66, Нови Сад 2004, 235—239; В. Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан у Револуцији 1848/1849*, Истраживања, бр. 18, Нови Сад 2007, 175—187.

динимо наша ранија истраживања о овој личности, него и да, надамо се, попунимо одређене празнине и боље осветлимо животни пут капетана Милоша Војновића.

*

Милош (Михајло) Војновић, рођен је 15. фебруара 1821 (стари календар) у селу Мазин (личка регимента).[3] Остаје нејасан и даље отворен пут Милоша Војновића 30-их и 40-их година XIX века. С обзиром на одређене податке везане за породицу М.Војновића, за претпоставити је да је под утицајем старије браће (Данила и Васе) изабрао војнички позив и да се као млад официр царске војске нашао близу Карловаца, средишта збивања српске револуције.[4]

У мају и јуну 1848, Милош Војновић се кретао од Петроварадина према Земуну, вероватно војничким послом. У Земуну га је затекла вест о почетку устанка против Мађара (12. јуна) када је истог дана одлучио да оде у Шајкашку, одакле је те вечери са момцима и шајкама кренуо у помоћ Карловцима.[5] Наиме, на вест о нападу на Карловце, затекавши се у Тителу, узео је две шајке, са по четири топа на свакој и кренуо Дунавом за Карловце, што је и била прва помоћ шајкашких граничара угроженим Карловцима. Ово потврђују пратиоци шајке Младен Секулић — каплар, Васа Јовановић и Јован Зарић — ц. к. кадети, као и председник Главног одбора Ђорђе Стратимировић.[6] Присуство Милоша Војновића у вези са дешавањима у Тителу, потврдио је и пуковник Алберт Нужан, тада специјални изасланик бана Јелачића.[7] Милош Војновић је тих дана био нека врста курира Главног одбора у Карловцима, о чему најбоље сведочи пуномоћ којом му се дају ингеренције да 10-одневно примирје између ц.к комесара Чарнојевића, генерала Храбовског и српске војске објасни људима у Банатској војној граници.[8] На седници Војног савета Главног одбора, одржаној у Карловцима 9. јула 1848, предложен је за капетана српске народне војске, а у том чину је и потврђен од стране Главног одбора 11-ог истог месеца.[9]

За новоименованог народног капетана није било предаха, он је одмах од стране Главног одбора послат да подигне и сакупи људе за борбу у шајкашком батаљону, јер ће положаје на Јарку (Бачком) напасти Мађари.[10] У тим јулским данима он се јавља у Бачкој, Шајкашкој, а налазимо га и у Банату. Пуномоћ, дата руком потпуковника Петра Бобалића у карашком стану, којом се капетан Милош Војновић упућује да хитно оде преко Дунава у Градиште и тражи помоћ од представника кнежевине

---

[3] Рукописно одељење Матице српске, Манускрипти, даље: (РОМС, М) — 7353.

[4] *Исто.*

[5] РОМС, М — 7382, Пешта 30. јануар 1850.

[6] РОМС, М — 4684, 1/12 јуни.

[7] В. Гавриловић, *Успомене из „четрдесет и осме" народног капетана Милоша Војновића*, Настава Историје, св.15, Нови Сад 2002, 64; РОМС, М — 7388, Беч 24. јули 1850.

[8] РОМС, М — 4685, (14 јуни, ст. кал).

[9] В. Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан....*, 252.

[10] РОМС, М — 4687, 27. јуни — ст. кал.

Србије (Абдулића), најбоље сведочи о његовом значају као и о кретању кроз Банат.[11]

Такође, средином јула био је упућен команданту Шајкашке, потпуковнику Стевану Сурдучком, који га има „сходно определенију и тамо постојећим обстојателствима у дужност увести".[12] Милош Војновић је спречио да ратни материјал, који је послао шајкашки командант Молинари, дође у руке команданта мађарске војске пуковника Ерне Киша. Он је запленио један брод с троја кола муниције и више топова.[13]

Од средине јула до краја августа народни капетан Милош Војновић истакао се у више битака на бачком ратишту, а највише у бици код Турије (6/7. август 1848, стари календар). Стигавши из Перлеза увече, Ђорђе Стратимировић је обавестио потпуковника Сурдучког да ће Мађари ударити свим силама на Сентомаш те да му као пратњу додељује капетана Милоша Војновића, који ће га са 12 Србијанаца пратити до Сентомаша. У Турији, као кључу Сентомаша, Војновић је од команданта Петра Јовановића узео још 50 граничара петроварадинске регименте („петроварадинаца") и један 3-фунташки топ и допратио Стратимировића ноћу око 2 сата у Сентомаш. При његовом повратку у Турију од Темерина је почео напад Мађара на село, па је Војновић преко једног сељака капетану Николи Беквалцу и поручнику Тодинову издао заповест да дођу у помоћ Турији са што више сељака и 3 — фунташким топом. Када је ово било испуњено, услед недостатка муниције, сам Војновић лично је препливао канал и успео из Сентомаша дотерати 5 кола муниције. Поставивши заседу испред села, у кукурузима, са сељацима и петроварадинцима, непрестано пуцајући, Мађари, иако бројнији, били су одбијени.[14]

Војновић се, такође, показао као искусан парламентарац и преговарач на разговорима вођеним јула месеца, између српске и мађарске стране у Бачкој. С мађарске стране у преговорима на каналу (17. јула — ст. кал.) код Фелдвара (Бачко Градиште) учествовао је мађарски пуковник Јован Силијак. Преговори су настављени код Мађара у старом Бечеју (19. јула), у којима су, такође, учествовали и њих двојица.[15]

Нисмо у могућности да поближе истражимо следећи врло важан податак, од краја августа по старом календару, а односи се на рањавање

---

[11] РОМС, М — 4733, (8/20. јули 1848).

[12] В. Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан*, 252; *Исти*, *Успомене из „четрдесет и осме" народног капетана Милоша Војновића*, Настава Историје, св.15, Нови Сад 2002, 68.

[13] *Исто*. О овоме сведочи пуковник Јован Дракулић, командант српског војног логора у Перлезу до августа 1848. (РОМС, М — 7387)

[14] РОМС, М — 4667; В. Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан*, 252. Сведочење о деловању капетана Милоша Војновића у сукобима у Бачкој потврдио је и главнокомандујући српске војске Ђорђе Стратимировић својим потписом, септембра месеца 1848. (РОМС, М — 4697).

[15] Силијак је и сам лично после револуционарних збивања, тада као пензионисани генералмајор, потврдио исто Војновићу на Ријеци маја (М — 7364) и септембра (М — 7360) 1853. *Исто* (РОМС, М — 4665; М — 7364; РОМС, М — 7360).

у руку народног капетана Милоша Војновића.[16] Било би добро знати којим поводом је ово рањавање „од пиштоља" уследило.[17] Али уместо да мирује, по савету лекара, налазимо га већ 31. августа (ст. кал.) на новом послу. О томе сведочи наређење по коме се капетан Милош Војновић и председник новоселског одбора, парох Симеон Димитријевић шаљу у алибунарски војни стан, да би, у име патријарха, истражили самовољно напуштање јединице од стране Румуна, чије је одељење било послато за Томашевац.[18] Из овога можемо закључити да је капетан Милош Војновић био један од кључних људи патријарха Рајачића који је, вероватно својим предратним познанствима, а можда и служењем у Банату, знао румунски и могао преговарати са Румунима, који су се противили да се придруже српском народном покрету.

Средином септембра Војновића поново налазимо на бачком ратишту. Исказао се у бици код Темерина, у којој је показао одлучно и храбро држање, када је ноћу напао непријатељске трупе.[19]

Од почетка октобра он се јавља као опуномоћени представник српске народне војске у Банату и као курир за везу са добровољачким јединицама, како на подручју Српске Војводовине тако и у Кнежевини Србији. Објаве од почетка октобра, потписане патријарховом руком, најбоље сведоче о томе. У њима се налаже да се народном капетану Војновићу, има пружити сва помоћ „у подвозу, превозу или било ком послу који буде обављао по целом Банату и Немачко — банатској регименти".[20] По први пут тада, јавио се капетан Милош Војновић као командант дела српских јединица. Наређењем његовог команданта, потпуковника Петра Бобалића у стану карашком, Војновић је постављен за команданта логора српске војске у Старој и Новој Паланци (Банат).[21]

На овој дужности није се дуго задржао и после неколико дана прешао је за команданта војног логора Локве, који је својим положајем штитио прилазе према непријатељским градовима Белој Цркви и Вршцу, као и прилазе према Дунаву. Око његове главне стратешке тачке, села Кусића, било је вођено више битака у којима је главну улогу имао народни капетан Милош Војновић. О овоме сведочи извештај капетана Милоша Војновића своме надређеном команданту потпуковнику Петру Бобалићу у стану карашком, о бици код Кусића од 5. новембра 1848 (ст. кал.). Он је са једном компанијом граничара, које је предводио капетан Купусуровић, и са осам коњаника и нешто Србијанаца заузео позиције иза Беле Цркве, близу села Крушчице, како би проверио да ли према њему иде војска капетана Виђентија Бесарабића. На вест да се Мађари приближавају, повукао се у село Кусић, где се са своје 2 компаније вој-

---

[16] Лекарска сведоџба о рањавању капетана М. Војновића у руку од пиштоља, и његовој тренутној неспособности за вршење војне службе, 26. август — ст. кал. (РОМС, М — 4692).

[17] РОМС, М — 4692.

[18] РОМС, М — 4695, 31. август (ст. календар).

[19] РОМС, М — 7392 (Беч јуни 1850).

[20] В. Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан*, 253.

[21] РОМС, М — 4704.

ника и једним 3-фунташким топом бранио, при чему се посебно истицао капетан Купусаревић. Мађари су нападали из три правца, тако да се Војновић морао повући из села у шуму, а да при томе „свемогућем творцу фала, ја нисам ниједног човека изгубио".[22]

Крајем октобра почело је лагано утапање српске војске у оквире царских јединица о чему најбоље сведоче немачка војна књижица капетана Милоша Војновића од 31. октобра 1848, као и почетком новембра предаја војног логора Локве од стране Војновића царском капетану Обелиху. У војној књижици наводе се следећи релевантни подаци. Милош Војновић је капетан од 29. јуна 1848 (ст. кал), неожењен, рођен у личкој граничарској регименти у Мазину 1821. Служи као граничарски капетан у Илирско — банатској регименти 4 месеца и 2 дана, није купио чин, подношљивог је здравља, солидне физичке грађе, са доста талента, говори немачки, српски, хрватски, добро и довољно мађарски и талијански. Добар је јахач, строг и праведан старешина, добар инжињерац (једно од главних знања), добар у географији, историји што му помаже при оцењивању ситуације на терену, према цивилима праведан, према непријатељу частан, храбар, у служби тачан и доследан, без порока (коцке) и дугова.[23]

Већ поменута предаја војног логора Локве, аустријском капетану Обелиху (Obellich) од стране Војновића, уследила је почетком децембра. Обелих је примио, како сам износи, заповест да из Италије оде у Банат, где је од војводе Шупљикца у Панчеву примио наређење да преузме војни логор Локве од њеног дотадашњег команданта народног капетана Милоша Војновића, кога је на ово место поставио патријарх Рајачић а потврдио Главни одбор у Карловцима. Војновић је добро обавио свој посао. Логор је имао 500 људи и чувао прилазе према Дунаву, везивао непријатеља (Мађаре) из правца Беле Цркве и Старе Оршаве, и нешто удаљенијег Вршца.[24] Вероватно је предаја логора Обелиху била уговорена нешто раније у новембру, када народног капетана Милоша Војновића

---

[22] В. Гавриловић, *Битка код Кусића новембра 1848*, Зборник Матице српске за историју, св. 65—66, Нови Сад 2004, 235—239. Извештај написан на сам дан битке (5. октобра 1848, ст. календар) и предат Бобалићу у Караш (РОМС, М — 4701). Добио је писмену захвалност због добро организоване одбране села Кусић (крај октобра) које доминира над Локвама, те да је у преузетом нападу уништио више мађарских компанија и сачувао отвореном комуникацију дуж Дунава, као и да је сачувао локално становништво од разбојништава и пљачки (РОМС, М 7397. Свиница (Румунија) 2. јануар 1850; РОМС, М — 7381, Темишвар 13. септембар 1849). Из акта којим се потврђује тромесечно деловање капетана Милоша Војновића на банатском ратишту сазнајемо да се од новембра 1848. налазио на простору Алибунарског војног логора, потом је имао обавезу да заштити правце дуж Дунава, учествовао је и био организатор „последње одбране" (Landsturm) у селу Кусић изнад војног логора Локве, чији је био командант (РОМС, М — 7390, Оршава 30. јануар 1849). У јануару одбио је пљачкаше у више наврата од важних рудника Белобрешке и Оршаве. (РОМС, М — 4673 — Белобрешка и Свиница, потврда јануара 1850).

[23] Од 28. новембра 1848. до краја априла 1849, национални капетан Милош Војновић налазио се у оквиру четврте граничарске команде (батаљона) у оквиру Илирско-банатске регименте. (РОМС, М — 4670, 31. октобар; РОМС, М — 7358, Чернец 21. мај 1849).

[24] РОМС, М — 7362 — 18.октобар 1851, Бела Црква.

срећемо као курира на више места: 18. новембра у Ковину, нешто касније у једној од битака код Караша.[25]

Одмах после званичне предаје управе над војним логором Локве Обелиху (новембра 1848), Војновић је постављен за команданта у месту Белобрешка. Из њега је вршио размену курира за Темишвар и Ердељ и штитио прилазе Дунаву. Као курир имао је више важних задатака.

У децембру је пребацивао поред Старе Оршаве (у мађарским рукама) дуж Дунава преко Србије барут у бурадима за Панчево. Једном другом приликом када је Дубовац, прилаз преко Дунава, био привремено запоседнут од стране Мађара, Војновић је организовао више тајних прелаза из Баната за Србију и назад.[26] Као курир био је послат у јануару у Карансебеш ради преузимања више једнофунташких топова, које је потом транспортовао за Панчево. За ове као и друге дужности одаје му заслугу и признање његов командант капетан Обелих, под чијом се командом Војновић налазио од децембра 1848. до априла 1849, као припадник Илирске регименте.[27] Војновић осим што обавља курирски посао,[28] исто тако као командант војног логора Белобрешка извршава чисто војничке задатке.[29]

Војновић је у исто време био и царински надзорник, постављен од стране патријарха и Правитељства на ову функцију.[30] Средином децембра месеца Војновић се налазио у Берзаској на Дунаву, да би преузео 600 људи из војног логора Станчилове и извршио напад на мађарско утврђење Саску.[31] Војни логор Локве, над којим је Војновић предао команду, али и поред своје командатуре над Белобрешком изгледа сачувао одређене ингеренције, био је угрожен сталним нападима Мађара од средине децембра, а за његову одбрану такође је био задужен Војновић.[32]

О овоме сведочи и извештај упућен из Локве у Станчилову о ситуацији на терену и дешавањима око Беле Цркве (излажења већег броја мађарских компанија са топовима), као и извештај о последњој бици на

---

[25] В. Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан*, 253.

[26] Дозвола којом може Милош Војновић прелазити и ноћу преко Дунава из Србије у Ковин (боравак у Србији) преко дубовачке скеле са још једним момком (5/17. децембар). (В. Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан*, 253; РОМС, М — 4707); РОМС, М — 4712).

[27] РОМС, М — 7363; РОМС, М — 7365 — *исто*, Бела Црква 15. септембар 1852; В. Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан*, 255 (РОМС, М — 4729).

[28] Потврда о одржавању курирске везе дуж Дунава од Оршаве до Ковина са једном четом сережана (жандара) и више Срба [Србијанаца] (РОМС, М — 7377. Клаузенбург (Брашов) 21. новембар 1850). Извештај М. Војновића о неуспелом мађарском нападу из правца Вршца на Алибунарски војни логор и великим губицима Мађара, самим тим остали су у српским рукама и отворени прелази на Дунаву. У овом нападу било је 200 гардиста из Саске и такође приближан број из Оравице, те после пораза осим људства барона Рукавине готово да није било више гардиста. (М — 4735. Станчилова у Локву, 18 децембар).

[29] Извештај са терена из Белобреске за логор у Локви и за војну команду у Оршави — о великом нападу српских снага под војводом Шупљикцем 14. децембра, у коме су узели учешће и јединице са овог простора (РОМС, М 4680, 16. децембар).

[30] В. Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан*, 254.

[31] *Исто*, 254 (РОМС, М — 4678).

[32] *Исто*, 254 — 255 (РОМС, М — 4713).

Јарковцу (средина децембра), која је испала добро и у којој су српске јединице заробиле 6 топова шестофунташа.[33] У исто време Војновић је и даље био командант војних логора (вероватно мањих) Стара и Нова Паланка, близу Беле Цркве, што се помиње у извештају крајем децембра. Задужен је био и за одржавање безбедности дуж Дунава.[34]

У првој половини јануара 1849. капетан Милош Војновић је као изаслани комесар Панчевачког окружног одбора из војног логора Алибунар био послат са две компаније војника и 2 топа у помоћ Немачко-илирско-банатској регименти под командом генерала Книћанина, којој су ова појачања у трупама добро дошла услед премоћи Мађара.[35] Због својих заслуга, а на иницијативу Окружног одбора у Белој Цркви, народни капетан Милош Војновић постављен је 22. јануара 1849. за полицијског директора у Белој Цркви.[36]

У могућности смо да пратимо рад капетана Милоша Војновића, као полицијског директора у Белој Цркви и његове успехе при одбрани од пљачкаша околних рудника. Он је успео да са својим јединицама, које су чинили Србијанци, спречи пљачкање два важна рудника, Оравица и Нова Молдава, што је потврђено и од радника и управе тих рудника.[37]

Народни капетан Милош Војновић имао је у завршној фази Српског народног покрета улогу обавештајца Ердељске војне команде у Чернецу. Он је крајем априла са делом трупа отишао на извршавање задатака као курир за везу према Србији.[38] Као обавештајац, ради предострожности обучен у турску одећу, прелазио је ноћу из Србије на влашку територију у близину непријатељског (мађарског) војног логора Стара Оршава.[39] У међувремену, маја месеца, имао је истакнуту улогу у борбама између српске и мађарске војске, које су довеле до пада Беле Цркве под мађарску власт 8. маја. Он је патролирао са својом десетином тога дана,

---

[33] РОМС, М — 4731, 24. децембар 1848; В. Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан*, 255.

[34] РОМС, М — 7376, Беч 23. мај 1850.

[35] Вероватно је реч о појачаним борбама у северном Банату, које су почетком јануара 1849. довеле до освајања Беле Цркве од стране Срба (РОМС, М — 7383, 21. август Велики Бечкерек 1850) У јануару 1849. Војновић се јавио као опуномоћеник Панчевачког окружног одбора (В. Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан*, 255).

[36] РОМС, М — 7380; В. Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан*, 255—256.

[37] РОМС, М 7379, Оравица, 1. и 8. септембар 1849. Потврда у Великом Бечкереку и издавање копије 8. октобра 1853); РОМС, М — 7393, Оравица (1. септембар 1849); Сведочанство за храброст поводом јануарско-фебруарских дешавања — заслуга за очување рудника Оравица од напада разбојника. (РОМС, М — 4716, Бела Црква, 7. септембар 1849).

[38] Од 28. новембра 1848. до краја априла 1849, национални капетан Милош Војновић налазио се у оквиру 4 граничарске команде (батаљона) у оквиру Илирско — банатске регименте, која је расформирана и делом утопљена у Ердељски армијски корпус, у коме је служио у трећем батаљону од краја априла 1849. (РОМС, М — 7384 — исто Бечкерек; РОМС, М — 7358, Чернец 21. мај 1849; РОМС, М — 7375, 30. април 1849, Велики Бечкерек; РОМС, М — 4741; РОМС, М — 7366; РОМС, М — 7374, Чернец, 20. јуни; М — 7373 — Чернец 1. јули 1849).

[39] Види: *Милош Војновић, српски народни капетан*, 256; РОМС, М — 7378, Чернец, 17. јуни 1849; РОМС, М — 7374, Чернец, 20. јуни; РОМС, М — 7373 — Чернец 1. јули 1849.

када су Мађари заузели Белу Цркву, и успео је преко шума и поља да проведе своју патролу и придружи се српским трупама које су се повукле. При томе, ради бржег кретања, наредио је да се са собом понесе само оно најосновније од одеће и од оружја.[40]

Милош Војновић је, вероватно, тог истог дана при мађарском заузимању Беле Цркве организовао одбрану код села Белобрешка и са једним прикупљеним дивизијоном успео да, донекле, стабилизује фронт, изненадивши ноћним препадом мађарске предстраже.[41] Милош Војновић био је и веза у договорима између Кнежевине Србије, Русије и Аустрије, односно представника њихових војски. У преписци Илије Гарашанина са штабским капетаном и начелником кључког округа Јованом Шљивићем из маја 1849, налазимо име народног капетана Милоша Војновића. Он је пренео захтев руског команданта на Дунаву, генерала Малковског Шљивићу, да се пропусте две аустријске компаније војника преко територије Кнежевине Србије, ради заједничког руско — аустријског напада на Мађаре у Оршави. Војновић је по налогу Гарашанина и Шљивића дао дипломатски али негативан одговор на овај захтев.[42]

Без обзира на исказану храброст, Војновић се одмах као и већина официра нашао под судском истрагом, (започетом негде иза 5. јула 1849) којом му је онемогућено ступање на функцију обербрикмајстера (Oberbriekmeister) у Шајкашкој, додељеној му 4. јула. Судска истрага је вођена и у погледу новчаних издатака датих народном капетану Милошу Војновићу у време ратних збивања 1848/49. До краја новембра 1848. добијао је плату у новцу у висини мирнодопске плате угарског официра, а од 1. децембра исте године до слома устанка у Угарској (августа 1849) био је исплаћиван у ратним потребштинама као и сви официри царске војске. Спор је изгледа настао услед открића суда да је капетан Милош Војновић у овом периоду (децембар 1848 — август 1849) задржао и новчану плату коју је и даље примао од Главног одбора у Карловцима.[43]

И следећи документ нам не пружа праву слику у вези са исплатама народног капетана Милоша Војновића. Подаци се односе на исплату из српске главне ратне касе, али, нажалост, само до октобра 1848. Исплату је вршио ратни комесар Андрић, за јули 1848 — 92 форинте и 46 крајца-

---

[40] РОМС, М 4728, Чернец 11. јуни 1849.

[41] Саска 10. мај 1849. Војновић је са терена (8 мај) донео врло важну вест о сакупљању јаких мађарских јединица из Беле Цркве и Вршца, ради заједничког окруживања и напада на аустријско — српске снаге сакупљене недалеко од Беле Цркве, после њиховог напуштања исте (8. маја). Војновић је кренуо са једним водом у извиђање и сакупљање података према мађарским јединицама из правца Вршца и при томе извршио напад на те, боље наоружане и снабдевене непријатељске јединице. Овај изненадни напад Војновићев довео је до њиховог паничног повлачења преко Дунава и омогућио предах аустријско-српским снагама угроженим после пада Беле Цркве. Ову вест је нешто касније у току поподневних часова потврдио и специјални курир Карла Сибела команданта 3. батаљона Ердељске војне команде, у коме је служио и Војновић. (РОМС, М — 7386, Кремс 30. мај 1850; РОМС, М — 7384).

[42] Владан Гавриловић, *Милош Војновић, српски народни капетан*, 256.

[43] РОМС, М — 7353 (део). Препис овог документа издат је у Тителу 12. новембра 1851.

ра, за август 50 ф, за септембар 40 ф. Даље, токове исплате који су и утицали на вођење судског процеса тешко је утврдити, као и одређена дуговања која се спомињу као обавеза царске касе према Војновићу у овом периоду.[44]

Остаје недоумица да ли је судски процес, вођен око исплата из ратног периода, завршен до септембра месеца, када су преписи ових докумената начињени, као и да ли је Милош Војновић изгубио или добио на суду.

Без обзира на судски процес (вођен од јула 1849) Војновић је остао у активној војној служби, вероватно до децембра 1849. Из овог месеца имамо последње, за сада веродостојне, податке о његовој војној служби.[45] С обзиром на вођени судски спор, као и нека друга документа из 1850. године, у којима се он назива бившим капетаном, с разлогом сматрамо да је децембра 1849, завршио своју плодну војничку каријеру.

У периоду мај—септембар 1850, боравио је у Бечу. Осим жеље за даљим усавршавањем искористио је боравак за добијање већег броја потврда о својим ратним заслугама. Курс мачевања завршио је 12. јуна поставши и у овој вештини вешт и окретан.[46]

Ратни напори оставили су на младог капетана (1850. године имао 29 година) рђаве последице. Јавила се костобоља као и константне главобоље, услед чега му је после извршеног прегледа група лекара препоручила одлазак у бању Мехадију.[47] Ово је само потврдило следеће лекарско уверење добијено у Пешти 14. априла 1851. године.[48]

Његово место боравка било је, највероватније, од 1853. или Велики Бечкерек или Елемир, што, претпостављамо, стога што су у овим местима потврђена готово сва документа која се односе на Милоша Војновића народног капетана.[49]

Изнети подаци, умногоме употпуњују слику о народном капетану Милошу Војновићу и његовом учешћу у Српском народном покрету. Године 1855, тада већ бивши капетан Милош Војновић, оженио се вероватно у Великом Бечкереку или Елемиру, са Катарином, ћерком попа Леонтија Магарашевића. Нажалост, Катарина је родила два мртва мушка детета, после чега засигурно није могла више зачети.[50]

---

[44] РОМС, М — 7353, додатак 9147 — август 1851.

[45] Капетан М. Војновић је још у ово време био у активној војној служби у Аустријско-ердељском војном пуку, о чему сведоче ова два документа, везана за дозволе његове војне команде о несметаном кретању и обављању личних послова (РОМС, М 4720, Чернец, 30. август и 15. септембар) М. Војновић се и даље налазио у активној војној служби у Ердељском армијском корпусу, добивши дозволу за путовање из Баната у Беч. При томе се моле сви цивили и војници да га пропусте на овом путу и да му не праве никакве проблеме. (Ромс, М — 7366, Херменштат [Сибин], 16. децембар 1849; РОМС, М — 7361, Велики Бечкерек 3. јула 1854).

[46] РОМС, М — 7391, 12. јуни 1850 — Беч.

[47] РОМС, М 7378, Беч — 23. јуни 1850.

[48] РОМС, М — 7394.

[49] РОМС, М — 7357, Бела Црква 7. август 1853; РОМС, М — 7389, Елемир, 6. септембар 1853. Овера више докумената извршена је у Великом Бечкереку октобра 1853.

[50] Владан Гавриловић, *Подаци о граничарској породици Војновић из Мазина (личка регимента)*, рад предат за штампу у Зборнику Срба у Хрватској, књ. 5.

Податке и прикупљена сведочанства о себи, Војновић је у аманет предао Теофилу Димићу, истакнутом учеснику Српског покрета 1848/49, које је овај завештао Матици српској, у чијем се Рукописном одељењу и данас налазе.

Бивши народни капетан Милош (Михајло) Војновић, умро је у Српском Чанаду 28. маја (ст. кал.) 1901.[51] Његов Gradengehalt износио је 800 круна, без икаквих дугова или потраживања.[52]

BEITRÄGE ZUR BIOGRAPHIE VOM VOLKSHAUPTMANN MILOŠ VOJNOVIĆ

Vladan Gavrilović

Zusammenfassung

Der Volkshauptmann Miloš (Mihajlo) Vojnović wurde am 27. Februar 1821 im Dorf Mazin (Likaer Regiment) geboren. Als junger Offizier der kaiserlichen Armee befand er sich in Mitte von Ereignissen während der Serbischen Volksbewegung. Diesem, vorhin noch unbekannten serbischen Offizier gehören die Verdienste für Hilfe, die aus dem Šajkaš-Bataillon nach Karlovci während des Angriffs der kaiserlich-ungarischen Armee gerichtet wurde, wodurch auch der serbisch-ungarische Krieg anfing. Da er an der Verteidigung von Karlovci mit zwei Schaikaboote und einer Schaikaschentruppe aus Titel beteiligt war, wurde er anfangs Juli 1848 zum Volkshauptmann der serbischen Volksarmee ernannt. Während des Monats Juli nahm er an den Schlachetn bei Futog, Jarak, Turija in Bačka teil, und vom Herbst 1848 war er ausschliesslich an Schlachtfeldern in Banat. Bis Dezember 1848 war er Lagerkommandant in Lokve und Belobreška. Von Januar bis März 1849 tat er auch den Dienst des Polizeidirektors in Bela Crkva. Als bevollmächtigter Vertreter der Serbischen Volksarmee trat er in derer unmittelbaren Beziehungen zu den Freiwilligen sowohl auf dem Gebiet der Serbischen Vojvodina als auch im Furstentum Serbien. Durch die Erhaltung der Transportwege von Zemun und Pančevo bis zur alten Pršava entlang der Donau hatte er in der Endphase der Serbischen Volksbewegung eine benachrichtigende Rolle für Armeekommando von Erdely (Siebenbürgen). Nach dem Zusammenbruch des Aufstands in Ungarn (August 1849) betraf ihn eine gerichtliche Untersuchung. Die Gründe dazu blieben für uns bis jetzt unerkannt. Die Anklagen gegen ihn wurden nicht nachgewiesen, aber die gerichtliche Untersuchung hat wahrscheinlich sein Verlassen des aktiven Militärdienstes in Dezember 1849 verursacht. Er ist im hohen Alter am 9. Juni 1901 in Srpski Čanad verstorben.

---

[51] РОМС, М — 7367.

[52] *Исто.*

UDC 821.133.1-6
821.133.1.09 Betaine Ch.

Петар В. Крестић

ПУТ У ЦАРИГРАД У СВИТИ КНЕЗА МИХАИЛА

САЖЕТАК: У раду су представљена, до сада, непозната писма Шарла Бетана, секретара за француски језик кнеза Михаила, упућена оцу, Ели Ами Бетану. У њима је детаљно приказано друго путовање кнеза Михаила у Цариград, као и боравак српске делегације у њему, а у вези са добијањем фермана о предаји градова Србима и коначним одласком Турака из Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: кнез Михаило, Шарл (Карло) Бетан, предаја градова, Абдул Азис I, Цариград, Фуад-паша.

Предаја градова и одлазак Турака из Србије свакако представљају догађаје од изузетног значаја за историју српског народа, па као такви нису могли да остану незабележени, како од савременика тако и од српских историчара. Тако су крајем XIX века објављена сећања на ове догађаје Љубомира Узун-Мирковића,[1] ађутанта кнеза Михаила и једног од чланова кнежеве пратње за време његовог другог боравка у Цариграду.[2] Успомене на одлазак у Цариград са српском делегацијом забележио је и дворски секретар кнеза Милоша, Димитрије Јоксић, сведок предаје султановог фермана.[3] Ова питања била су предмет интересовања већег броја домаћих и иностраних истраживача, а најчешће била су успутно дотицана у разноврсним радовима, већег или мањег обима, који су се дотицали проблема решавања Источног питања. Стављајући поменуте теме у средиште пажње, њима се подробно позабавила Зорица Јанковић у својој монографији *Пут у Цариград*.[4]

До сада, међутим, није било познато да је своје белешке са путовања у Цариград у кнежевој свити оставио и Шарл (Карло) Бетан, секретар за француски језик кнеза Михаила. Током своје службе у Србији он се из Београда дописивао са својим оцем, Ели Ами Бетаном, некада-

---

[1] Пешадијски мајор, син Узун-Мирка Апостоловића, јунака из Првог српског устанка.

[2] Љубомир Узун-Мирковић, *У свити Књаза Михаила*, Београд 1899.

[3] Димитрије Јоксић, *Пут Кнеза Михаила у Цариград*, „Новости", бр. 1210, 7, 8. и 9. I 1925. Види и: *Бележник Димитрија Јоксића, секретара Кнеза Михаила, који садржи опис његовог пута у Цариград, Швајцарску и Париз*, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 8792.

[4] Зорица Јанковић, *Пут у Цариград, Кнез Михаило, предаја градова и одлазак Турака из Србије*, Београд 2006.

шњим Каподистријиним секретаром, потом професором у Женеви, и редовно га обавештавао о свим значајним догађајима у Србији. Своју преписку са оцем наставио је и на путовању у Цариград, које је трајало од 18. марта до 4. априла 1867. Правећи из дана у дан током пута своје белешке, Бетан је по повратку у Београд из неколико делова послао оцу писма са извештајима о току боравка у османлијској престоници. Образован и интелигентан, проницљив посматрач склон детаљима, Бетан пружа бројне и занимљиве описе збивања чији је сведок био, даје слике градова кроз које су пролазили и места која су посећивали, као и анализе личности са којима се сусретао. Квалитет његових извештаја нарочито долази до изражаја када се упореди са описом истих догађаја из бележака Димитрија Јоксића, који делују штуро и сиромашно, како по садржини тако и по начину изражавања. Посебно је значајна чињеница да је у питању странац, дакле неутрална особа, који је био у прилици да ствари посматра без емоција, па самим тим рационално.

Овим прилогом разрешена је и недоумица, која је постојала у вези са непознатом особом на заједничкој фотографији српске делегације у Цариграду, насталој непосредно пред повратак у Београд, а за коју се претпостављало да би могао бити Бетан,[5] пошто он у писму сасвим јасно каже да због болести није присуствовао колективном фотографисању.

Бетанова писма чувају се у Архиву Српске академије наука и уметности, под бројем 15.017/1. Превео их је Власта Петковић.[6] Како је превод настао пре 1942, а препун је словних, језичких и граматичких грешака, били смо принуђени да вршимо бројне и разноврсне интервенције да би га приближили савременом читаоцу. Поред тога, морали смо да обавимо и уједначавање писања како турских, тако и српских речи и израза, пошто је преводилац показао изразиту недоследност у њиховом писању (на пример, писао је Долма *бахче* и као Долма *баґче* и као Долма *бакче*; реч ленгер и као лекнер; циљ и као цељ; назив града Констанца писао је на турском и бугарском језику, и то у оба случаја погрешно, итд.).

Уз Бетанова писма која приређујемо, налази и превод краћег извештаја о кнез Михаиловом путу у Цариград, штампан на француском језику у Цариграду 1867, под насловом: Arrivée à Constantinople de Son Altesse Sérénissime Le prince de Serbie Michel Obrenovitch III. Осим што је дат у сажетом облику, овај извештај се по садржини не разликује од Бетанових писама упућених оцу.

---

[5] Види: Зорица Јанковић, *нав. дело*, 83.

[6] **Др Властимир (Власта) Петковић** (1901—1943), адвокат. Завршио је студије права и докторирао на Сорбони. Био је члан Ротари клуба у Београду. До почетка Другог светског рата није се политички ангажовао. После немачке окупације радио је илегално у Београду. Био је један од утемељивача политичког одбора Равногорског покрета у Београду, председник Београдског политичког одбора, а потом члан Централног националног комитета Краљевине Југославије и члан Извршног одбора. Радио је на организацији Југословенске равногорске омладине (ЈУРАО) у Београду, Обреновцу, Младеновцу и Шапцу. Немци су га 1942. ухапсили и спровели у логор на Бањици. Стрељан је у Јајинцима.

* * *

Београд, 22. априла/11. маја 1867.

Драги мој оче,

Јутрос сам примио твоје драго писмо и како ми још нису дали посао, користим ту околност да почнем свој одговор.

Пре него што бих приступио описивању нашег пута у Цариград, морам ти рећи да смо изгубили директора министарства г. М. Лешјанина.[7] Ја сам имао већ више пута прилике да ти говорим о њему, јер сам му лично био врло одан. Болест га је однела прошле недеље а стављала га је током последњих година у више махова на домак смрти. То је био човек од талента и знања, врло добро васпитан и врло пријатног опхођења. Сахранили смо га пре шест или седам дана и његова смрт проузроковаће дар-мар у министарству, и ја нисам без страха у погледу избора личности која ће бити позвата у дирекцију наше канцеларије. Надам се да ћемо за осам дана знати на чему смо.

Заједно са овим писмом предаћу пошти и званичан опис пута кнеза Михаила у Цариград. Он је врло кратак, али то је скица коју узимам као основицу додајући детаље који би могли да вас интересују.

Наш први дан није нам донео нешто нарочито. Били смо на једном великом парном броду Дунавске компаније и играли смо пикета[8] целог дана. Ветар и стална киша никако нам нису дозволили да изађемо на мост. Увече смо стигли у Турн Северин где смо имали да проведемо ноћ. Тек што смо пристали, на брод је дошао председник општине да поздрави кнеза и да нам исприча следећу жалосну историју. Кнез Карол румунски[9] имао је намеру да нам приреди изненађење и да сачека кнеза у Турни.[10] У том циљу оставио је Букурешт и дошао у Ђурђево, где је требало да дође по њега један парни брод, који је румунска влада недавно купила, и да га доведе у Турн Северин. Тај брод пошао је из Галца[11] за Ђурђево, али када је стигао близу Црне Воде,[12] пресекао га је на двоје један убрзани аустријски брод и потонуо је одмах. Благодарећи том интелигентном маневру румунског капетана, кнез Карол очекивао је узалуд свој брод целог дана и био је приморан да се врати у своју престоницу у истом тренутку када смо остављали Турн.

Телеграм, који је кнез Михаило одмах послао у Ђурђево да би обавестио кнеза Карола, да верујемо да ћемо сутра увече бити у Ђурђеву, стигао је сувише касно, јер је кнез већ био отпутовао за Букурешт.

Другог дана кренули смо на пут у пет изјутра. Време је постало подношљиво. У осам сати прошли смо поред Радујевца, а мало после

---

[7] **Милоје Лешјанин** (1830—1867), начелник Министарства иностраних послова.

[8] Игра карата удвоје са 32 карте.

[9] **Карл (Карол) I Хоенцолерн Сигмаринген** (1839—1914), румунски кнез (1866—1881) и краљ (1881—1914).

[10] Реч је о Турн-Северину.

[11] Галаца.

[12] Черна Вода, место на обали Дунава, у област Добруџе.

тога поред ушћа Тимока, мале реке која чини границу између Србије и Бугарске. У десет сати били смо испред турске тврђаве Видин. Увече у девет сати стигли смо у Рушчук[13] где су нас уверавали да нас кнез Карол чека у Ђурђеву, с друге стране Дунава. Прешли смо дакле на другу страну и када смо стигли у Ђурђево, сазнали смо да је кнез отпутовао синоћ. Вратили смо се у Рушчук. И тек што смо пристали, гувернер дунавске провинције Мидат-паша[14] и један румунски генерал по имену Голеско[15] дошли су на брод да поздраве кнеза. Било је врло касно када смо отишли да спавамо. Сутра треба да напустимо наш лепи брод да бисмо узели железницу за Варну.

У осам сати изјутра заузели смо, двојица по двојица, места у колима која нам је послао Мидат-паша и тријумфално смо прошли од пристаништа до владиног конака између два реда турске коњице који су нам пробили уши својом страшном музиком. Уведени у један велики салон били смо осуђени да присуствујемо серији најдосаднијег представљања. Ми секретари, пошто нам је време било дуго, приближили смо се неосетно вратима и утекли смо честитајући себи због тог бекства. Касније смо сазнали, да смо тако изгубили један величанствен ручак, на нашу велику жалост, који је приредио Мидат-паша. Зашто нас нису обавестили?

У једанаест и по сви смо се искупили на станици, попели смо се у вагоне и воз је кренуо. Према уверавању пашином и енглеских инжењера, мислили смо да ће од Рушчука до Варне бити шетња од шест сати, али је било писано другојаче. Са највећом опрезношћу воз је ишао по шинама рђаво постављеним. Немогуће [је] било ићи том пругом обичном брзином без испадања из шина на сваких сто корачаји. Предвиђали смо ствар већ одавно када се она реализовала. Срећом, возили смо тако полако, да је само локомотива испала из шина. Сат касније успели су да је врате на право место. Најпосле, седам сати после поласка из Рушчука, прешли смо скоро половину пута. Већ смо себи честитали да смо свршили са најгорим делом пута, јер су нас уверавали да је други део пута несравњено боље израђен него први. Одиста, кренули смо свом брзином и за време од два сата све је ишло добро, иако смо имали да пређемо велике просторе шумарице у пламену. Још један сат и бићемо у Варни.

Ех, одједном се воз зауставио насред поља. Машина се покварила. Уверавали су нас да имамо да причекамо неколико минута, а тек после једног сата речено нам је да је машина оправљена и да ћемо кренути даље. Одиста, кренули смо, али у супротном правцу јер је машина могла да вози само уназад. Прешли смо тако петнаестак километара после чега [настаје] нов застој. Механичар је успео да окрене машину у правцу Варне, чије смо прве светлости спазили у једанаест сати увече. Поштеђујем те описа наших мука у Варни и нереда који је ту владао. Све што знам то је да сам се насумце попео у некаква колица која су ме стоварила близу једне зграде за коју сам претпостављао да је царинарница, по-

---

[13] Рушчук (Русе), град на Дунаву у североисточној Бугарској.

[14] **Ахмет Шефик Мидхат-паша** (1822—1884), државник, турски реформатор, валија Дунавског вилајета, губернатор Бугарске (1864—1867).

[15] **Голеско**, генерал, први ађутант румунског кнеза Карла Хоенцолерна.

сле једне шетње по шашавој калдрми сред најгушће помрчине. Тамо сам спазио двојицу или тројицу од својих сапутника. Били смо на једном кеју поред мора. Таласи су били врло велики. Помоћу фењера, уз опасност по живот, скочили смо у један чамац и ево нас на таласима у тражењу брода који ће нас одвести у Цариград. Ја не знам како су га турски морнари пронашли, али одједном смо се нашли пред једним црним зидом и једним лествицама од конопца које су пале у наш чамац. Ухватили смо се за то и испружили до крова брода, што није била лака ствар. Међутим, успели смо и у два сата по поноћи и последњи од нас стигао је на брод *Султанија*, који је одмах затим подигао сидро.

Ноћ је била црна као мастило. Море јако узбуркано. Ветар је дувао јако. Један кнежев собар, верујући да је дошао његов последњи дан, горко је плакао поред мене. Легао сам у кабину коју ми је показао један турски официр и чврсто сам заспао.

Било је осам сати када сам се пробудио. Били смо на пучини. Време је било доста лепо, ветар се мало стишао, али таласи су били још доста велики. Љуљање брода није ме узнемиравало мада се више мојих колега разболело. Почео сам мало да разгледам наш брод. *Султанија* је велика јахта султанова, врло луксузна. На мосту од кљуна до крме избројао сам 170 корачаја. Има неколико топова и војну посаду од 300 људи. Машина је огромна у поређењу са машинама бродова на језеру. Брод је врло леп и раскошно намештен. Апартман султанов налази се на задњем делу брода. Обишао сам салон чији је намештај коштао 350 хиљада франака, и спаваћу собу од плаве свиле. Трпезарија није у правцу дужине брода већ у правцу ширине од једног краја до другог. Од нашег укрцавања па до нашег повратка у Cushendje[16] били смо султанови гости и били смо царски третирани. Кујна је била врло добра и ја сам сачувао у доброј успомени добре ракове и разну морску рибу, коју су нам служили сваког дана.

Имаћеш појам о раскоши када будеш знао да су зарфови[17] украшени дијамантима и скупоценим камењем у вредности четири до пет хиљада франака комад, како ми је речено.

Понедељак, 6. маја 1867.

Хтео сам да продужим опис свога пута и због тога сам чекао до данас да пошаљем своје писмо. Али, то ми је било немогуће. Последњи турски војници одлазе данас из тврђаве и ја треба да идем да се опростим са пашом, који такође одлази. После тога треба да се вратим и присуствујем свом пресељењу. Тако ћу тек сутра моћи поново да узмем перо. У сваком случају ускоро.

Срдачно вас поздрављам. Твој одани син

Шарл

---

[16] Реч је о луци Констанца. Cushendje је искварени облик имена Kustendje, турског назива овог лучког града.

[17] Врста филигранске шкољке у коју се стављају чаше и мале шољице за кафу, филџани.

У уторак, 2. априла, у три сата по подне бацили смо ленгер према палати Долма-бахче.[18] Ушли смо у Босфор по сјајном времену и добро смо отворили очи да бисмо посматрали час европску обалу, час азијску обалу са свима њеним замцима у рушевини, њеним селима, њеним вилама, њеним шумама ариша и борова. Цела та панорама је дивна. Један султанов ађутант[19] који нас је пратио, показао нам је Бујукдере,[20] Терапију,[21] Бејкоз,[22] Румели Хисар, Анадоли[23] Хисар, Бејлербеј[24] итд., итд. Тек што се наш брод укотвио пред великом палатом од белог мермера, где станује Абдул Азис,[25] дошао је један султанов чамац са Ћамил Идрианил-бејом,[26] који уводи амбасадоре код султана. Он је дошао да кнезу изрази султанову жељу да га види одмах.

На брзину смо навукли своје униформе, сишли у чамце који су нас искрцали у башту палате близу улаза. Одатле смо пошли ка палати између два реда војника. У салама кроз које смо пролазили и на великим мермерним степеницама налазили су се поређани десно и лево официри султанове куће, који су нас посматрали као чудновате зверке.

Када смо стигли на први спрат, у једну велику дворану са стубовима, казали су нам да чекамо. Ћамил-бај увео је само кнеза у један салон где се налазио султан са својим великим везиром Али-пашом.[27] Посебан разговор султанов са кнезом трајао отприлике двадесет минута, затим су се врата салона отворила и свита је ушла. Стали смо у један ред дуж десног зида према султану. Кнез је био с његове десне стране, велики везир с леве. Пошто је кнез представио своју свиту, султан нас је посматрао неколико тренутака, затим нам је на турском упутио неколико речи. Али-паша превео их је на француски обраћајући се г. Мариновићу[28] који је био на челу, али је говорио тако тихо да ништа нисмо чули. Г. Мариновић је одговорио с неколико речи, после чега смо се поклонили и напустили султанов салон.

При силаску исти церемонијал као и при доласку. Ипак, пре него што смо изишли из палате, увели су нас у једну велику собу где су кнез, велики везир, г.г. Мариновић и Блазнавац[29] седели на диванима. Онда су послужили шербет, кафу и чибуке. Кнез је причао Али-паши наш пут и говорио је о киши и лепом времену.

---

18 *Dolmabahçe*.

19 Реч је о Џемил-паши, првом ађутанту турског султана.

20 *Büyükdere*, насеље на европској страни Босфора.

21 Насеље у околини Цариграда.

22 *Beykoz*, насеље на азијској страни Босфора.

23 Неправилно, треба: Анадолу.

24 Насеље на азијској страни Босфора. Две године пре доласка кнеза Михајла султан Абдул Азис I подигао је у Бејлербеју сарај који постоји и данас.

25 **Абдул Азис I** (1830—1876), турски султан (1861—1876).

26 **Ћамил-бај**, шеф Протокола. Идрианил вероватно представља погрешно написану реч Едирнели — Једренац; из Једрена, као ознаку порекла.

27 **Мехмет Емин Али-паша** (1815—1871), велики везир и министар иностраних послова Османског царства у неколико наврата.

28 **Јован Мариновић** (1821—1893), председник Државног савета, посланик у Паризу.

29 **Миливоје Петровић Блазнавац** (1824—1873), генерал, намесник од 1868. до 1872, затим председник владе и министар војни до 1873.

Најзад смо се растали и двојица по двојица попели смо се у дворска кола која су нас чекала пред палатом да би нас одвезла у нашу привремену резиденцију.

Кнезу су биле стављене на расположење две палате: Eanydonus aziski (Giok sou)[30] и Mašlak,[31] која се налазила испод Долма-бахче, у близини касарне која се налази у продужењу велике улице Перу. Кнез Михаило је изабрао ову другу вилу због њене близине Цариграду. Вила припада извесном Нециб-паши. Ту смо становали за време свог бављења у Цариграду. Свита кнежева размештена је по собама које је пре тога заузимао харем и ту смо се сместили врло угодно. За време смештаја драгомани[32] разних амбасада дошли су да поздраве кнеза у име својих шефова.

У среду изјутра примио сам једну цедуљу од Глазера,[33] која је садржавала једно писмо које му је послао Алберт[34] да ми га преда по доласку. Мало сам се обрадовао због наде да ћу се у Цариграду срести са Албертом, али он ми је рекао у своме писму да не може да напусти послове ни један дан и зато је тражио да дођем у Смирну да га видим. С моје стране о томе нисам могао ни да мислим. За осам дана које смо имали да проведемо у Цариграду, немогуће је било тражити одсуство од шест или седам дана. Требало је бар 26 сати да се оде до Смирне, затим полазак и долазак бродова могао се удесити врло рђаво тако да не бих могао да се вратим пре једне недеље. Ја сам уосталом имао и своју службу код кнеза, и не бих се усудио да га молим да буде без мене за време целог нашег бављења у Цариграду.

У среду изјутра, 3. априла, пошто сам написао неколико писама, извукао сам се и отишао на Галату, да бих потражио пријатеља Глазера. Не без муке успео сам да нађем страшан кућерак где се налази његов биро. Нисам се задржавао дуго и само сам са њим уговорио састанак за недељу, тако да један део дана можемо да проведемо заједно. Затим сам каиком[35] отишао до Долма-бахче, одакле сам брзо стигао до наше резиденције. Стигао сам управо на време, јер се кнез спремао да пође да направи посету Високој Порти. Имао сам толико времена да навучем униформу за свечаности и да се попнем у кола.

Наша поворка кочија, било их је петнаестак, спустила се до Долма-бахче, прошла је Топтани,[36] Галату,[37] велики дрвени мост султаније Валиде,[38] и најпосле је стигла до Високе Порте испод старог Сераја. Го-

---

30 Није могуће протумачити о чему је реч.

31 Део Истанбула на брду изнад Босфора, између Левента и Ајазаге, који данас носи назив Маслак. Првобитно је то било ловиште султана, а од почетка 19. века османски владари су ту градили своје летњиковце. Највећи сарај подигао је султан Абдул Азис.

32 Преводилац, тумач.

33 Пријатељ Шарла Бетана.

34 У питању је брат Шарла Бетана.

35 Чамац, чун, барка.

36 Део града који је добио назив по обављању трговине на велико, надомак главног пристаништа.

37 Цариградски кварт.

38 Мост Валиде султаније (*Vâide Sultân*). Валиде султанија је назив коришћен за мајку владајућег султана.

споде Боже, какве улице и каква калдрма! Чудно је само, када се колера појавила у овим прљавим квартовима, како је могла да се одлучи да их остави!

Пошто смо стигли до Високе Порте (Баб-Аали[39]), прошли смо кроз једно пространо предсобље пуно чиновника у црним реденготима и фесовима, и ушли у једну велику салу чији многобројни прозори гледају на Босфор. У дну сале је један диван који заузима сву дужину испод прозора. На том дивану седели су министри и маршали царства на броју петнаестак,[40] велики везир Али-паша, Фуад-паша,[41] министар спољних послова, Омер-паша[42] и други чија су нам имена промакла.

Кнез је сео поред великог везира и почео је да се разговара са њиме. Г.г. Мариновић и Блазнавац такође су сели, а ми остали смо стојећи у једном реду преко сале а према свим тим лицима.

После дугог чекања послужитељи су донели шербет и чибуке и кафу, па се кнез дигао и опростио од све те господе накићене златом и орденима, и попео у кола. Повратак у главни стан по истим лепим улицама. У близини Високе Порте видео сам први пут трагове страшног пожара од пре три године. Доцније сам такође имао прилике да видим квартове недавно претворене у пепео и чије се рушевине протежу чак до Мраморног Мора. Пожари су, изгледа, благослов за Цариград, чија је већина кућа од дрвета. Пошто је један скорашњи закон дозвољавао реконструкцију само од тврдог материјала, чим је ватра угашена инжењери су навалили на изгорене квартове као орлушине на свој плен. Нивелисали су, вршили пофронтавање, поделу терена и веровало се да су учинили један корак напред.

Тек што се вратио у Машлак, кнез се попео у кола да би направио посету, али без своје свите, амбасадорима Енглеске, Француске, Русије, Аустрије и Пруске.

Ето, драги оче, наставак описа мога пута. Већ одавно од вас нисам имао писма. Ја знам да си ти ушао у рђаву епоху године, али би требало да кажеш Ђени да ми пише. Јеси ли одустао од свог плана пута за ову годину у Румунију и у Београд. Г. Парцер је оптутовао за Влашку, одакле ће се вратити тек у новембру.

Ја сам врло задовољан својим новим станом и добро сам. Твој одани син

Шарл

Четвртак, 4. априла, био је посвећен највећим делом званичним пријемима који су се ређали од десет сати изјутра до касно по подне. Видели смо да дефилују код кнеза већину отоманских министара и генерала које смо видели јуче. Затим амбасадоре Енглеске (лорд Лајонс[43]),

---

[39] Погрешно написано, треба: *Bâb-ı Âlî*.

[40] По свему судећи, желео је да каже: „укупно њих петнаестак".

[41] **Мехмет Кечецизаде Фуад-паша** (1815—1868), више пута велики везир и министар иностраних послова.

[42] **Омер-паша (Михаило) Латас** (1806—1871), турски војсковођа, српски ренегат.

[43] **Ричард Бикертон Памел Лајонс** (1817—1887), други барон и први ерл, британски амбасадор у Цариграду (1865—1867).

Француске,[44] Аустрије (Прокеш Остен[45]), Русије (Игњатијев[46]) и министра Сједињених Америчких Држава, и још неке друге. Требало је да останемо и противу наше воље, да бисмо присуствовали тим досадним пријемима. Више смо волели да дан проведемо у обиласку вароши и предграђа.

Сутрадан, у петак, пре подне је још прошло у пријемима. У два сата кнез је био позват у посебну аудијенцију код султана који му је предао велику ленту Османи са једним лепим орденом у брилијантима. Кнез је примио још као поклон пет лепих арапских коња које смо довезли у Београд.

Увече је била велика вечера коју је велики везир приредио у част кнеза у име султана. Било је позвато и десетак особа из свите, међу којима сам био и ја. Око шест сати кренули смо из Стамбола и после дуге шетње кроз попаљене квартове стигли смо до дрвене палате великог везира, која се налази недалеко од Сиескира[47] (Министарство војно). Прилично велика збирка турских личности била је већ на окупу. Познао сам већину оних које смо видели на Високој Порти. Тек што смо стигли замолили су нас да пређемо у трпезарију и да свак нађе своје место на тањиру. Послаћу Вам јеловнике вечера којима сам присуствовао, ја сам их ставио у џеп за успомену, и молим Вас да их сачувате. Нашао сам своју карту поред карте Нубар-паше, министра спољних послова Египта, са којим сам се брзо упознао. То је врло љубазан човек. Он је одгајан на Шампелу, и путује с времена на време у Женеву. Један од његових синова је у Лозани, а једна кћи у једном пансионату у близини Женеве.

Вечера је била врло лепа. За све време свирала је султанова музика. На крају одржано је неколико здравица. Наш кнез одржао је мали говор на француском и Али-паша му је одговорио speeст[48] од кога ништа нисам разумео због удаљености. Само су најближи могли разабрати смисао његових речи. Једва смо чули његов глас, толико је говорио полако. После вечере прешли смо у горње салоне, где смо пушили као прави Турци. Затим смо морали да мислимо на повратак, који је био истим путем којим смо и дошли. У једанаест сати били смо у својим постељама.

По подне кнез је направио шетњу до Кхиртане[49] (Слатка европска вода). Ја сам имао да радим целог дана и нисам остављао своју собу све док ме нису позвали да пратим кнеза до великог везира.

Субота. У осам и по сати сви су се попели у кола да идемо на службу у патријаршијску цркву. После службе отишли смо до Патријарха. Мене ова посета није интересовала и ја сам успео да се при изласку из цркве извучем и одем у Перу,[50] коју још нисам познавао. Вратио сам се

---

[44] **Никола Буре** (1811—1886), француски амбасадор у Цариграду (1866—1870).

[45] **Антон фон Прокеш-Остен** (1795—1876), барон, аустријски интернунције у Цариграду (1855—1871).

[46] **Александар Павлович Игњатијев** (1842—1906), гроф, генерал, руски посланик (1864—1867) и амбасадор у Цариграду (1867—1877).

[47] Погрешно написано, треба: Сераскеријата.

[48] Погрешно написана француска реч *speech*, са значењем кратак поздравни говор.

[49] Вероватно се мисли на Кјатхане, део града изнад Златног Рога.

[50] Европски кварт у Цариграду.

у једанаест сати на ручак и имао сам још да присуствујем разним аудијенцијама и да испошаљем неколико писама.

То сам радио и по подне. Позив за вечеру код лорда Лајон[с]а достављен нам је. Имали смо тако у амбасади Енглеске сјајну вечеру којој су присуствовали Али-паша, Фуад-паша, Омер-паша, представници код Порте гарантних сила и многе друге личности. Ту смо такође вечерали уз музику. После обеда био сам представљен барону Прокешу и генералу Игњатијеву, који је, узгред речено, унапређен за амбасадора од опуномоћеног министра што је био до сада.

Г. Прокеш ме је питао за тебе и за прекосутра позвао ме је на ручак. Генерал Игњатијев био је такође врло љубазан и исто тако говорио ми је о теби.

Недељу, 7. априла, кнез је био одредио за неколико посета, после чега смо сви имали да га пратимо и разгледамо знаменитости Цариграда. Како нисам знао за тај пројекат, и како сам предвиђао да ће нам за тај дан дати слободу, рекао сам Глазеру да дође по мене рано тако да заједно проведемо један леп дан. Тако, пошто сам свршио свој посао, брзо смо доручковали и изгубили се. Глазер ме је најпре одвео код себе близу гробља Des petits champs. После кратког састанка упутили смо се Станбулу. Наш циљ био је Сераскиера.[51] Желео сам у ствари да нађем каквог доброг свештеника који ће ми дати тачну слику топографије Цариграда. Кула Сераскиера одговарала ми је јер се поглед шири надалеко на све стране и један поглед објасни вам одмах конфигурацију Цариграда од Златног рога, положај Галате, Пере, главних џамија. Узели смо шољу кафе на кубету куле посматрајући величанствену панораму која нас је окруживала. После пола сата које смо провели да се орјентишемо као што треба, сишли смо и упутили се ка Св. Софији. Али када смо стигли близу тулбеа Махмудовог[52] опазили смо поворку кола. Био је то кнез са целом својом свитом; отпочињали су своју шетњу по Цариграду. Како је њихов циљ био исти као и мој, ништа боље нисам могао да учиним него да им се придружим, утолико пре што су их водили високи турски чиновници који су имали да им олакшају улазак у све зграде, а нарочито у џамије, које ми обични приватни људи свакако бисмо морали да се задовољимо да их посматрамо само споља. Од Махмудовог тулбеа отишло се до хиљаду и једног стуба (Бим бир дирек[53]). То је огроман кладенац чији свод почива на мермерним стубовима. Цистерна је била испуњена за трећину или скоро, те се видео само горњи део стубова. Предиоци свиле сместили су се између редова стубова и ту раде полако. Полусветлост продире кроз неколико отвора који су постали због одроњавања неколико делова свода. Ту близу је музеј јаничара о којима ти говориш у својим писмима. Требало је видети Цариград у време када су се ти костими носили. Сада се виђају само људи у дроњцима.

---

[51] Назив за кулу код Министарства војске.

[52] Реч је гробници **Махмуда II** (1784—1839), османлијског султана (1808—1839).

[53] Неправилно, треба: Бин бир дирек.

Одатле смо једно за другим посетили Ахметову џамију,[54] Ат Мејдан (тркалиште),[55] затим Св. Софију, све зграде које си и ти сам посетио прошле године.

Како су се кола упутила нашем стану и пошто смо још имали времена, више сам волео да останем у Цариграду куда сам се пожурио, јер нећу више имати прилике да се ту вратим. Глазер ме је одвео у базар (безистан). Како си ти већ описао све те споменике нећу више ништа да додам твојим описима.

Када сам се увече вратио у своју собу узео сам писма и у уобразиљи поновио сам дивну шетњу да бих што боље учврстио своје успомене. A propos, говорећи о Високој Порти ти кажеш да је то зграда у којој се налазе сва министарства изузев министарства војске (Сераскиерат[56]). Међутим, уверавали су ме да се на Високој Порти налазе само министарства унутрашњих дела и спољних послова као и Велики суд, установа која највећим делом има атрибуције Сената у западним земљама.

У базару сам купио, по цени од 20 франака један тепих, сличан ономе који вам је Алберт послао из Смирне. Мој је црн са жутим везом. Исто тако купио сам за Жени нешто свиле из Брусе, и то ћу јој послати по првој прилици. Ништа друго нисам купио. Моје финансије никако нису сјајне, а затим начин погађања био ми је одвратан. Када сам ступио на базар пришао ми је један Јеврејин, који се понудио да ме води и да ми олакша куповине. Говорио је све језике. Прикачио се уз мене и није се више одвајао, дајући знаке трговцима. Укратко, знатно ми је досађивао. Трудио сам се да га се учтиво ослободим, затим мање учтиво, и најпосле, сав очајан, зграбио сам га за јаку и добро протресао претећи му песницом. Тек после те мучне демонстрације одлучио се, гунђајући, да ме остави. Трговци вам траже велику цену, и ако не знате тачну вредност онога шта хоћете да купите, боље је да се у куповину и не упуштате. Моје колеге платиле су исту везену марамицу 30 пјастра[57] комад, други 25, 12 и 10 пјастра, а један који је знао боље да се погађа купио је за 6.

Увече смо присуствовали у француском позоришту једној бедној представи „Лепе Јелене". То је било тако смешно да нисам могао да издржим. Глазер и ја отишли смо да вечерамо у једном доста лепом ресторану, а у главни стан вратио сам се на коњу. Коњи овде замењују фијакере.

Док смо били у позоришту, кнез је вечерао код француског амбасадора са г. Мариновићем и Блазнавцем.

Моје белешке не садрже ништа нарочито за понедељак. Дан је прошао у послу, као уосталом и уторак, 9. априла. У понедељак је био ручак код барона Прокеша. У уторак смо ручали код генерала Игњатијева. Била [је] позвата цела свита. Упознао сам се са госпођом Игњатијев и са

---

[54] Султан Ахметова или Плава џамија.

[55] Хиподром у Цариграду, настао крајем III века, за време владавине Септимија Севера.

[56] Погрешно, треба да пише Сераскеријат.

[57] Сребрни новац неких земаља на Блиском истоку.

њеном мајком, са којом сам дуго разговарао, и која ми је наложила да ти испоручим њене поздраве. Генерал је такође примио преписку са Каподистријом,[58] коју си му послао. Обећао сам му да га нећу заборавити у првом писму које ћу ти писати. У руској амбасади провео сам најпријатније вече за боравка у Цариграду.

Најпријатнији дан, међутим, био је сутрашњи. За среду били смо позвати на свечани ручак код министра спољних послова Фуад-паше, и то у његову пољску кућу у Канлици. И ја сам био међу позватим. Изјутра нас је узео један парни брод у Долма Бахчи. Нажалост, време је било рђаво и киша, која је падала доста јако, приморала нас је да останемо у салону све до доласка. Канлици се налази на азијској страни скоро преко пута Терапије, и ту више амбасадора имају своје летње виле. Фуад-паша очекивао нас је на кеју са неколицином својих колега, које познајемо, и увео нас је у једну врло лепу оранжерију где смо сачекали време за ручак. Киша је у међувремену престала да пада и појавило се сунце, тако да је време било лепо до краја дана. Ручак је био врло жив благодарећи Фуад-паши, који има потпуно европске манире и који говори врло живо и духовито. Уживао је што се време пролепшало, јер му је било стало да нам покаже своју башту, а сунце је било потребно да би стазе постале пролазне. Имање заузима једну долиницу која се протеже иза куће за становање. Доле се налази партер са много дрвећа са ретким мирисом. Пењући се улази се у један парк који је уређен са много укуса. У средини шумарка налази се једно мало језеро са једним поточићем са пољским мостовима и пећинама сјајног изгледа. Још више горе, на врху брежуљка, налази се велика пећина и један базен са водом, а изнад свега налази се један павиљон одакле се пружа величанствен поглед на Босфор. У даљини, улево [од] Цариград[а], види се Црно Море. Према нама је Терапија и Босфор којима плове многобројни бродови. Остали смо дуго посматрајући тај лепи призор, а затим се ваљало мислити на повратак. Вративши се у салон да бисмо попили кафу, спазили смо на столу један свилени џак који нас је интригирао. Најпосле неко га је узео и предао кнезу. У њему је било двадесетак кутија са орденима који су нама намењени. Кнез је позвао неколицину од нас који смо били присутни и свакоме је предао по једну кутију. Затим је остатак враћен у кесу да бисмо их однели за оне који су остали у Цариграду. Време је постало сјајно, тако да уместо да се вратимо директно у Долма Бахче брод је пловио дуж азијске обале, пролазећи поред Слатке воде,[59] Бејлербеја и Скутарија[60] и упутио се ка Принчевским острвима. Ова мала шетња Мраморним Морем оставила нам је најлепше успомене. Море је било тихо и ми смо били у најбољем расположењу. Од Принчевских острва брод је кренуо ка Седам Кула (Једикуле),[61] па смо се вратили у Босфор

---

[58] **Гроф Јоанес Каподистрија** (1776—1831), грчки државник, руски дипломата. Изабран за председника Грчке републике 1827. Страдао као жртва атентата.

[59] Мисли се на Кучуксу (*Küçüksu*), што у преводу значи Мала вода, насеље на азијској страни Босфора изнад Бејлербеја, познато по бројним изворима.

[60] Део града на азијској страни, данас носи назив Ускудар (Üsküdar).

[61] Тврђава у Цариграду.

пловећи дуж европске обале (Станбул, Златни Рог,[62] Галата, Топхана[63]) и када је пала ноћ вратили смо се у свој стан. То је било наше последње вече у Цариграду.

Полазак је био утврђен за сутра. Те вечери вечера се продужила дуже него обично, јер је кнез био позвао неколико особа. Најпосле, свако је отишао у своју собу да би се спремио за полазак.

У четвртак изјутра пробудио сам се и нисам се добро осећао. Јуче сам на броду назебао и нисам могао цело јутро да напустим постељу. У неколико махова трудио сам се да се одлучим да сиђем у башту где се био сместио један фотограф, да би сликао целу групу. Али и са најбољом вољом нисам могао да напустим своју собу. Око подне, међутим, устао сам, спаковао свој куфер како тако и попео сам се у трпезарију где сам се трудио да се држим добро. Мало по мало слабост је нестала и у један сат био сам у стању да обучем своју униформу за опроштајну посету султану. Церемонија је била на исти начин као и при доласку, затим су нас каици одвезли до *Султаније*, која је још увек била укотвљена близу Долма Бахче, и на којој је свако нашао своје место и своју постељу. У два и по сата котва је дигнута. Овог пута имамо пут од осамнаест сати уместо дванаест, јер кнез није хтео да се поново изложи новом узнемиравању узимајући линију из Варне. Треба да идемо у Custendži[64] и ту да узмемо воз од Црне Воде (Черна Вода), где ће нас чекати наш брод да заплови уз Дунав. Време је било сјајно, море мирно као огледало. Дуго смо остали на крову да посматрамо залазак сунца, затим звезде и ноћ је већ била добро одмакла када смо се растали да бисмо отишли на починак.

У петак изјутра, међутим, дигао сам се рано да још једном видим море, а у осам и по бацили смо сидро пред Custendži.[65]

...Моје последње писмо оставило вас је у Custendži. Као што си видео за повратак смо имали исти пут као и ти прошле године са г. Марионом.

Због коња искрцавање је трајало доста дуго. То смо искористили да прошетамо по Custendži. То је мала варош у којој се виде само типови „сатурес".[66] Затим смо се опростили са Црним Морем које се пресијавало на сунцу и упутили смо се на станицу. На мом сату било је један сат и пет минута када је воз кренуо. Пруга из Custendže много је боље урађена него она из Варне. Воз се кретао пуном брзином кроз равницу коју пруга пресеца готово без кривина. У Черну Воду стигли смо сат касније. Наш брод *Фердинанд Макс* чекао нас је (пред малим хотелом у коме сте ви провели ноћ) и ми смо се ту сместили док је десет столара на крову брода правило пет одељења за пет коња које смо водили са собом. У четири сата кренули смо.

Како Дунав у своме доњем току не пружа никакве занимљивости, почели смо партије пикета, јели смо, уништавали смо бифтеке, уништа-

---

62 Велики затон, рукавац Босфора на коме је пристаниште Цариграда.

63 Део Цариграда који је добио назив по Тополивници.

64 Искривљена верзија бугарског назива места Констанца (*Кюстенджа*).

65 Још једно од направилних читања имена луке Констанце.

66 Није јасно о чему је реч.

вали смо бурад са пивом и попили безброј шољица кафе. Када бисмо прошли поред које варошице, попели бисмо се на кров, попушили једну цигарету, а када је пала ноћ скупили смо се за вечеру, коју смо продужили што смо више могли. После вечере кнез се редовно повлачио у своју кабину, али уморни од монотоније гледали смо један другог зевајући, а онда се један за другим губио да би се дочепао своје постеље.

Ноћу између петка и суботе (у два сата изјутра брод је стигао у Ђурђево и када сам се дигао у шест сати сазнао сам да је кнез отпутовао у Букурешт са г.г. Маринковићем и Блазнавцем да би посетио кнеза Карола. Били смо осуђени да га чекамо до сутрадан, а неки рекоше до прекосутра. Они који су се дигли рано и прокрстарили по Ђурђеву кажу да нема ништа занимљиво да се види, и да је најбоље да се време убије на броду што је могуће пријатније. Током јутра сазнали смо да се кнежева рођака Анка Константиновић налази у једном хотелу у Ђурђеву, где очекује убрзани брод који треба да пође следеће ноћи. Потражили смо је и сместили на нашем броду.

Дан је пролазио полако, а исто тако и ноћ. Прошетали смо се кроз варош, затим смо потражили окрепљење на броду. Остали смо будни до доласка убрзаног брода и у три сата изјутра отпратили смо гђу Константиновић до брода. Она стиже пре нас у Београд.

Да бих надокнадио изгубљено време, спавао сам до десет сати изјутра, и не бих се ни одлучио да устанем да ми нису јавили да ће мој бифтек бити потпуно хладан.

Отварајући очи видео сам на дугој страни Дунава, у близини станице Рушчук, један парни брод који је вукао више шлепова пуних војника.[67] Узео сам доглед и тако сам распознао српски државни брод *Делиград*,[68] који одвози два прва батаљона из београдске тврђаве. Те трупе су упућене у Орел, где ће доћи и Омер-паша. Знали смо да је то половина београдског гарнизона, који одлази да се више не враћа и ми смо му пожелели срећан пут.

Пре подне кнез се вратио из Букурешта. И ми смо отпутовали за Рушчук (у једанаест и три четврти). Мидат-паша је дошао на брод да поздрави кнеза. Затим смо наставили пут. Подне је и тридесет минута.

После подне свако је провео како је најбоље умео. Рано смо отишли на спавање.

У понедељак у осам и по прошли смо поред ушћа Тимока. Од тога тренутка ми смо у својој кући. Три парна брода окићена заставама (*Карл Лудвиг*, *Марина Ана* и *Диана*), носећи депутације из Београда, Смедерева и Пожаревца, очекивали су нас на српској граници и пратили нас до Радујевца. Ту су била постројена два батаљона српске милиције и једна батерија. Мало даље је подигнута једна тријумфална капија под којом је неготински владика са свештенством. Кнез је изишао на обалу, саслушао кртан[69] владичин поздравни говор, обишао трупе и вратио се на

---

[67] Реч је о турским трупама које су се повлачиле из Београда.
[68] Први српски речни пароброд.
[69] Грлат, гласан.

брод. Иста церемонија поновила се и у Текији, а сутрадан и у Градишту, Дубравици и Смедереву. Свуда заставе, топовска паљба, свуда почасни водови, ура и живео.

У девет и четврт оставили смо Радујевац и у један сат стигли смо у Турн Северин где су дошле разне депутације да поздраве кнеза. Мало више Турне налазе се остаци Тројанског[70] моста; чувена Тројанова табла[71] налази се у Гвозденим вратима[72] која се зову Казан, свакако због конфигурације околних планина; све између Текије и Милановца. Део између Милановца и горњег улаза у Гвоздена Врата, где се на српској страни налазе лепе развалине Голупца, зове се Бабакај, турска реч којом се специјално означава велика стена која се диже насред Дунава. Ви сте два пута туда колима прошли, што се чини када је вода мала да би се избегла два брзака или Ђердап, од којих један, најглавнији, лежи испод турског утврђења Адакале, према српском селу Сип, између Влашке и Србије, а други, Мали Ђердап или Горњи Ђердап је испод Дренкове. Тројанова табла налази се на једној страни стене која силази у Дунав на једном од места где је река најужа. Она је постављена изнад линије, коју си ти приметио, и где су свакако биле утврђене греде које су носиле кеј, мост у том стрмом пределу.

Док смо били у Турн Северину остали бродови, који су нас пратили, стигли су нас и депутације које су биле на тим бродовима прешле су на наш брод да поздраве кнеза.

Од Турне до Милановца нигде се нисмо заустављали јер је требало да стигнемо пре ноћи. Ту смо имали да преноћимо. Пролазећи поред Фетислама, турске тврђаве на четврт сата далеко од Кладова, били смо поздрављени са 21 топовским пуцњем. Одатле смо ушли у Гвоздена Врата. Десно се види један мост. Ту је аустро-влашка граница. Мало даље једно острво у Дунаву и то је јако запуштена турска тврђава Адакале,[73] са замком на српској страни. Тај замак, који пресеца велики пут испод Текије сметао нам је много и задао је и мени много посла у министарству. Сада припада Србима, а Турци су остали на Адакали.

На четврт сата изнад Адакала, на аустријској страни и на пет минута од Дунава, кроз дрвета може се опазити капела или боље један споменик у облику ротонде.[74] Та капела подигнута је на месту где је Кошут напуштајући Мађарску закопао ноћу круну и остале знаке краљевске. Издао га је један сељак који га је спазио, али један напис у унутрашњо-

---

[70] Односи се на, римског императора **Марка Улпија Трајана** (53—117).

[71] Трајанова табла (Tabula Traiana), камене плоче на којима је уклесан текст посвећен завршетку радова два велика градитељска подухвата у Ђердапу — пута кроз Ђердап, који је завршен 103. године, и изградње римског канала.

[72] Име клисуре на Дунаву, на Ђердапу, у пределу Карпата, у близини хидроцентрале.

[73] Адакале или Ада-Кале (тур. ада — острво; кале — град), некадашње острво и насеље на Дунаву у Текијско-оршавској долини, између горње клисуре Казана и низводне Сипске клисуре, код ушћа реке Черне, на граници према Румунији. Адакале је често мењало господаре. Било је српско, турско, аустро-угарско и на крају румунско. Острво је било чувено по виновој лози званој адакалка. Потопљено је 1971. године изградњом хидроенергенског система Ђердап.

[74] Округла или полукружна грађевина, понекад с колонадом или куполом.

сти споменика захваљује Богородици која је чудотворно показала место где је Кошут закопао знаке краљевског достојанства.

Мало даље пролази се поред Оршаве, а у шест и три четврти бацили смо ленгер у Милановцу. Ту нас је сустигао остатак флотиле. Како су остали парни бродови пловили мањом брзином него ми, споразумели смо се да у будуће плове испред нас тако да заједно стигнемо у Београд. Тако је и било. Ми смо провели ноћ у Милановцу. Све планине на српској страни биле су окићене ватрама. Изашао сам на земљу са неколико пријатеља и помешали смо се за један сат међу игре и веселе сељака из места. Најзад смо отишли на спавање.

Када сам се пробудио, у уторак, било је већ одавно свануло, и ми смо излазили из Гвоздених врата. Десно, на аустријској страни, Коросим, лево рушевине Голупца. У девет и по стигли смо у Градиште. Кнез је изишао и извршио смотру трупа. Исто и у Добровици (пристаниште Пожаревца), и у Смедереву у коме су све куће биле искићене заставама па и са зеленим гирландама. Са тврђаве је одјекнуо 21 топовски пуцањ. Затим смо кренули даље.

У близини Смедерева стигли смо један брод, *Арго*, који је носио чланове певачког друштва из Београда, Панчева и Земуна. Зауставили смо се и *Арго* нам је пришао па смо слушали хорове спремљене за ову свечану прилику. Да бисмо им захвалили, добацили смо им неколико корпи вина и шампањца. Затим смо продужили. Али *Арго* није могао да нас прати и да не би стигао одвише касно у Београд *Карл Лудвик* добацио му је конопац и почео да га тегли.

Мало даље стигли смо два наша брода, *Марију Ану* и *Диану*, који су пошли раније. Сада смо били на челу читаве једне мале флотиле окићене заставама. Успорили смо вожњу да бисмо помогли да и остали бродови путују са нама. Пред београдском тврђавом нов поздрав: 21 пуцање. Срби нису заостали.[75] Музике су свирале. Цело становништво Београда је ту. Трупе чине шпалир. Попели смо се у кола и отишли смо у цркву чија су сва звона звонила. Затим је кнез отишао у свој конак, а ми смо се изгубили у маси да бисмо отишли у своје станове.

Два дана касније на еспланади[76] тврђаве било је свечано читање фермена, који даје кнезу командовање српских тврђава и њему се поверава њихово чување. Одмах после тога турске страже замењене су српским стражама.

Ту се свршава део српске историје који је почео устанком на Турке. Српски народ је најпосле видео да угњетачи напуштају земљу. Данас је последњи турски војник рекао збогом српској територији. Надајмо се да их више нећемо видети.

Ево, драги оче, крај извештаја мога лепа пута. Надам се да ће вас мало више занимати. У сваком случају за мене ће то бити свакако једна од лепих успомена мога живота.

---

[75] У смислу: нису заостајали у исказивању почасти владару.

[76] Слободно заравњено место, трг испред великих зграда или тврђава.

Остављам те да бих прихватио свој посао у министарству, јер га имам за више дана. Здравље је и даље добро и желим да и ваше здравље буде што боље. Свима поздрава. Твој одани син

Шарл

TRAVEL TO CONSTANTINOPLE IN PRINCE MIHAILO'S SUITE

by

Petar Krestić

Summary

The paper presents so far unknown letters of Charles Betaine, Prince Mihailo's secretary for the French language, to his father Ellie Ami Betaine, former Capodistria's secretary, then a professor in Geneva. In them, Betaine sent a detailed review of Prince Mihailo's second travel to Constantinople, as well as the stay of the Serbian delegation in the Ottoman capital in the period from March 18 to April 4, 1876, related to getting a firman about the surrender of the cities to the Serbs and the final withdrawal of the Turks from Serbia.

Educated and intelligent, astute observer inclined to details, Betaine offers numerous and interesting descriptions of the events which he witnessed, he describes the cities through which they passed and the places they visited, providing analyses of personalities whom he met. It is a particularly important fact that he was a foreigner, therefore a neutral person, who was in the position to observe events without emotions, therefore rationally.

This contribution also resolves the dilemma existing about the unknown person on the joint photograph of the Serbian delegation in Constantinople, made immediately before its return to Belgrade; some authors supposed that it was Betaine, but in his letter he quite clearly said that due to his illness he did participate in the collective picture-taking.

UDC 378.18(=163.4)(443.611)

Милош Јагодић

СРПСКИ СТУДЕНТИ У ПАРИЗУ СРЕДИНОМ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА 19. ВЕКА

САЖЕТАК: Рад се бави школовањем групе студената из Србије у Паризу 1864. и 1865. године. Приказани су различити аспекти њиховог живота у француској престоници: учење, забава, материјални трошкови. На крају је дат кратак преглед доцнијих каријера мање познатих личности. Рад је написан, углавном, на основу објављених и необјављених извора српске провенијенције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: студенти, питомци, Париз, Србија.

О школовању студената из Србије у иностранству током 19. века је доста писано у српској историографији.[1] Ипак, група државних питомаца, послатих на студије ван земље 1862, није посебно обрађена. Део њих је завршну годину образовања провео у француској престоници. С обзиром на то да се међу њима налазило неколико касније истакнутих особа у политичком животу Србије, циљ овог рада јесте да испита сегменте њихових живота из времена студентских дана. Будући да су истовремено са питомцима у Паризу боравили и неки студенти из Србије, који су се школовали сопственим средствима, и они су укључени у предмет ових истраживања.

Студенти из Србије, свршени великошколци, најчешће су похађали универзитете на немачком говорном подручју (Беч, Минхен, Берлин, Хајделберг). У Париз су, пре свега, долазили студенти права, и то након две или три године проведене у неком од поменутих универзитетских центара, ради допуне образовања.[2]

Српска влада је у новембру 1862, као државне питомце правне струке, послала на студије у иностранство: Јована Авакумовића (1841—

---

[1] Ј. Милићевић, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Београд 2002, 30—45; В. Павловић, *Српски студенти у Паризу 1839—1856*, Историјски часопис 33 (1986), 187—202; Ј. Милановић, *Правила и нацрт закона о питомцима школа у Србији (1839—1862)*, Годишњак за друштвену историју 1—2 (2001), 45—73; Љ. Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.

[2] Љ. Трговчевић, *Српска интелигенција у XIX веку — западни и источни утицаји*, у Зборнику радова *Европа и Срби*, Београд 1996, 267; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 123.

1928), Гргура Миловановића (1842—?), Милана Дамјановића (1838—1891) и Јована Максимовића. У истој групи, али као студнет филозофије, налазио се Милан Кујунџић (1842—1893).[3] Авакумовић и Дамјановић су провели 1863. годину у Хајделбергу, 1864. у Берлину и Цириху, те су почетком 1865. стигли у Париз. Миловановић и Максимовић су боравили у Хајделбергу и Берлину, одакле су, по свему судећи, почетком 1865. дошли у Париз.[4] Кујунџић се школовао у Бечу 1863, Минхену 1864. и у Паризу 1865. године.[5]

Милан Богићевић (1840—1929) и Драгомир Рајовић (1836—1911) су од јесени 1861, такође као питомци, студирали право у иностранству. За Богићевића се поуздано може рећи да се школовао у Берлину, те да је у јесен 1864. дошао у Париз. Рајовић је био у Паризу у пролеће 1864, али немамо поузданих података о томе где је раније боравио. Њихово порекло[6] није било без утицаја на добијање државних стипендија.[7] Међу питомцима, који су слушали правне науке у Паризу, 1865. спомиње се и Димитрије Јовановић.[8] О његовом претходном школовању нисмо нашли никакве податке.

У Паризу су се сопственим средствима школовали Милутин Гарашанин (1843—1898) и Ђорђе Симић (1843—1921).[9] За разлику од других студената, Гарашанин је своје целокупно школовање у иностранству провео у Француској. На лицеју Сен Барб је студирао математику 1860—1863; исте студије је наставио на париској Политехници 1863—1865. У чину потпоручника је као државни питомац ступио у артиљеријску школу у Мецу 1866. и завршио је 1868.[10] Ђорђе Симић је студирао филозофске науке у Берлину 1861—1863, и Хајделбергу 1863—1864, а правне науке је слушао у Паризу 1864—1866.[11]

---

[3] Архив Србије (= АС), Министарство просвете (= МПс) — Просветно одељење (= П), 1862, Деловодни протокол (= ДП), бр. 2707, 24. 10/5. 11. 1862; Ј. Авакумовић, *Мемоари*, приредио С. Турлаков, Нови Сад 2008, 34.

[4] Ј. Авакумовић, *наведено дело*, 35—45; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 274; АС, МПс-П, 1862, ДП, бр. 3046, 12/24. 11. 1862.

[5] *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка II*, Загреб 1929, 562; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 263.

[6] Драгомир Рајовић је био син Цветка Рајовића (1793—1873), државног саветника, судије и председника министарског савета 1859—1860, иначе истакнутог присталице династије Обреновић. Милан Богићевић је потицао из породице родбински блиско везане за Обреновиће. Његова тетка Томанија је била удата за Јеврема, брата кнеза Милоша Обреновића.

[7] А. Столић, *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003, 48—54; Архив САНУ (= АСАНУ), бр. 10546, Цветко Рајовић кнезу Михаилу, 20. 3/1. 4. 1861, Београд; бр. 14893, бр. 73, Илија Гарашанин Милутину Гарашанину 30. 3/11. 4. 1864; АС, Илија Гарашанин, бр. 1551, Томанија Обреновић Илији Гарашанину, 16/28. 7. 1861, Београд.

[8] АС, МПс-П, 1867, Ф 8 Р 1778, Списак питомаца на страни, 24. 6/6. 7. 1865.

[9] Милутин Гарашанин је био син Илије Гарашанина (1812—1874), српског државника, министра унутрашњих дела 1843—1852, министра иностраних дела 1852—1853. и 1861—1867. Ђорђе Симић је био син Стојана Симића (1797—1852), трговца и устаобранитељског првака.

[10] *Српски биографски речник 2*, Нови Сад 2006, 625; А. Вулетић, *Из породичног живота Илије Гарашанина*, Зборник радова *Писмо*, Београд 2001, 129—139; АСАНУ, бр. 14893, бр. 80, Илија Гарашанин Милутину Гарашанину, 19/31. 12. 1865, Београд.

[11] А. Столић, *наведено дело*, 48—54.

Питомци су добијали стипендије под доста строгим условима. Морали су се писмено обавезати да ће по окончању школовања провести онолико година у државној служби колико су се школовали у иностранству о државном трошку. Сваке године су морали подносити Министарству просвете сведочанства одговарајућих универзитета, а двапут годишње су морали да шаљу семестралне извешаје о свом успеху у школовању. За промену вароши студирања била је неопходна дозвола Министарства. Стипендија им је могла бити одузета уколико испоље „лакомисленост, неуредност или неваљалост". Српска влада је питомцима давала по 400 талира годишње током три године, колико је, по правилу, трајало студирање у иностранству. Ова свота је требало да им покрије све трошкове живота и школовања.[12]

Хајделберг је био мали универзитетски град, чији су житељи живели од студената и са њима се радо дружили. Српским питомцима је живот у Хајделбергу био миран, пријатан и, што је посебно важно, није био скуп.[13] Берлин је остављао утисак „регулисане" и „угледне" вароши, вароши „лепоте, укуса и реда". Ипак, државна стипендија није била довољна за нормалан живот у њему: могло се доручковати и ручати, али не и вечерати.[14] Млади Срби су се у Берлину, углавном, међусобно дружили, без много додира са немачким колегама.[15] Швајцарска их је више привлачила својим републиканским устројством и слободним установама, него квалитетом универзитетске наставе. Живот у Цириху је био јефтин, миран и погодан за учење.[16] У Швајцарској, у Женеви, либерал и емигрант из Србије Владимир Јовановић је управо у то време, 1864—1865, издавао лист на српском и француском језику *Слобода — La Liberté*, критички настројен према режиму кнеза Михаила Обреновића.[17] Његово писање није било без утицаја на српске студенте у иностранству.[18]

Након боравка у немачким градовима, „град светлости" је на студенте из Србије остављао силан утисак. Јован Авакумовић је записао да није знао чему да се више диви: „да ли величини и лепоти самог Париза, да ли оном укусу, раскоши и богатству по дућанима, што се све, при дивном осветљењу, видело ноћу као усред дана, да ли оном многобројном скупу фијакера и других подвозних средстава по булеварима, или — најпосле, оној непрегледној маси људи, женскиња и деце по широким тротоарима булеварским".[19] Чак ни скептични Милан Кујунџић, коме су све европске вароши изгледале „на исти калуп" и кога Париз „није ни изненадио, ни обрадовао, ни сневеселио", није могао а да не примети како се у широким булеварима и великим зградама француске престо-

---

12 Ј. Милановић, *наведено дело*, 67—71.

13 Ј. Авакумовић, *наведено дело*, 35—37.

14 *Исто*, 38.

15 А. Столић, *наведено дело*, 50.

16 Ј. Авакумовић, *наведено дело*, 43—44.

17 М. Бјелица, *Политичка штампа у Србији 1834—1872*, Београд 1975, 129.

18 Ј. Авакумовић, *наведено дело*, 130; АС, Милан Кујунџић (= МК), бр. 181, Милан Кујунџић Владимиру Јовановићу, 7. 10. 1864, Париз, концепт писма.

19 Ј. Авакумовић, *наведено дело*, 45.

нице осећа дух прогреса 19. века. Истина, он је уочио и наличје велеграда: у његовом кварту, поред универзитета, било је „сокака прљавијих него наш Дорћол”.[20]

Студентима из Србије исхрана и смештај у Паризу нису били скупи. Обедовало се двапут дневно: доручак се јео пред подне, а ручак увече. У Србији би се рекло да се ручало и вечерало. Добар оброк у ресторану (и ручак и вечера) је стајао један и по франак или, прерачунато у тадашњу србијанску обрачунску новчану јединицу, седам и по гроша чаршијских. Дневни трошак за исхрану је дакле износио три франка.[21] У пристојној београдској кафани је „формални” ручак с хлебом и вином за једну особу 1865. износио шест гроша чаршијских.[22] И Милутин Гарашанин, који се школовао сопственим средствима, и Драгомир Рајовић, питомац, су „добар смештај”, тј. собу, плаћали по 35 франака месечно.[23] По тој рачуници, годишњи трошак студента на храну и смештај у Паризу је износио 1500 франака; стипендија од 400 талира је износила 2160 франака,[24] што значи да је питомцу остајало 660 франака за школарину и друге потребе.[25] Ипак, студенти из Србије су у Паризу слабо стајали с новцем. Милан Дамјановић и Гргур Миловановић су незахвално сматрали да се жртвују студирајући са стипендијом од 400 талира.[26]

Разлог томе је лежао у изазовима које је Париз нудио, а којима, сасвим природно, студенти нису ни могли ни хтели да одоле. Ноћни живот Париза је био такав да се на спавање одлазило у два или три сата после поноћи. У један ујутру је по кафанама и булеварима било најживље. Дан студената зато није започињао пре десет сати изјутра.[27] Поред кафана, студенти су посећивали локале у којима су имали прилике да се упознају с плесом кан-кан. Играчице које су на бини задизале сукње и показивале ноге и доњи веш публици су младим Србијанцима морале изгледати привлачно и изазовно. Ђорђе Симић, на пример, у томе није налазио ништа неморално, називајући кан-кан „потребом цивилизације”.[28] Студенти, такође, нису одолевали задовољствима јавних кућа. Дра-

---

[20] АС, МК, бр. 181, Милан Кујунџић н. н., 28. 9. 1864, Париз, концепт писма.

[21] Ј. Авакумовић, *наведено дело*, 46; АСАНУ, бр. 14893, бр. 73, Илија Гарашанин Милутину Гарашанину 30. 3/11. 4. 1864, Београд; бр. 77, исти истом, 3/15. 3. 1865, Београд. Један франак је вредео пет гроша чаршијских.

[22] Истина, у истој кафани је „порција јела са лебом” коштала само два гроша чаршијска, *Живети у Београду 1851—1867. Документа Управе града Београда*, Београд 2005, 511—512.

[23] АСАНУ, бр. 14893, бр. 73, Илија Гарашанин Милутину Гарашанину 30. 3/11. 4. 1864, Београд; бр. 77, исти истом, 3/15. 3. 1865, Београд; бр. 79, исти истом, 17/29. 5. 1865, Београд.

[24] Према подацима које даје Авакумовић израчунали смо да је један талир вредео 5,4 франка, *наведено дело*, 38.

[25] Милутин Гарашанин је, рецимо, пар ципела платио 25 франака, летњи шешир 16 франака и поправку капута 4 франка, АСАНУ, бр. 14893, бр. 79, Илија Гарашанин Милутину Гарашанину, 17/29. 5. 1865, Београд.

[26] Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, приредио М. Јагодић, Београд 2005, 129; Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот I*, приредила А. Вулетић, Београд 2006, 188.

[27] Ј. Авакумовић, *наведено дело*, 46. Аутор је, поређења ради, навео како је у Бечу већ око десет сати увече све спавало „мртвим сном”, *исто*, 57.

[28] Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот I*, 201.

гомир Рајовић је на основу личног искуства из једне од њих приповедао „такве гадне ствари које се морају презирати — које не само поништавају човечје достојанство, него га убијају сасвим”.[29] Уз то, студенти су у Паризу имали девојке — они су их звали женама — са којима су се виђали. Јасно је да то забављање није могло бити без извесних трошкова.[30] Коначно, била је ту и чувена париска мода коју су студенти настојали да прате, наравно у оној мери у којој су могли.[31]

Пошто су се лепо проводили, поставља се питање како су студенти из Србије у Паризу учили. Драгомир Рајовић је био мишљења да, изузев њега, Димитрија Јовановића и Милана Богићевића, остали ништа не уче, већ „шалабазају”.[32] Чини се да је ова констатација била пре одраз личних односа међу студентима него правог стања ствари. Јован Авакумовић је редовно похађао предавања из правних предмета и забележио да су сви професори које је слушао били врло добри. Осим тога, одлазио је на отворена поротна суђења и често слушао познатог адвоката Жила Фавра.[33] На Кујунџића је оставило утисак то што су студенти на предавањима аплаудирали предавачу када би им се нешто допало, односно звиждали када им се нешто не би допало. Он је још приметио да, за разлику од српског Лицеја или немачких универзитета, професори у Паризу сваке године држе други курс из своје струке. Прилично наивно, Кујунџић се хвалио како се за две недеље боравка у Паризу упознао са главним карактеристикама књижевних дела новијих француских писаца.[34] Милутина Гарашанина су професори сматрали интелигентним, мада не превише ревносним у раду. Поред слушања редовне наставе, узимао је и допунске приватне часове. Пријемни испит за артиљеријску школу у Мецу није положио из првог покушаја крајем 1865.[35]

У Паризу је током маја, јуна и јула 1865. боравио Никола Крстић, правник, начелник Министарства унутрашњих дела Србије. Он је у име српске владе обављао једну незваничну дипломатску мисију. Као бивши професор београдског Лицеја, познавао је студенте који су се школовали у Паризу. Проводио је доста времена разговарајући са њима о политици и о државном уређењу Србије, о чему је оставио занимљиве записе у свом *Дневнику*.

Готово сви студенти су, у начелу, сматрали да стање у Србији није добро. Осуђивали су политику владе, јер је, по њиховом, мишљењу, ускраћивала грађанству слободе. У Србији, говорили су, није било слободе говора, слободне штампе, влада није излазила у сусрет „народним жељама”. Које су то конкретно „народне жеље”, ови младићи нису знали,

---

29 *Исто*, 203.

30 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 139.

31 АС, ИГ, бр. 1530, Н. Н. Илији Гарашанину, без места и датума.

32 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 168.

33 Ј. Авакумовић, *наведено дело*, 46—47.

34 АС, МК, бр. 181, Милан Кујунџић Владимиру Јовановићу, 7/19. 10. 1864, Париз, концепт писма; бр. 229, Милан Кујунџић породици, 5/17. 11. 1864, Париз, концепт писма; бр. 298, исти оцу, 7/19. 3. 1865, Париз.

35 А. Вулетић, *наведено дело*, 133; АСАНУ, бр. 14893, бр. 71, Илија Гарашанин Милутину Гарашанину, 2/14. 12. 1863; бр. 80, исти истом, 19/31. 12. 1865, Београд.

а нису ни могли да знају, јер нису имали прилике да се кроз државну службу или на други начин упознају са реалним приликама у својој отаџбини. Но, општа начела либерализма, која су проповедали тадашњи малобројни припадници србијанске опозиције, су им била врло привлачна. Крстић је приметио да Јован Максимовић има врло нејасне појмове о држави, да су Драгомир Рајовић и Ђорђе Симић ишли најдаље у слободоумљу, а да су Јован Авакумовић, Димитрије Јовановић и Милан Богићевић нешто умеренији у ставовима. Милутин Гарашанин је, с друге стране, одступао од либералног клишеа својих другова.[36] Могуће је да су на њега утицали очеви савети и ставови. „Ако се редом иде биће слободе, а ако се прескаче нестаће и оне што постоји. (...) Извесно је по несрећи то да се Срби о слободи брину и говоре за да се власти дочепају, а како то буде, онда и нерадо више чују ту реч слобода", писао је Илија Гарашанин сину.[37] У његовим речима је било доста истине. Када је Крстић студентима скретао пажњу на чињеницу да су и други Срби који су се школовали у иностранству у млађим данима били присталице начела либерализма, па су касније изменили своје ставове, они су сложно изјављивали како су њихови претходници то чинили да би очували положаје до којих су дошли.[38]

Временом је Крстић уочио да је сва повика студената превасходно усмерена против министра унутрашњих дела Србије, Николе Христића. Њега су оптуживали за злоупотребе, прогоне, забране и слично; против кнеза Михаила ништа нису говорили. Мере за побољшање прилика у земљи видели су у слободној штампи и законодавној Скупштини. Но, њихова знања су још увек била теоретска, школска, а често и недовољно систематизована. Нису много размишљали о томе да ли би примена либералних начела била заиста одговарајућа за земљу попут Србије, у којој је 1866. свега 4,18% становништва било писмено. Коме би стварно користила слободна штампа? Да ли би народни посланици били у стању да доносе законе? Уосталом, студенти нису умели да одговоре ко би, поименице, заменио тадашње министре и саветнике када би их кнез којим случајем сменио.[39]

Поред свег свог либералног идеализма, студенти су били врло реални када је у питању било планирање каријера. Они су били свесни да их у Србији чека јавна служба и били су нестрпљиви да ступе у њу. Крстић је код њих приметио висок ступањ свести о личним интересима: „сви су, колико их има, шпекулативни; сви су ради добити добре службе; ниједан нема у себи јачег патриотизма, нема виших појмова о државном животу; ниједан није готов напустити мало своје интересе, па се тако одати јавним пословима да буде кориснији за земљу". Драгомир Рајовић

---

[36] Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 146—148, 157.

[37] АСАНУ, бр. 14893, бр. 66, Илија Гарашанин Милутину Гарашанину, 28. 1/9. 2. 1861, Рушчук.

[38] Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 148.

[39] *Исто*, 148—149, 150—153; М. Исић, *Писменост у Србији у 19. веку*, у Зборнику радова *Образовање код Срба кроз векове*, Београд 2003, 67.

је, на пример, био спреман да се запосли у Министарству унутрашњих дела, али под условом да одмах добије звање среског начелника.[40]

Након два месеца проведена у друштву студената, Крстић је о студентима изрекао свој суд. Сматрао је да ће Милутин Гарашанин, Драгомир Рајовић, Милан Богићевић, Димитрије Јовановић и можда Ђорђе Симић нешто постићи у животу, док од осталих није очекивао да буду од користи држави која их је послала на школовање.[41] Није искључено да је порекло наведних студената имало утицаја на Крстићеву оцену. Сви питомци су се вратили из иностранства у отаџбину до краја 1865.[42]

Из групе студената о којој је реч, Милутин Гарашанин, Милан Богићевић, Милан Кујунџић, Јован Авакумовић, Ђорђе Симић и донекле Драгомир Рајовић су познате личности српске историје. Они су своју ширу афирмацију стекли углавном јавним радом, бављењем политиком или дипломатијом. Гарашанин, Богићевић, Кујунџић и Рајовић су припадали Напредној странци, Авакумовић је био либерал, док је Ђорђе Симић у суштини опортунистички лавирао између странака.[43]

Остали су своје каријере градили у правној струци. Милан Дамјановић је био секретар у Министарству правде 1866—1868, управник Апсеничког завода у Београду 1869—1874, председник Крајинског окружног суда 1875—1880. и члан Касационог суда 1881—1888. Преводио је дела стручне литературе на српски језик: *Правна путничка писма о Енглеској*, Београд 1866; Алберт Фридрих Бернер, *О укидању смртне казне*, Београд 1866; Карл Митермајер, *Најновија испитивања односа питања о укидању смртне казне*, Београд 1866; Чезаре Бекарија, *О преступима и казнама*, Београд 1866. Јован Максимовић је био секретар у суду вароши Београда 1866—1869, судија истог суда 1870—1871, секретар у Министарству правде 1872, судија Трговинског суда у Београду 1873, председник Јагодинског окружног суда 1874, председник Трговинског суда 1875—1876, члан Апелационог суда 1877—1879, опет председник Трговинског суда 1880—1881. и члан Касационог суда 1882—1887. Гргур Миловановић је био секретар Ужичког окружног суда 1866—1867, протоколиста у Министарству правде 1867—1868, секретар Пожаревачког окружног суда 1869, секретар Ћупријског окружног суда 1870, судија Књажевачког окружног суда 1871—1872, професор казненог права и казненог поступка у Великој школи 1875—1890. Аутор је два уџбеника из области кривичног права: *Кривични поступак*, Београд 1890. и *Кривично право*, Београд 1897. Димитрије Јовановић је био председник Крагујевачког окружног суда 1867—1873, члан Апелационог суда 1874. и члан Касационог суда 1875—

---

40 Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот I*, 139.

41 *Исто*, 168.

42 АС, МПс-П, 1867, Ф 8 Р 1778.

43 *Српски биографски речник 1*, Нови Сад 2004, 43—45, 624—625; *Српски биографски речник 2*, 625—628; *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка II*, 562—563; *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка III*, Загреб 1929, 798—799; А. Стојковић, *Милан Кујунџић Абердар, филозофска и друштвено политичка схватања*, Нови Сад 1977; А. Столић, *наведено дело*; Ј. Авакумовић, *наведено дело*.

1877. Написао је монографију *Нешто о кругу радње Касационог суда*, Београд 1866.[44]

Са изузетком Милутина Гарашанина, сви поменути студенти су се школовали у Паризу релативно кратко. Стиче се утисак да су време проводили између забаве и учења. Париз је на све њих оставио јак утисак. Тај град је био другачији од свих других, које су до тада имали прилике да виде. Па ипак, теме њиховог академског политизирања сведоче да су им мисли често биле у Србији. Готово сви студенти су били присталице либерализма. Жеља им је била да своју отаџбину преобразе у складу са либералним начелима. Колико су у томе успели, познато је из историје Србије у току последње две деценије 19. века.

SERBIAN STUDENTS IN PARIS IN THE MID-1860s

by

Miloš Jagodić

Summary

The paper deals with life and education of several students from Serbia in Paris in mid 1860's. Most of them had state scholarships (Jovan Avakumović, Grgur Milovanović, Milan Damjanović, Jovan Maksimović, Milan Kujundzić, Milan Bogićević, Dragomir Rajović, Dimitrije Jovanović), while two students, Milutin Garašanin and Đorđe Simić, funded their schooling themselves. Everyday life, entertainment and education of these students are described in detail, as well as their liberal ideas. Some of them played a prominent role in Serbia's political history later on, while the others made successful careers in the judiciary.

[44] *Календар са шематизмом Србије за годину* 1867—1891; *Српски биографски речник 3*, Нови Сад 2007, 82; АС, Министарство правде, 1872, Ф 4, *Кондуит листа Суда округа књажевачког за 1872.*

UDC 316.728(=112.2)(436-89)„18”

Михаел Антоловић

НЕМЦИ У ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ У XIX ВЕКУ

САЖЕТАК: Прошлост Немаца у Хабзбуршкој монархији је тема којој српска историографија није посвећивала значајнију пажњу. Стога, рад настоји да на основу расположивих извора и литературе, пружи синтетички поглед на доминантне друштвене, економске и политичке процесе који су обележили развитак Немаца у Јужној Угарској током 19. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Немци, Угарска, национализам, мађаризација

Насељавање немачког становништва на просторе југоисточне Европе било је омогућено победоносним аустро-турским ратовима крајем XVII и почетком XVIII века, након којих је, миром у Пожаревцу 1718, граница двају царстава успостављена дуж Саве и Дунава. Новоосвојене области, које су ушле у састав Хабзбуршке монархије, биле су у прилично јадном стању — слабо насељене, привредно запуштене и без развијених урбаних центара. Руководећи се меркантилизмом као доминантном економском идејом онога времена, Бечки двор је непосредно након Карловачког мира започео програм култивације новоосвојених земљишта како би се повећала укупна привредна и финансијска снага Хабзбуршке монархије. Кључни чинилац у овом, првенствено економском програму, имала је колонизација односно, насељавање становништва на опустошена подручја стечена ратом од Турака. Одлука о колонизацији тзв. неоаквистичких подручја омогућила је насељавање разних народа, међу којима су посебно бројни били Немци. Они су, већином, долазили из југозападне Немачке, Порајња, Алзаса, Лорене, Швајцарске, Пруске, Саксоније, Тирингије, Хановера и Вестфалије. Немачко становништво је у социјалном погледу било, углавном, сачињено од сељака и занатлија и, у знатно мањем броју, војника. У сваком случају, колонизација Немаца на просторе Барање, Бачке, Баната, и Срема представљала је чин систематске и планске политике Бечког двора, срачунате на повећање броја становника у новостеченим областима посредством чега би био омогућен њихов привредни развитак. Правну основу за колонизацију немачког живља представљао је тзв. „Патент о насељавању” (*Impopulationspatent*) цара Леополда из 1689. Поред осталих погодности, он је колонисте ослобађао феудалних обавеза, гарантовао државну помоћ насељеницима у изградњи нових насеља и пружао перспективе за економски развој. На

основу ове уредбе први немачки колонисти населили су већ током последње деценије XVII века подручја северне Угарске да би, након застоја у време Ракоцијевог устанка (1703—1711), наставили насељавање јужнијих крајева — територију Барање с тежиштем у Печују и североисток Угарске, жупанију Сатмар. Ипак, најзначајнији талас немачког насељавања одвијао се од Пожаревачког мира 1718. до краја XVIII века са Банатом, Бачком и Барањом као средишним областима у које су водили главни правци колонизације. Насељавање ових области текло је у три фазе па се у историографији најчешће говори о три таласа тзв. „швапске сеобе" (*Schwabenzug*) названих према именима хабзбуршких владара тако да се разликују каролинска, терезијанска и јозефинска колонизација.[1]

Крајем XVIII века наступило је затишје у даљем насељавању немачког живља на просторе јужне Угарске. Уместо спољне колонизације, започело је раздобље померања становништва унутар Хабзбуршке монархије, те се током прве половине XIX века Немци у мањим размерама из Бачке и Баната пресељавају у Срем. Ова миграциона кретања се већим делом окончавају до средине столећа чиме се „завршавају стабилизациони процеси на немачком етничком подручју".[2] Укупан биланс колонизационе политике Бечког двора јесте насељавање приближно 150 000 немачких колониста на територију Угарске, који су дали значајан допринос култивисању подручја ослобођених од турске власти и њиховом укључивању у токове европске цивилизације.[3]

---

[1] Литература о колонизацији Немаца на просторе југоисточне Европе је непрегледна. Неопходан водич кроз изворе и литературу и даље представља двотомни библиографски приручник Антона Шерера: Anton Scherer, *Donauschwäbische Bibliographie 1935—1955*, München 1966, и *Donauschwäbische Bibliographie 1955—1965*, München, 1974. Најсвеобухватнији зборник докумената о историји Подунавских Шваба приредио је Антон Тафернер: Anton Tafferner (Hrsg.), *Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte*, I—V, München, Stuttgart, 1974—1995. Видети и: Günter Schödl, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau*, Berlin, 1995; Oskar Feldtänzer, *Donauschwäbische Geschichte. Das Jahrhundert der Ansiedlung 1689—1805*, München, 2006. Оба дела су синтетског карактера и садрже исцрпан попис извора и литературе. Такође је од важности поменути и незавршену монографију: Konrad Schünemann, *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*, I, Berlin, 1935, те зборник радова који су уредили Gerhard Grimm, Krista Zach, *Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Geschichte, Wirtschaft, Recht Sprache*, Band 1, München, 1995. као и Mathias Beer, Dittmar Dahlmann, *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen — Formen — Verlauf — Ergebnis*, Stuttgart, 1999.

О Немцима у Банату и Бачкој видети: Sonja Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München, 1967; Anton Valentin, *Die Banater Schwaben. Kurzgefasste Geschichte einer südostdeutschen Volksgruppe mit einem volkskundlichen Anhang*, München, 1959; William Marin, *Kurze Geschichte der Banater Deutschen. Mit besonderer Berücksichtigung zur rumänischen Bevölkerung und ihrer Einstellung zur Vereinigung von 1918*, Temeswar, 1980; Josef Volkmar Senz, *Die Deutschen im Batscherland. Pioniere und Märtyrer des Abendlandes im europäischen Südosten*, Wien, 1984; Johann Heinrich Schwicker, *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen*, Wien, Teschen, 1881. (Nachdruck Bisingen, 1990); На српском језику још увек је од користи дело Борислава Јанкулова, *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад 1961, као и прегледни чланак Мирка Митровића, „Насељавање и колонизација Војводине 1690—1945", *Godišnjak društva istoričara Vojvodine*, 1982, стр. 195—247.

[2] Мирко Митровић, *нав. дело*, стр. 201.

[3] Теза, присутна у делу, углавном старије српске и мађарске литературе, која немачку колонизацију сагледава искључиво као облик германизаторске политике Бечког двора,

Од пропасти Светог римског царства немачке народности до револуције 1848/49

Наполеонови ратови учинили су крај Светом римском царству немачке народности, те је 1806. проглашено Аустријско царство. Земље које је оно обухватало имале су различити државно-правни статус, различите традиције и на различите начине су током вишевековног развоја доспеле под власт династије Хабзбурга. Немачко становништво које се током претходног века населило на територије јужне Угарске потицало је из различитих крајева, говорило је различитим и често међусобно чак и неразумљивим дијалектима немачког језика, док је по својој социјалној структури, већином, било сачињено од сељаштва и у знатно мањој мери од трговаца и занатлија. У верском погледу већина Немаца исповедала је католичанство док је њихов мањи део припадао лутеранима и калвинистима. Културолошки разнолико, са различитим традицијама донешеним из старог завичаја, са доминантном аграрном друштвеном структуром и са малобројним грађанским слојем ово немство расуто по јужним пределима Панонске низије (*Streudeutschtum*) током читавог XIX века није успело да изгради заједнички национални идентитет.[4] Отежавајућу околност представљао је и различити правни статус појединих области у којима су Немци живели: Банат се до 1778. налазио под непосредном управом Бечког двора, да би потом била уведена жупанијска управа. Немци у Војној граници[5] су све до њенога укидања 1873, били под војном влашћу, непосредно подређеној Бечком двору, док су Немци у Бачкој, Барањи и Срему били подвргнути власти мађарских жупанија. Посебан статус уживало је немачко становништво у слободним краљевским градовима попут Новог Сада, Сомбора, Суботице и Вршца.

Поред наведених чинилаца, национална хетерогеност подручја на које су се Немци населили представљала је још један узрок који је отежавао изградњу осећања заједништва и припадности једној широј националној заједници. Немачко становништво у јужној Угарској живело је измешано са Србима, Мађарима, Румунима, Јеврејима, Словацима, Хрватима и другим народима. У таквим условима током читавог XIX века, све до Првог светског рата, оно је било изложено снажним процесима акултурације и асимилације.[6] У етнички и културолошки разноликој сре-

---

није научно оправдана. Она се темељи на предлогу Неоквистичке комисије који је израдио Леополд Колонић према коме насељавање Немаца треба спровести у циљу германизације непоузданог Угарског краљевста како би се „мађарска крв склона немиру и преврату, разблажила немачком и тако привела истрајној верности и љубави за свог природног наследног краља”. Против оваквих намера Бечког двора, а нарочито према могућности ограничавања кулука те опорезивања племића, снажно су се успротивили угарски сталежи па се од плана морало одустати. Види: Márta F a t a, *Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen (1686— 1790)*, у: Günter S c h ö d l, *нав. дело*, стр. 97—101.

[4] О изградњи националног идентита Немаца у Угарској видети: Annemarie R ö d e r, *Deutsche, Schwaben, Donauschwaben. Ethnisierungsprozesse einer deutschen Minderheit in Südosteuropa*, Marburg, 1998.

[5] О развоју Војне границе у Банату видети: Срећко М и л е к е р, *Историја банатске војничке границе 1764—1873*, Панчево 1926.

[6] Annemarie R ö d e r, *нав. дело*, стр. 39—52.

дини, какву је представљала Јужна Угарска, сусретање и међусобно мешање култура представљало је трајан процес. У исто време, текли су и процеси асимилације. Настојања просвећеног апсолутисте Јозефа II за увођењем немачког језика као службеног у целој Хабзбуршкој монархији наишла су на отпор, пре свега, Мађара. Идеје Француске револуције које су широм Европе пронели Наполеонови ратови, имале су за последицу рађање национализма и развој националних покрета. Мађари, који су после Немаца, били најбројнији народ у монархији, док су, у исто време на територији тзв. историјске Угарске представљали само релативну већину,[7] били су носиоци најснажнијег националног покрета коме је печат давало изражено настојање за асимилацијом других немађарских народа.[8] Ипак, у првим деценијама XIX века ова настојања нису добила пун замах, већ се мађарски национализам у својој раној фази испољавао у спонтаној асимилацији посредством прихватања мађарског језика као језика друштвене елите. Прилике су се промениле у време мађарског Реформног раздобља (1825—1848)[9] када је мађарски национални покрет, поред захтева за увођењем мађарског као службеног језика, истакао и политичке захтеве.

За разлику од Срба, Хрвата, Словака и Румуна, који су на појаву мађарског национализма одговорили стварањем сопствених националних покрета, Немци и Јевреји нису пружали отпор политици мађаризације, већ су се великим делом асимиловали у Мађаре. Када је реч о Немцима, друштвени слој који је био најподложнији асимилацији представљало је грађанство. У структури мађарског феудалног друштва Немци су током прве половине XIX века чинили већину унутар средњег и нижег грађанског слоја. Живећи окружени већинским мађарским становништвом, Немци су се, заједно са Јеврејима, за кратко време чврсто интегрисали у мађарско друштво, заузевши водећу позицију у привредном и културном животу мађарских градова. Са успоном на друштвеној лествици текла је и мађаризација. С друге стране, масе сељачког становништва, затворене у своје аутаркичне сеоске заједнице, све до друге половине XIX столећа остале су, у највећој мери, недирнуте процесима асимилације. Ово, поред осталог, и због чињенице да је велика већина немачких колониста била насељена на државним поседима, те одатле и непосредно подређена аустријском цару који је и сам био немачке народности. Стога је не-

---

[7] Средином XIX века у земљама Угарске круне (без Хрватске) живело је приближно шест милиона Мађара, око два милиона Румуна, између милион и два милиона Немаца у које треба урачунати и око 240 000 Јевреја, око 1.700 000 Словака и 1.200 000 Срба, Friedrich Gottas, *Die Deutschen in den Ländern der Ungarischen Krone (1790—1867)*, у: Günter Schödl, *нав. дело*, 224.

[8] Одатле се развила идеја која је постала аксиом угарске националне политике: пропаст Мађара ће бити спречена једино ако Угарској успе да се с једне стране избори за равноправан статус са Аустријом и да, с друге стране, асимилује све друге етничке групе унутар својих граница.

[9] О мађарском Реформном раздобљу видети: Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, стр. 423—429; Ingomar Senz, *Das Ungarische Reformzeitalter (1825—1848)*, у: Ingomar Senz, *Donauschwäbische Geschichte*, Band 2, *Wirtschaftliche Autarkie und politische Entfremdung 1806 bis 1918*, München 1997, стр. 79—166.

мачко сеоско становништво исповедало чврсту убеђеност у свој привилегован положај који му обезбеђује царева брига и заштита.[10]

Први знаци испољавања националне свести међу немачким становништвом у Угарској, забележени почетком XIX века, представљали су у првом реду реакцију на привилегован положај мађарског језика у државној управи. Незадовољни „прогоном" немачког језика у жупанији Толна, тамошњи Немци су разматрали могућност исељавања, како би измакли притисцима мађарског племства. Кључни разлог њиховог незадовољства био је садржан у чињеници да је немачкој деци било ускраћено похађање наставе на немачком језику, као и његова недоследна употреба у комуникацији са жупанијским властима.[11] Упркос томе, процес националног буђења Немаца у Угарској отпочео је тек током пете деценије XIX века и био је везан за делатност Едуарда Глаца[12] и Штефана Лудвига Рота.[13] Припадници интелигенције, пореклом из средњег грађанског слоја, су развили живу новинарску и књижевну активност чија је оштрица била усмерена против мера мађаризације, која је инаугурисана 1844. увођењем мађарског језика у службену употребу на место ранијег латинског језика. Глац и Рот нису иступали искључиво у одбрану права Немаца на коришћење сопственог језика већ су то право тражили за све народе Угарске. При томе, размере њиховог пионирског рада на националном освешћивању немачког становништва долазе до изражаја, ако се има у виду да је по попису из 1842.[14] на територији Угарске живело приближно 1 270 000 Немаца, који су чинили 9,8% укупног становништва. Од тог броја на територији јужне Угарске је, према попису из 1846. живело: у Бачко-бодрошкој жупанији 98 408, Торонталској жупанији 88 030 и Сремској жупанији свега 1 673 припадника немачке народности. У по-

---

[10] Види детаљно: Éva Windisch, *Die Entstehung der Voraussetzungen für die deutsche Nationalitätenbewegung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 11 (1965), 3—56.

[11] Наша сазнања темеље се на поверљивом извештају Антона Хофмана (Anton Hoffmann), члана пештанског Магистрата, упућеном председнику пештанске полиције фон Хагеру (von Hager), из августа 1809. године. Види: Fritz Valjavec, *Das Älteste Zeugnis für das völkische Erwachen des Donauschwabentums*, Historische Zeitschrift, 159 (1939), 313—325.

[12] Едуард Глац (Eduard Glatz, 1812—1889), теолог и гимназијски професор, пореклом из Словачке. Од 1845. до 1851. уређивао је политички лист *Пештанске новине* (*Pesther Zeitung*). Лист је био на линији Бечког двора одакле је био и финансиран са непосредним циљем да се отклони Кошутов утицај. Своје погледе на положај Немаца у Угарској изложио је у више дела од којих су најзначајнија три: *Deutschen Xenien aus und für Ungarn* (1842), *Das deutsche Element in Ungarn und seine Aufgabe* (1843) и *Portfolio oder Beiträge zur Beleuchtung ungarischer Zeitfragen* (1844). Ingomar Senz, „Das Ungarische Reformzeitalter (1825—1848)", у: Ingomar Senz, *Donauschwäbische Geschichte*, 106—107. и Friedrich Gottas, *Die Deutschen in den Ländern der Ungarischen Krone (1790—1867)*, у: Günter Schödl, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau*, 220—244.

[13] Штефан Лудвиг Рот (Stephan Ludwig Roth, 1796—1849), евангелистички свештеник и педагог образован у духу Песталоцијевих начела, потицао је из Ердеља. Супротставио се увођењу мађарског језика као јединог службеног језика у Ердељу, заговарајући право да сви народи Ердеља несметано користе властити језик — Саси немачки, а Румуни румунски. Своје идеје изложио је у спису *Der Sprachkampf in Siebenbürgen*. Мађарски револуционари су га због тога 1849. осудили на смрт. Friedrich Gottas, *Die Deutschen in den Ländern der Ungarischen Krone (1790—1867)*, 220—244.

[14] Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *нав. дело*, 416.

менутим жупанијама Немци су представљали 19%, 25,2%, односно 1,6% становништва.[15] Током своје својеврсне „борбе за језик" (*Sprachkampf*), Глац и Рот су се искључиво бавили питањима језика и језичке равноправности. Међутим, оно што њихов рад чини значајним јесте околност да су посредством борбе за језичка права Немаца они иступали у име свих Немаца у Угарској, чиме су били створени предуслови за њихово потоње обједињавање као националне и језичке заједнице.

Од револуције 1848/49. до аустроугарске Нагодбе 1867.

Талас револуционарних збивања покренутих у Италији и Француској веома брзо је захватио и Хабзбуршку монархију.[16] Сложене државно—правне и етничке структуре, револуција 1848/49. у Аустријском царству била је у највећој мери детерминисана борбом за национална права, док су захтеви за либерализацијом политичких односа, иако снажно присутни, остали ипак, у другом плану. Укидање феудализма, ослобађање сељаштва и увођење либерално-демократског поретка у Монархији били су праћени снажењем мађарског национализма који је, у жељи за потпуном еманципацијом од Бечког двора, истовремено негирао немађарским народима Угарске она права која је упорно од Аустрије тражио за себе. Одбијање мађарских револуционара, предвођених Лајошем Кошутом, да признају посебност и права немађарским народима имало је за последицу крвави међунационални сукоб од септембра 1848. до августа 1849. године. Немађарски народи Угарске по правилу су се, у борби за очување својих права и против мађаризаторске политике пештанске револуционарне владе, ослањали на цара и Бечки двор. Такав је био случај са Србима, Хрватима, Словацима и Румунима. Када је реч држању мађарских Немаца у револуцији, оно је било двојако: ердељски Саси су љубоморно чували своје привилегије, страхујући од уједињавања Угарске и Ердеља, који је вековима неговао свој аутономан положај. За разлику од Саса, Немци у Јужној Угарској су листом подржавали буржоаске и демократске тековине мађарске револуције не испољавајући, при томе, посебне националне захтеве.[17] Нарочито јаку подршку револуционарним идејама давало је либерално оријентисано немачко грађанство, али и бројни припадници немачког сељаштва који су се у оквиру Националне гарде борили на страни мађарских устаника. Међутим, велика већина немачког грађанства остала је верна аустријском цару у Бечу. Тек када је почетком јесени 1848, дошло до директног раскида Двора и ма-

---

[15] Antal Hegediš, Katarina Čobanović, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767—1867*, Novi Sad 1991, 106—107.

[16] О револуцији 1848/49. у Мађарској видети: Istvan Deák, *The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians 1848—1849*, London 2001. као и општи поглед у: Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *нав. дело*, 429—449.

[17] Friedrich Gottas, *Geschichte der ungarländischen Schwaben im Zeitraum von 1848 bis 1867*, у: Ingomar Senz, *Donauschwäbische Geschichte*, Band 2, *Wirtschaftliche Autarkie und politische Entfremdung 1806 bis 1918*, München 1997, 169.

ђарских револуционара, и немачко грађанство стало је на страну Аустрије.[18]

Најснажнији национални покрет немађарских народа у Јужној Угарској представљао је српски покрет, који је већ почетком маја 1848, након што је мађарска влада одбила српске захтеве, на народној скупштини у Сремским Карловцима саопштио циљеве међу којима је, свакако најзначајније, било проглашење Српске Војводине, посебне круновине у оквиру Аустријског царства. Обухватајући Барању, Срем, Банат и Бачку, на челу са изабраним војводом „под Домом аустријским и обштом Круном угарском", Српска Војводина имала је за циљ обезбеђење аутономне територије под српском управом, посредством које би Срби обезбедили равноправност са осталим народима монархије. Српски захтеви били су одбачени од стране мађарских револуционарних вођа као, уосталом, и свака идеја о федерализацији мађарске државе, што је довело до српско-мађарског рата.[19]

Немачко становништво које се у границама Српске Војводине нашло подређено српској управи није имало јасан и јединствен однос према њеном установљењу. Већ 22. (10) маја 1848. српски Главни одбор је упутио проглас „немачким суграђанима" у коме је обећано поштовање и неповредивост националних права свих народа на територији Српске Војводине, позивајући Немце да се придруже Србима у остваривању њиховог демократског програма.[20] Упркос овоме позиву, у хаосу „рата свих против свију", у зависности од појединачног случаја и конкретних прилика на терену, Немци су се сврставали уз Србе, борећи се са њима против Мађара или су се, пак, заједно са Мађарима борили против српских одреда. Тако су Немци у Панчеву заједно са Србима бранили град од мађарских напада.[21] У Белој Цркви, ситуацији је била другачија. Овај градић, насељен претежно немачким живљем, постао је у августу 1848.

---

[18] Држање немачког грађанства у Темишвару, „малом Бечу" банатских Немаца, карактеристично је за ставове већине немачких грађана у Угарској и показује како су симпатије према мађарској револуцији нужно морале доспети у колизију са идејом лојалности аустријском цару. Наиме, грађани Темишвара на челу са својим градоначелником, Јоханом Непомуком Прејером у пролеће 1848, одушевљено су поздравили револуцију у Мађарској да би од јесени, када је отпочео рат између Мађара и Двора, напустили мађарске револуционаре, изјаснивши се за цара. *исто*, стр. 170.

[19] О српском покрету у Јужној Угарској током 1848/49. постоји обимна литература. Види: Slavko G a v r i l o v i ć, *Naša posleratna istoriografija o revoluciji u 1848—49. u Vojvodini*, Jugoslovenski istorijski časopis, 1 (1964), 71—98.

[20] Наступајући са становишта израженог у револуционарној пароли *Слобода, братство и једнакост!* српски револуционари су, заклињући се на верност хабзбуршкој династији, свим грађанима гарантовали верску и националну слободу. Главни одбор је идентичан текст прогласа упутио Немцима на немачком и Мађарима на мађарском језику. Види: „Der Aufruf des Karlowitzer Hauptausschusses an die südungarischen Deutschen vom 22. Mai 1848", у: Sebastian W e r n i, *Die Wojwodina 1848—1860 als nationales und staatsrechtliches Problem. Zur Geschichte der Serben und der Deutschen im ehemaligen Südungarn*, Wien 1981, 80—81; *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848—1849*, серија I, књига I, март—јуни 1848, Београд 1952, 312—313.

[21] Срећко М и л е к е р, *Историја града Панчева*, Панчево 1925, 104—124; Zoran J a n j e t o v i ć, *Odnosi Srba i Nemaca u Vojvodini (XVIII—XX vek)*, Tokovi Istorije, 1—2 (1996), 58.

поприште крвавих српско-немачких сукоба у којима су Немцима помагале јединице мађарске Националне гарде.[22]

Рат у Јужној Угарској појачао је напетости између српског и немачког становништва које су постајале још од времена колонизације. Успостављање српске управе стварало је страх код немачког сеоског становништва да би тиме могло доћи до прерасподеле обрадивог земљишта, чиме би непосредно била угрожена његова материјална егзистенција. Овоме треба додати и неповерење према испољеном српском национализму, упркос поновљеним обећањима Главног одбора у погледу језичке и националне равноправности.[23] Немци, бирајући између мађарског и српског национализма, радије су се опредељивали за прихватање мађарске националне идеје и утапање у мађарски национални корпус путем процеса мађаризације.[24]

Суочени са пробуђеним национализмима својих суседа, Немци су током револуције 1848/49. први пут испољили сопствене националне и политичке захтеве. Конзервативни круг мађарских Немаца око Едуарда Глаца, поднео је током марта 1849. две представке министру унутрашњих послова у влади кнеза Шварценберга, грофу Францу Штадиону. У првој представци, чији је аутор био градоначелник Шопрона, Франц Вагнер фон Ваги (Franz Wagner von Vaghy), захтевао се равноправан положај за Немце у Угарској и несметана употреба немачког језика у управи, школству и цркви. Захтеви изнешени у другој представци коју је саставио пештански градски судија Георг Третер фон Јари (Georg Tretter von Jary) били су свеобухватнији. У њима се тражило успостављање округа са немачком већином у жупанијама Пешта, Барања, Бачка, Толна као и у Банату. При томе, у обе представке није било предвиђено успостављање сопствених органа власти већ је непосредни циљ који се овим желео постићи било „јамчење равноправности Немаца у Угарској на основу Устава од 4. марта 1849, са уважавањем предвиђених уставних могућности". У исто време, као последица револуционарних збивања, узнапредовалу националну свест испољили су и Немци у Бачкој и Банату у виду својеврсног манифеста. Наиме, имајући пред собом српске захтеве за установљењем посебне српске крунске земље, Немци у Банату су своје политичке захтеве изнели у „Богарошкој петицији".[25] Петицију је 2. октобра 1849. саставио Јозеф Новак (Josef Nowak), католички свештеник из Богароша. Полазећи од заслуга Немаца приликом култивиса-

---

[22] Срећко Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца*, II свеска, Панчево 1886, 19—20; Рудолф Штегер, *Бела Црква у XVIII и XIX веку: коморски и војноограничарски период*, Нови Сад, Бела Црква, 1982, 47—72; Friedrich Gottas, *Geschichte der ungarländischen Schwaben im Zeitraum von 1848 bis 1867*, 170—171.

[23] Након заузимања Панчева у лето 1848, Ђорђе Стратимировић је упутио нови проглас свим становницима Баната обећавајући поштовање права сваког народа, као и да „службен језик у сваком селу буде језик већине". Васа Богданов, *Устанак Срба у Војводини и мађарска револуција 1848 и 1849*, Суботица 1929, 85.

[24] Günter Schödl, *Am Rande des Reiches, am Rande der Nation. Deutsche im Königreich Ungarn (1867—1914/18)*, у: Günter Schödl, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau*, 367.

[25] Текст петиције у целини доноси Sebastian Werni, *нав. дело*, 82—84.

ња Бачке и Баната, жртава које су при томе они поднели претварајући је у житницу царства и указујући на њихову верност хабзбуршком дому, у петицији је било истакнуто да су их тек дешавања из 1848. „пробудила из дремежа политичке неактивности". Срж петиције представљао је захтев за равноправношћу са осталим народима и, по узору на Сасе у Ердељу, установљавање једне „швапске грофовије" на челу са швапским грофом.[26] Осим тога, тражило се увођење немачког језика у судство, државну управу и школство те неговање и поштовање немачких обичаја и посебности. Петиције сличног садржаја су, под непосредним утицајем Новака, одаслали цару и Немци у Бачкој, међутим, Бечки двор их није узео у разматрање, будући да у новој, постреволуционарној епохи обележеној Баховим апсолутизмом, није било никаквог простора за мере које би водиле децентрализацији монархије.[27]

Историја „Војводства Србије и Тамишког Баната" (1849—1860) понајбоље сведочи о крутом централизму Бахове ере, с обзиром да тежње Срба за сопственом самоуправном облашћу, у суштини, нису биле задовољене. Новоуспостављену круновину (*Кронланд*) сачињавали су Банат, већи део Бачке и источног Срема, обухватајући у својим границама највећи део немачких насеља у Јужној Угарској. Како је службени језик администрације у Војводству био немачки, док се њено управно седиште налазило у Темишвару, својеврсној престоници банатских Немаца, од Српске Војводине највише су користи имали управо Немци.[28] Немачка управа Војводства дала је нове подстицаје привредном и културном развитку Немаца, одстранивши, у исто време, асимилаторске тежње ранијих угарских власти. Захваљујући наведеним погодностима, време Српске Војводине је у колективном сећању Подунавских Немаца остало запамћено као „златна епоха" њихове прошлости у Хабзбуршкој монархији.

Аустријски порази у Италији 1859, и у немачким земљама 1866, отворили су пут редефинисању унутрашњих односа у Хабзбуршкој монархији. Са крајем Баховог система, концем 1860. укинута је и Српска Војводина док је царским патентима омогућен повратак на уставни облик владавине. Након извесног двоумљења Бечки двор је, у циљу очувања монархије, изашао у сусрет Мађарима као носиоцима најснажнијег националног покрета. Последица овакве политике цара Франца Јозефа била је аустроугарска Нагодба 1867, којом је монархија преуређена на конфедералном принципу. Угарском делу царства пружена је потпуна самосталност, изузев у питањима дипломатије и одбране. На тај начин,

---

[26] Нешто више од месец дана након „Богарошке петиције", 8. новембра 1849, Новак је саставио и цару упутио нову петицију, сада из Жомбоља (Hatzfeld), у којој је предлагао да се за „швапског војводу" именује Карл фон Арици (Carl von Arizi) који је дуго времена службовао у Банату и добро познавао локалне прилике. Friedrich G o t t a s, *Geschichte der ungarländischen Schwaben im Zeitraum von 1848 bis 1867*, 177.

[27] *Исто*, 178.

[28] Према аустријском попису из 1851. број становника „Војодства Србије и Тамишког Баната" укупно је износио 1 426 221: 397 459 Румуна, 335 080 Немаца, 321 110 Срба, 221 845 Мађара, док је преостали број отпадао на Буњевце, Шокце, Словаке, Чехе, Бугаре, Јевреје, Цигане, Русине, Грке и Цинцаре. Василије К р е с т и ћ, *Срби у Угарској од слома револуције до Нагодбе (1849—1867)*, Историја српског народа, V-2, Београд 1994, 110.

сва остала питања па тако и уређивање положаја и права народности у вишенационалној Угарској у потпуности је потпало под ингеренције угарске владе.[29]

Од Нагодбе до Првог светског рата

У угарском делу монархије, заједно са Хрватском и Славонијом, према попису из 1880, живело је укупно нешто више од 15 и по милиона становника од којих приближно 1.954.000 Немаца или 12,5%. На подручју Јужне Угарске — у Банату и Бачкој, немачко становништво је представљало више од четвртине популације: у Банату је живело 346.842 а у Бачкој 170.823 припадника немачке народности. При томе, апсолутни број Немаца се у наредним деценијама повећавао, тако да је уочи Првог светског рата у овим покрајинама он износио 387.545, односно, 190.697 становника. Истовремено процентуална заступљеност немачког становништва у Бачкој и Банату смањила се у периоду 1880—1910. са 26,5% на 24,5% тј. 26,8% на 23,5%.[30] Узроци демографске стагнације били су вишеструки и резултат су деловања три међусобно зависна чиниоца. У односу на друге народе у Угарској, Немци су имали најмањи природни прираштај који је био последица обичаја који се усталио током друге половине 19. столећа да породица има свега једно или два детета.[31] Истовремено, на смањење немачког становништва утицало је и исељавање из Бачке и Баната, узроковано неповољним економским приликама, у првом реду, недостатком обрадивог земљишта. Ово првенствено зато што је немачком обичајном праву била страна пракса поделе земљишног поседа међу наследницима, већ је он остајао најстаријем сину. Одатле се јавио вишак аграрног становништва, који је решење свога егзистенцијалног и социјалног положаја највећим делом проналазило у исељавању. Током осме и девете деценије 19. века исељавање је имало облик тзв. унутрашње колонизације усмерене првенствено ка Хрватској, Славонији, Срему[32] да би, након тога, оно у годинама пред Први светски рат (1905—1907), достигло врхунац у масовном исељавању у Немачку и прекоморске земље, првенствено у САД. Међу исељеницима из Угарске апсолутну већину чинили су Немци — чак 54%. При томе, овај проце-

---

[29] Види: Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *нав. дело*, 460—471.

[30] О демографском кретању немачког становништва у Угарској са пописом одговарајуће литературе види: Friedrich Gottas, *Die Deutschen in Ungarn*, у: Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*, Band III, *Die Völker des Reiches*, Wien 1980, 344—349.

[31] Изузетак од овог доминантног процеса међу немачким становништвом представљају Срем и Славонија где су се дуго времена одржале породице са 10 и више чланова. Valentin Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien und Kroatien bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, Stuttgart 1972, 49.

[32] Овај процес био је омогућен чињеницом да је земља у Славонији и Срему била знатно јефтинија него у Бачкој и Барањи. Види: Vladimir Geiger, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001, 43—61.

нат је био највиши у Банату (63%), упола мањи у Бачкој (31%), а незнатан у Срему (6%).[33]

На погоршање демографских прилика немачког становништва у Угарској посебно важан утицај је вршила снажна асимилација коју су спроводиле угарске власти. Одмах након ступања Нагодбе на снагу, мађарска влада је, имајући у виду етничку структуру Угарске у којој су Мађари били заступљени тек са приближно 40%, приступила решавању националног питања.[34] У том циљу она је већ наредне 1868. године донела чувени *Закон о народностима*[35] који је, полазећи од идеје Јожефа Етвеша о постојању „једног политичког народа", прокламовао мађарску политичку націју којој припадају сви грађани Мађарске без обзира на њихову народност. Иако је закон предвиђао употребу језика народности у општинама и жупанијама у којима су оне биле заступљене у знатнијем броју, неспровођење одредби закона није подлегало санкцијама. Према томе, закон је уводио правну једнакост, али не и националну равноправност. Као последицу *Закон о народностима* изазвао је незадовољство немађарских народа Угарске с обзиром да је отворио пут појачаној политици мађаризације.[36]

Иако је закон прогласио мађарски језик државним језиком, црквене организације те конфесионалне школе задржале су право да у делокругу својих послова користе језик према сопственом нахођењу. Из тог разлога, мађарска влада је, настојећи да прошири употребу мађарског језика, започела са отварањем државних школа у којима се настава одвијала на мађарском језику. Као резултат овакве политике број државних основних школа се од свега 17, колико их је било 1873, повећао до 1913. на чак 3296 од укупно 16 861.[37] Од посебног значаја је чињеница да се, у истом раздобљу, број школа са немачким наставним језиком смањио са 1810 на 417, при чему се више од половине ових школа налазило у Ердељу.[38] На територији Бачко-бодрошке, Торонталске и Тамишке жупаније деловало је у годинама пред Први светски рат свега 40-ак немачких школа чији се број из године у годину смањивао.[39]

Политика мађаризације имала је негативне последице по национални развитак немачког становништва у јужној Угарској и, због одређених

---

[33] Золтан Ђере, *Исељавање из Торонталске, Бачко-бодрошке и Сремске жупаније у периоду од 1900. до 1910. године*, Истраживања, 13, (1990), 165—175.

[34] Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *нав. дело*, 496.

[35] *Исто*, стр. 498—499; Čedomir Popov, *Građanska Evropa (1770—1871). Politička istorija Evrope*, II, Novi Sad 1989, 405—406; Ingomar Senz, *Zwischen nationaler Entfremdung und Selbsbesinnung: Die ungarländischen Schwaben im dualistischen Zeitalter der Monarchie (1867—1918)*, у: Ingomar Senz, *нав. дело*, 255—257.

[36] Золтан Ђере, *Прилог проучавању закона о равноправности народности из 1868. године*, Истраживања, 14 (1992), 63—78.

[37] Ingomar Senz, *Zwischen nationaler Entfremdung und Selbsbesinnung: Die ungarländischen Schwaben im dualistischen Zeitalter der Monarchie (1867—1918)*, 390; Josef Volkmar Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, München 1987, 151.

[38] Будући да су ердељски Саси имали изграђен школски систем, пристисак мађаризације се међу њима најслабије осећао, чему говори у прилог податак да је уочи Првог светског рата у Ердељу постојало 299 школа са немачким наставним језиком. Éva Windisch, *нав. дело*, 33.

[39] Упореди: Friedrich Gottas, *Die Deutschen in Ungarn*, 381.

националних специфичности, била је израженија него код њихових српских и румунских суседа. Ово првенствено зато што Немци, упркос оствареним помацима током прве половине XIX века, и даље нису имали развијену националну свест. Географска удаљеност од матице, демографска раштрканост дуж Панонске равнице, те живот у национално хетерогеној средини били су фактори који су у значајној мери отежавали стварање свести о заједништву и припадности једној широј националној заједници. Верска припадност Немаца такође је била чинилац који је поспешивао асимилационе процесе. За разлику од Срба и Румуна који су имали своје аутономне, на националном принципу уређене православне цркве, Немци, били католици или евангелици, нису имали своју националну цркву на коју би се могли ослонити. Одатле, свештенство образовано на мађарским богословијама по правилу је било носилац мађарске националне идеје, ширећи је у својим жупама и парохијама.[40] Томе треба додати и већ поменуту околност да је успон на друштвеној лествици био скопчан са процесом мађаризације, те се велики део, првенствено Немаца настањених у градовима, током друге половине XIX века асимиловао у Мађаре. С друге стране, захваљујући закаснелој индустријској револуцији која је просторе јужне Угарске захватила тек крајем столећа, у великој мери је била очувана занатска и мануфактурна производња чији су носиоци најчешће делом били управо Немци. Стога је немачко грађанство задржало свој доминантан економски положај у привреди градова на југу монархије попут Темишвара, Вршца и Беле Цркве.[41] Најмање погођено процесом асимилације било је немачко сеоско становништво. Оставши верно премодерном начину живота немачко сељаштво је до краја овог периода одолевало наступајућим процесима модернизације мађарског друштва оличеним у индустријализацији,[42] ширењу идеологије либерализма и бујању националних покрета.[43] Привржено традицији донешеној из старога завичаја, ово сеоско становништво је током читавог XIX века неговало своју језичку и културолошку посебност, успешно измичући мађаризаторској политици државних власти. При томе, најотпорније према асимилационим настојањима показало се средње и ситно сељаштво, док су имућнији сељаци-велепоседници били пријемчивији прихватању мађарског језика а, посредно, и замени свога недовољно изграђеног националног идентитета, мађарским.[44]

---

[40] Детаљно о овом феномену у: Ingomar S e n z, *Zwischen nationaler Entfremdung und Selbsbesinnung: Die ungarländischen Schwaben im dualistischen Zeitalter der Monarchie (1867—1918)*, 381—388; Friedrich G o t t a s, *Die Deutschen in den Ländern der Ungarischen Krone (1790—1867)*, 259.

[41] Friedrich G o t t a s, *Die Deutschen in den Ländern der Ungarischen Krone (1790—1867)*, 254. О економском положају Немаца у Угарској видети: Ingomar S e n z, *Zwischen nationaler Entfremdung und Selbsbesinnung: Die ungarländischen Schwaben im dualistischen Zeitalter der Monarchie (1867—1918)*, 320—353.

[42] О индустријализацији Средње и Југоисточне Европе видети стандардно дело: Iván T. B e r e n d, György R á n k i, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780—1914*, Zagreb 1996.

[43] О националном питању у Хабзбуршкој монархији видети: Adam W a n d r u s z k a, Peter U r b a n i t s c h, *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*, Bd. 3, *Die Völker des Reiches*, I—II, Wien 1980.

[44] Éva W i n d i s c h, *нав. дело*, 20—21.

У развоју националне свести Немаца у Јужној Угарској значајну улогу је имала појава различитих струковних, културних и привредних удружења која су, изграђена на националној или боље рећи језичкој основи, у својим редовима окупљала немачко становништво. Многобројне народне читаонице, музичка, певачка и ватрогасна друштва, гимнастичка удружења, касине и позоришта,[45] те многобројни, углавном локални листови, играли су важну улогу у очувању и развитку националног идентитета.[46] Међу њима, својим значајем у образовању и неговању националне свести немачког становништва у Јужној Угарској, истицали су се кикиндски *Großkikindaer Zeitung* (1875), вршачки *Neue Werschetzer Zeitung* (1881) те белоцрквански *Ungarisch-Weißkirchner Volksblatt* (1896) чије је писање на прелому векова почело да поприма изразито национално обележје.[47] Коначно, крајем 1900. почео је у Темишвару да излази *Deutsche Tagblatt für Ungarn*, немачко дневно гласило намењено Немцима на простору читаве Угарске. Због свога критичког писања о политици мађарске владе према народностима, посебно у погледу нарушавања њихових права у области употребе језика и права на образовање на матерњем језику, лист је након непуне три године био забрањен, да би наставио излажење под измењеним именом *Deutsch-ungarischer Volksfrund*, као недељник неполитичког карактера. Извесна либерализација односа према народностима, која је наступила у време „интерегнума" барона Фејерварија (1905/06), омогућила је оснивање нових и обнову раније забрањених немачких листова.[47] Истовремено, током читавог дуалистичког раздобља угарска влада је настојала да се субвенционисањем релативно бројних листова на немачком језику, нарочито у Банату, супротстави националном организовању немачког становништва те да на тај начин допринесе пропагирању мађарске државне идеје и потпомогне процес мађаризације.

С постепеним културним уздизањем немачко становништво је велику пажњу поклањало и унапређивању материјалног живота, те је 1891, у Темишвару основано „Пољопривредно сељачко удружење Јужне Угарске" (*Südungarische landwirtschaftliche Bauernverein*) које је за кратко време окупило више од 10 000 чланова унутар преко 100 месних организација. Непосредни циљ овог удружења био је поправљање положаја сељака посредством развитка пољопривреде и повољнијих банкарских кредита за сељаке што је, коначно и постигнуто 1897. оснивањем „Рајфајзен

---

[45] Прве немачке новине покренуте су још 1771. у Темишвару где је 1776. основано и прво немачко позориште. Rudolf F a t h, *Die ungarländischen Schwaben vom Ende des Hl. Römischen Reiches bis zum Beginn des Reformzeitalters (1806—1825)*, у: Ingomar S e n z, *Donauschwäbische Geschichte*, Band 2, 32—40.

[46] Ingomar S e n z, *Zwischen nationaler Entfremdung und Selbsbesinnung: Die ungarländischen Schwaben im dualistischen Zeitalter der Monarchie (1867—1918)*, 363—364.

[47] О настанку и развоју немачке штампе у Јужној Угарској види детаљно: Василије К р е с т и ћ, *О субвенционисаним листовима Војводине на немачком и мађарском језику (1867—1914)*, Зборник за историју МС, 21 (1980), 7—37; Ingomar S e n z, *Die Preßprozesse gegen Deutsche in Ungarn um die Jahrhundertwende*, Südostdeutsche Semesterblätter, 15 (1965), 4—25; Felix M i l l e k e r, *Geschichte des Buchdruckes und des Zeitungswesens in Banat 1769—1922*, Bela Crkva, 1926; Branko B e š l i n, *Vesnik Tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini 1933—1941. godine*, Novi Sad—Sremski Karlovci 2001, 17—21.

банатске пољопривредно-кредитне задруге" (*Raiffeisen-Landwirtschafts-Kreditgenossenschaft des Banats*).[48]

Економски, друштвени и културни развој немачког становништва у Јужној Угарској није био праћен адекватним обликом његовог политичког организовања. На размеђи XIX и XX века преовлађујући део Немаца још увек се налазио у стању политичког дремежа. Захваљујући развоју политичких прилика у угарском друштву почетком XX века, које су биле обележене захтевима за већом еманципацијом у односу на монархију с једне, те повећаним притисцима на народности Угарске с друге стране, асимилациона политика мађарских власти посебно је долазила до изражаја у области језика и школства. Законом из 1898. било је прописано да се сва имена насељених места, уколико нису мађарска, морају заменити мађарским еквивалентом. Овај вид својеврсне мађаризације био је 1902. допуњен увођењем мађарског језика у верске школе са немачким наставним језиком, да би 1907. чувени Апоњијев закон (*Lex Aponyi*) прописао обавезно изучавање мађарског језика у и школама свих народности.[49] Оваква политика изазвала је незадовољство немађарских народа, бивајући у немачком случају непосредни катализатор политичког активирања Немаца у Јужној Угарској. Из редова немачког грађанства у Белој Цркви, Вршцу, Кикинди и Новом Саду настао је интелектуални и политички круг који је требао да заштити Немце од даљих притисака и асимилације.[50] Захваљујући делатности овог политичког круга развио се немачки национални покрет који је проширио свој утицај поред градског и на немачко сеоско становништво, те је 30. децембра 1906. у Вршцу основана *Немачка народна странка у Угарској* (*Ungarländische Deutsche Volkspartei*) за чијег је председника изабран Лудвиг Кремлинг, адвокат из Беле Цркве. Програм Немачке странке је, поред захтева за либерализацијом и осавремењивањем државне управе, економских субвенција за пољопривреду и реформи пореског система, имао и одређене политичке циљеве. Они, међутим, нису били посебно радикални, полазећи од начела лојалности угарској држави, у програму се тражило успо-

---

[48] О развоју привредног живота Немаца у Угарској види: Ingomar S e n z, *Zwischen nationaler Entfremdung und Selbsbesinnung: Die ungarländischen Schwaben im dualistischen Zeitalter der Monarchie (1867—1918)*, стр. 377—382; Andreas D a m m a n g, *Die deutsche Landwirtschaft im Banat und in der Batschka: mit besonderer Berücksichtigung des Genossenschaftswesens*, Neusatz 1929.

[49] Закон је прописивао да су школе и наставници дужни „у дечијој души развијати и учвршћивати љубав према мађарској домовини". „Апоњијев закон из 1907. (Законски чланак XXVII)", у: Дејан М и к а в и ц а, Владан Г а в р и л о в и ћ, Горан В а с и н, *Знаменита документа за историју српског народа 1538—1918*, Нови Сад 2007, 355.

[50] Његови најзначајнији чланови били су Леонард Бем (Leonhard Böhm), Франц Грајнер (Franz Greiner), Лудвиг Кремлинг (Ludwig Kremling) и Јакоб Шимихен (Jakob Schümichen) у Белој Цркви, Франц Ветел (Franc Wettel), Едуард Ритингер (Eduard Rittinger) и Рајнхолд Хегн (Reinhold Heegn) у Вршцу те Фридрих Хес (Friedrich Heß), Николаус Дусинг (Nikolaus Dussing), Јозеф Менрат (Josef Menrath), Франц Цидлик (Franz Cidlik) и Карл Ашенбренер (Karl Aschenbrenner) у Новом Саду. Ingomar S e n z, *Zwischen nationaler Entfremdung und Selbsbesinnung: Die ungarländischen Schwaben im dualistischen Zeitalter der Monarchie (1867—1918)*, 364.

стављање *истинске правне државе на темељима потпуне грађанске и националне равноправности* те обезбеђивање гаранција за слободну употребу немачког језика и развитак немачке културе на основу доследног спровођења Закона о народностима из 1868. године.[51]

На политичко организовање Немаца у Јужној Угарској значајан утицај је извршио Едмунд Штајнакер.[52] Финансијска средства неопходна за покретање немачких листова и организацију Немачке странке, Штајнакер је обезбедио из касе Пангерманског савеза,[53] међутим, његова националистичка (*völkisch*) идеологија, није се нашла у програму странке из тактичких разлога. Упркос томе, утицај Пангерманског савеза на немачки покрет у Јужној Угарској није остао искључиво материјалне природе већ је постојала и њихова идејна блискост.[54] У исто време, Штајнакер је почетком 1907. приступио кругу окупљеном око аустријског престолонаследника Франца Фердинанда и врло брзо постао његов поузданик за питања Немаца у Угарској. С друге стране, пријатељство са немачким писцем пореклом из јужне Угарске, Адамом Милером Гутенбруном,[55]

---

[51] *Исто*, 371—373; Günter S c h ö d l, *Am Rande des Reiches, am Rande der Nation. Deutsche im Königreich Ungarn (1867—1914/18)*, 410—413; Arpad L e b l, *Građanske partije u Vojvodini 1887—1918*, Novi Sad 1979, 270—272.

[52] Едмунд Штајнакер (Edmund Steinacker, 1839—1929) је био родом из Дебрецина. Након студија технике у Вајмару и Штутгарту и путовања по Француској и Енглеској, вратио се у Угарску залажући се, као посланик у угарском парламенту, за њену модернизацију по западноевропском обрасцу. Крајем 80-их година сели се у Беч где успоставља контакте са водећим личностима политичког живота Беча и Берлина, као и са националистичком организацијом *Alldeutscher Verband*, одржавајући, у исто време, и везе са немачким политичарима и власницима немачких листова у Јужној Угарској. О Штајнакеру види: Fritz V a l j a v e c, *Das deutsche Bürgertum und die Anfänge der deutschen Bewegung in Ungarn*, Südostdeutsche Forschungen, 3 (1938), 376—394; Éva M a d a r a s, *Die Tätigkeit Edmund Steinackers zur Hebung des nationalen Selbstbewußtseins des ungarländischen Deutschtums im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts*, Acta Universitatis Debreceniensis, Series Historica, 3 (1964), 111—140.

[53] Пангермански савез (Alldeutscher Verband, ADV) основан је 1891. у Берлину. Циљеви Пангерманског савеза били су усмерени на вођење агресивне колонијалне политике, изградњу немачке флоте, заштиту Немаца ван граница Рајха те притисак на ненемачко становништво у његовим границама. Агресивни национализам, антисемитизам и „тежња за светском моћи" одликовале су ову организацију која формално није имала везе са немачким Рајхом али се, посебно у време канцелара Билова (von Bülows) 1900—1909, спољна политика Немачке у великој мери поклапала с циљевима Пангермана. Видети: Rainer H e r i n g, *Konstruierte Nation. Der Alldeutsche Verband 1890 bis 1939*, Hamburg 2004.

[54] Ово тим пре ако се има у виду настојање Штајнакера да национално пробуђене Немце из Јужне Угарске веже за политику Пангерманског савеза који је, са своје стране, тежио прекомпоновању политичке моћи у Хабзбуршкој монархији на начин да се Немцима обезбеди економска и политичка превага. На тај начин, централизована Монархија са доминантним немачким утицајем играла би значајну улогу у стварању немачке *Mitteleurop*-е која би се простирала од Балтика до Јадрана и пружала могућност за даљу пенетрацију ка Истоку. Ingomar S e n z, *Zwischen nationaler Entfremdung und Selbsbesinnung: Die ungarländischen Schwaben im dualistischen Zeitalter der Monarchie (1867—1918)*, 403—404; Günter S c h ö d l, *Am Rande des Reiches, am Rande der Nation. Deutsche im Königreich Ungarn (1867—1914/18)*, 409—410, 413—415; О политици Пангерманског савеза према Угарској видети: Günter S c h ö d l, *Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890—1914*, Frankfurt am Main, Bern, Las Vegas 1978. Стога сматрамо да Леблово становиште (*нав. дело*, 272), по коме Немачка странка није била пангерманска, може само условно да се прихвати.

[55] Адам Милер Гутенбрун (Adam Müller-Guttenbrunn, 1852—1923) књижевник, пореклом из Гутенбруна, данас у румунском делу Баната. Након окончаних студија на Трговач-

омогућило му је да реализује своју пропагандну акцију усмерену на национално освешћивање немачког живља у Угарској. Гутенбрун, по политичким уверењима ватрени националиста и пангерман, своју списатељску делатност усмерио је на буђење и развијање националне свести немачког становништва у Угарској. Својим књижевним делима објављеним у годинама пред Први светски рат — *Сумрак идола* (*Götzendämmerung*, 1908), *Звона домовине* (*Die Glocken der Heimat*, 1910) и *Велика швајска сеоба* (*Der Grosse Schwabenzug*, 1913) утицао је на национално консолидовање Немаца у Угарској, сликајући „херојско доба" њихове историје и критикујући мађаризаторску политику угарских власти.[56]

И поред помоћи која је долазила посредством Штајнакера, те упркос својим веома умереним захтевима, Немачка странка се нашла на удару угарских власти које су методама полицијске репресије и изборне манипулације онемогућавале њено деловање. Ово се негативно одразило и на наступ Немачке странке на изборима за угарски парламент 1910, на којима није успела да освоји ниједно посланичко место.[57] Више успеха је странка имала на жупанијским изборима који су одржани исте године: у Торонталској жупанији освојила је 17, у Бачкој жупанији 5, те у градском представништву Темишвара једно посланичко место.[58] Разлог оваквом резултату странке на изборима треба тражити и у деловању немачког католичког свештенства које се највећим делом, упркос своме немачком пореклу, ставило у службу мађаризације, наносећи знатне штете политици Немачке странке. У овом смислу било је од значаја држање каноника Франца Блашковића и око њега окупљеног круга немачких интелектуалаца који су прихватили мађарску државну идеју супротстављајући се политици Немачке странке, означавајући је као пангерманску.[59] С друге стране, немачко радништво, које је чинило знатан део

кој академији у Бечу, окренуо се публицистичком и књижевном раду да би, потом, постао директор *Raimund Theater*-а а затим и *Kaiserjubiläums Theater*-а у Бечу. О Гутенбруну види: Бранко Б е ш л и н, *Два историјска романа о Подунавским Швабама у XVIII веку*, Истраживања, 15 (2004), 183—211.

[56] Колико су Гутенбрунова дела заиста утицала на национално освешћивање немачког становништва, питање је на које се не може са сигурношћу одговорити. Оно што је неоспорно јесте чињеница да је након смрти 1923. Гутенбрун био овенчан славом заслужног „Архишвабе" и „будиоца народа". Günter S c h ö d l, *Am Rande des Reiches, am Rande der Nation. Deutsche im Königreich Ungarn (1867—1914/18)*, 417.

[57] Притисак на народности је у међувремену порастао: према укупно 26 посланичких места колико су освојиле на изборима за Угарски сабор 1906. године, резултат избора из 1910. је народностима донео свега 8 мандата. Када је реч о Немачкој странци, један од разлога за њен неуспех на изборима јесте и околност да је велики део немачког становништва и даље био аполитичан и није се поистивећивао са Немачком странком.

[58] Шеф странке, Лудвиг Кремлинг, је овај успех своје партије објаснио чињеницом да су се Немци у великом броју одазвали позиву на биралишта док су Срби и Румуни остали потпуно пасивни и незаинтересовани у погледу избора. Ingomar S e n z, *Zwischen nationaler Entfremdung und Selbsbesinnung: Die ungarländischen Schwaben im dualistischen Zeitalter der Monarchie (1867—1918)*, 399.

[59] Франц Блашковић (Franz Blaskovics), био је један од најпознатијих и најутицајнијих црквених људи свога времена. Поред високих црквених дужности био је укључен у политички живот као посланик у мађарском сабору испред Кошутове Независне странке (1896—1904). Од 1893. издавао је у Банату лист *Der Freimütige* (*Искрени)* у коме је, следећи у националном погледу мађарску линију, оштрицу својих напада усмерио управо на Не-

радништва у Угарској, свој глас је на изборима давало за Социјалдемократску партију Угарске,[60] што је додатно умањивало изгледе Немачке странке на изборима.

Док се Немачка странка борила с недаћама у Банату и Бачкој, у годинама пред Први светски рат наступило је политичко организовање Немаца у Срему, које је свој врхунац досегло оснивањем *Савеза Немаца у Хрватској и Славонији* (*Bund der Deutschen Kroatiens und Slawoniens*) у другој половини 1913. Центар овог немачког покрета био је у Руми,[61] а на његовом челу налазио се њен дугогодишњи градоначелник Фердинанд Ристер (Ferdinand Riester). Ристер је био посланик у Хрватском сабору од 1906, да би 1911. био делегиран у угарски парламент. Након његове смрти, исте године, на месту посланика наследио га је Франц Мозер (Franz Moser) из Земуна.

Притиснути попут других народности мађаризаторском политиком угарских власти, Немци у Јужној Угарској су у предвечерје Првог светског рата, и поред општих околности, које нису погодовале раду на националном освешћивању,[62] успели да оформе један круг национално свесне немачке интелигенције.[63] Већ тада је била постављена линија разграничења између Немаца који су прихватили мађарску државну идеју, изјашњавајући се као Мађари немачког порекла (*Deutschungarn*) и оних који су свој национални идентитет градили на припадности немачкој нацији. Током ратног, а посебно поратног периода, ова два становишта одређивала су политику немачке мањине у новим државама-наследницама Хабзбуршке монархије. Најмаркантнији представник прве струје

мачку странку. У широком кругом његових истомишљеника из реда немачке интелигенције, најистакнутију улогу имао је Каспар Мут (Kaspar Muth). *Исто*, 386—387.

[60] Социјалдемократска партија Угарске основана је 1890. године. У њеној организацији значајан су утицај имали појединци немачке националности и то стога што је партија основана по узору на Социјалдемократску партију Немачке те су они били посредници између двеју странака. Један од основних захтева социјалдемократа било је проширење бирачког права ради чијег остварења су склапали савезе са странкама народности. *исто*, стр. 393—398.

[61] Политичко организовање Немаца у Срему започело је 1903. када је у Руми покренут лист на немачком језику — *Deutsches Volksblatt für Syrmien*. Уследило је 1907. оснивање немачког гимнастичког удружења у Земуну (*Semliner Turnverein*) чији је оснивач и вођа био Емил Шефер (Emil Schäfer). О Немцима у Срему види: Valentin Oberkersch, *нав. дело*; Josef Müller, *Syrmien, Slawonien, Bosnien: Verlorene Heimat deutscher Bauern*, Freilassing, 1961; Carl Bischof, *Die Geschichte der Marktgemeinde Ruma*, Freilassing, 1958; Stjepan Matković, *Der Schwabe aus Syrmien: Ferdinand Riester u hrvatskom političkom životu*, Godišnjak njemačke narodne zajednice 2001, Osijek, 2001, 35—43; Stjepan Matković, Vladimir Geiger, *Savez Nijemaca u Hrvatskoj i Slavoniji*, Godišnjak njemačke narodne zajednice 2004, Osijek, 2004, 189—208; Михаел Антоловић, *Политичко организовање Немаца у Срему пред Први светски рат*, Споменица Историјског архива Срем, 6 (2007), 9—36.

[62] У периоду од 1910. до 1913. мађарске власти су против вођа немачког националног покрета повеле чак 648 судских процеса од којих је 199 окончано осуђујућом пресудом. William Marin, *нав. дело*, 61.

[63] По неким проценама, национално свесну немачку елиту у годинама пред Први светски рат чинило је неких 150 водећих личности из културног, просветног и привредног живота. У овај број треба урачунати и предводнике Саса у Ердељу као и један број повратника из САД. Ingomar Senz, *Zwischen nationaler Entfremdung und Selbsbesinnung: Die ungarländischen Schwaben im dualistischen Zeitalter der Monarchie (1867—1918)*, 414—415.

био је Јакоб Блејер (Jakob Bleyer), професор будимпештанског универзитета, који је заступао идеју да Немци у Угарској не треба да воде своју мањинску политику, већ да решење својих националних права треба да траже у оквиру Угарске као слабији партнер у једној „швапско-мађарској симбиози".[64] На челу друге опције налазио се Рудолф Бранц (Rudolf Brandsch), истовремено и вођ немачког националног покрета у Угарској. Близак сарадник Штајнакера, Бранц је настојао Немачку странку учинити политичком организацијом која би обухватала све Немце у Угарској, у циљу спречавања даљег однарођивања немачког живља као и ефикасније борбе за народносна права.[65]

Паралелно са снажењем националне свести немачког становништва у Јужној Угарској и образовањем сопствене политичке странке, у годинама пред Први светски рат учињени су и кораци у правцу стварања јединствене националне организације која би обухватала све Немце у угарском делу монархије. У том циљу успостављене су везе са политичким представницима Саса у Ердељу. Међутим, упркос залагањима Бранца и Штајнакера, до стварања јединствене политичке партије није дошло, првенствено због резервисаног става већине ердељских Саса према сарадњи са својим сународницима у Бачкој и Банату. Ипак, Немци у Угарској нашли су се уједињени унутар *Покрета карпатских Немаца* (*Karpatendeutschen Bewegung*) на чијем се челу налазио професор историје на универзитету у Черновицама, Рајмунд Фридрих Кајндл (Raimund Friedrich Kaindl). Настојећи да немачко становништво, које није живело у немачким земљама монархије, обједини у оквирима једне националне организације, те да Немци у Угарској остваре ближе међусобне односе, покрет је од 1911. одржавао годишње скупове у различитим покрајинама

---

[64] Јакоб Блејер (Jakob Bleyer), рођен је 1874. у Чибу (Tscheb, данас Челарево) у породици швапских сељака. Након свршене гимназије у Новом Саду и Калочи, студирао је филологију у Будимпешти где је 1905. стекао и научни степен доктора наука. Блејер је делио католичка и конзервативна уверења. Поистовећујући се у потпуности са мађарском државом и нацијом истицао је да он не пориче припадност немачком народу, али да, у исто време, припада мађарској нацији: „Наравно, ја се и у мојим немачким списима поносно и свесно изјашњавам као Мађар. Моја нација је мађарска нација. Моја отаџбина је мађарско друштво, мађарска култура и мађарска наука. Ваздух мађарског тла је једина атмосфера у којој могу да дишем и радим. Ја немам друге нације изузев мађарске. Ја, такође, припадам и немачком народу и тог свог народа се не одричем и много више му припадам снагом осећања која проистичу из порекла." Günter S c h ö d l, *Am Rande des Reiches, am Rande der Nation. Deutsche im Königreich Ungarn (1867—1914/18)*, 445.

[65] Рудолф Бранц (Rudolf Brandsch, 1880—1953) рођен је у Ердељу у свештеничко-учитељској породици. У Немачкој је студирао теологију и филологију где се упознао са *völkisch* идеологијом која је била блиска идејним позицијама Пангерманског савеза. Поставши сарадник Едмунда Штајнакера и доследни пангерман, 1910. био је изабран за посланика ердељских Саса у мађарском парламенту. Бранц је прихватио програмске циљеве Немачке странке настојећи мађарску престоницу начинити центром немачког покрета у Угарској. У том циљу је 1913. покренуо дневни лист *Budapester Tagblatt* (*Будимпештански дневник*) који је писао у духу идеја Немачке странке и круга *Белведере* у кога је Бранц полагао знатне наде. Günter S c h ö d l, *Am Rande des Reiches, am Rande der Nation. Deutsche im Königreich Ungarn (1867—1914/18)*, 399—400; Ingomar S e n z, *Zwischen nationaler Entfremdung und Selbsbesinnung: Die ungarländischen Schwaben im dualistischen Zeitalter der Monarchie (1867—1918)*, 401; William M a r i n, *нав. дело*, 60—63.

Аустро-Угарске: у Черновицама (1911), Руми (1912), Бечу (1913) и Биали (1914).[66]

Убиство надвојводе Франца Фердинанда 28. јуна 1914. није само изневерило наде Бранца, Штајнакера и других водећих личности немачког покрета у Угарској[67] већ је изазвало ратни сукоб светских размера. Немачко становништво у Угарској се, упркос постојећој дистанци, услед раније политике мађарских власти, вођено осећањем лојалности према држави и владару — цару Францу Јозефу, спремно одазвало позивима на војну мобилизацију, испуњавајући своју патриотску дужност. У саставу аустро-угарске војске и мађарског домобранства Немци су се борили на свим европским ратиштима, истичући се по својој поузданости и храбрости. Године заједничког ратовања са сународницима из Немачког Рајха имале су за последицу пораст националног самопоуздања као и јачање свести о припадности немачком народу. У исто време, угарски Немци су се упознали са незадовољством које је код различитих народа монархије постојало у односу према заједничкој држави. Рат је поспешио национално буђење и интеграцију немачког становништва слабећи веру у нужност живота у мађарским државним оквирима. Потакнути новим идејама и руковођени искуством стеченим током ратних година, Немци су, по окончању ратних сукоба, изашли са новим погледима у односу на свој положај у Угарској тј. земљама наследницама Аустро-Угарске монархије.[68]

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE GERMANS IN SOUTH HUNGARY IN THE 19TH CENTURY

by

Mihael Antolović

Summary

After the victorious wars against the Turkisch Empire at the end of the 17th and during the first half of the 18th century, the Vienna Court, having in mind the demographic, economic and military-strategic reasons, tried to „fill" with population the

---

66 Friedrich Gottas, *Die Deutschen in Ungarn*, 407—408.

67 Бранц и Штајнакер су, уз припаднике других националности, били приврженици идеја тзв. круга *Белведере* који је око себе окупљао аустријски престолонаследник Франц Фердинанд. Основна идеја коју је овај круг истомишљеника исповедао било је уверење у потребу преуређења монархије на федералном принципу које би уважило права свих, или барем већине народа који у њој живе. Оштрица ове политике била је, првенствено, усмерена против Мађара. Убиство надвојводе осујетило је намеравану државну реорганизацију Аустро-Угарске што је вођама Немаца у Угарској пољуљало веру у скоро испуњење њихових захтева. Жан-Пол Бледа, *Франц Јозеф*, Београд 1998, 598—599; William Marin, *нав. дело*, 62—63; Kalman Čehak, *Političke borbe u Bačkoj i Banatu u vreme vladavine Koalicije 1906—1909*, Novi Sad, 1987, 199.

68 Ingomar Senz, *Zwischen nationaler Entfremdung und Selbstbesinnung: Die ungarländischen Schwaben im dualistischen Zeitalter der Monarchie (1867—1918)*, 415—416.

sparsely inhabited and economically neglected newly-acquired regions at the rim of the Monarchy to ensure the newly-established border in the Danube area, increasing at the same time its financial income. For these reasons, during the 18th century there occurred a planned colonization of the Germans from different provinces of the German Reich who were mainly and primarily heading to Banat and Bačka. The colonized population was mostly engaged in agriculture and to a smaller degree in crafts and trading.

The German population spent the entire 19th century in the state of „national slumber", so unlike its Serbian, Hungarian and Romanian neighbours, was not included in the process of national awakening. The turning-point occurred during the Revolution 1948/49 when the Germans in South Hungary for the first time articulated their national programme; however, till the last decade of the 19th century, they did not manage to develop their own national movement. Only under the pressure of the assimilative endeavours of the Hungarian authorities at the turn of the 20th century, there began the process of strenghtening national awareness among the Germans in Hungary which had its immediate expression in the foundation of a significant number of economic and cultural institutions with the German national mark. This process reached its peak with the foundation of the *German National Party in Hungary* in 1906, in Vršac. Beginning of World War I made it impossible to develop the German national movement in the Hungarian part of the Habsburg Monarchy.

UDC 930.85(495.02)(049.32)

Мишел Каплан, ВИЗАНТИЈА, Clio, Београд 2008, стр. 349.

У оквиру своје едиције „Полис", издавачка кућа Clio изнела је ове године пред читалачку публику књигу *Византија* Мишела Каплана, професора византијске историје на Универзитету Париз I Сорбона и њеног почасног председника. Председник је и Француске асоцијације за византијске студије, благајник Међународног комитета за византијске студије и директор Лабораторије за византијску историју при Центру за историју и цивилизацију Византије и Блиског Истока. Стручњак је за историју менталитета, сеоске средине и хагиографију Византије.

Дело које је пред нама припада едицији „Водичи кроз цивилизације" и први је наслов преведен на српски језик. Византија је била наследник Римског царства и постојала од оснивања Цариграда 330, до његовог пада 1453. Византијска цивилизација једна је од најслављенијих и најпрезренијих. Њени споменици су једни од најпознатијих и најпосећенијих споменика светске културне баштине. За француско доба просвећености Византија је била оличење споре и срамне декаденције и до дан данас о њој постоје предрасуде. Савремене православне цивилизације прожете су византијском традицијом. Византијска цивилизација била је просвећена, са јединственим уређењем за то доба, Цариград био раскршће света, златни византијски новац обрачунска монета у читавом трговачком свету средњег века. Пионири хуманизма прихватили су византијске учењаке који су напустили Царство пред најездом Османлија и пренели Западу наслеђе цивилизације која је трајала у континуитету од класичне Атине. Византијска цивилизација је суштински део европског идентитета.

На почетку књиге је Предговор и упутство за њено коришћење. Она се може читати редом, како би се добила свеобухватна слика о византијском друштву; коришћењем садржаја, јер је свако поглавље подељено у потпоглавља, која дају општу слику о теми коју обрађују (свако поглавље има увод, који тему књиге смешта у нови контекст и осветљава новим светлом); уз помоћ индекса, добијамо важне информације о појмовима, терминима и личностима. На крају књиге дата је одабрана библиографија са најновијим објављеним делима, која могу послужити као основ за истраживање.

Прво велико поглавље носи назив Византија. У оквиру овог поглавља следи потпоглавље, Историја, које, како само име каже, даје кратак, прецизан и суштински преглед историјских збивања која су обележила развој византијске цивилизације, од основа које је дао цар Константин, до пада Цариграда у руке Турака Османлија 29. маја 1453. године. На крају је дата изванредна Хронологија, са поделом на периоде византијске историје, списком владара који су обележили сваки од њих и годинама кључних догађаја, од којих су најзначајнији посебно истакнути болдованим словима. Друго потпоглавље, Територија, посвећено је географско-стратешком положају Византије, престоници Цариграду, граду који је јединствен у хришћанском свету. Затим је описана структура мноштва градова и села, начин њиховог повезивања и контролисања. Посебно је занимљив опис Цариграда и његовог становништва, који као да нам оживљава дух и живот града који је био раскршће континената и прослеђивао робу са све четири стране света. На исти начин описана је организација мреже градова и села, копнених и морских путева, администрација у провинцијама, црквеним окрузима. Политичком и друштвеном уређењу посвећено је треће потпоглавље. Представљен је систем управљања преко чиновника које именује цар и плаћа држава, који се задржао до 12. века, његово инсистирање на хијерархији и уређеном управљању финансијама. Дат је преглед карактеристика живота, обавеза и овлашћења друштвених слојева — племства, сељака, градских занатлија, крупних трговаца, обичног народа и градских маргиналаца. Посеб-

но су објашњене политичке институције и полуге вршења власти — цар, сложена администрација, достојанства, државни положаји и плате чиновника; правосуђе, које се заснивало на кодификованом законодавству; финансије и њихово управљање; војска, њено настављање на римску традицију, тематско војно уређење, царска и најамничка војска, те слабљење византијске војне моћи. Кад је реч о привреди, истакнут је значај византијског златног новца као међународне обрачунске јединице, чија је стабилност почивала на пољопривреди, занатству и трговини. Описани су организација сеоске привреде, начин обраде земље, организација крупног поседа, као и развој градске привреде, засноване на луксузним занатским производима и трговини, крупној и на мало.

Друго велико поглавље носи назив Византинци и у својим потпоглављима даје слику свакодневног друштвеног живота Византије, о начину поимања и рачунања времена, календару, животним добима, значају крштења, венчања и сахрана. Истиче се значај хришћанске вере, као основе византијског идентитета, незаобилазног дела свакодневног живота сваког становника. Описан је православни идентитет, свештенство, настанак монашких заједница, верско осећање и схватање загробног живота. Посебна потпоглавља посвећена су књижевности (језику, књижевним родовима, најзначајнијим писцима), затим уметности (архитектури, декоративној уметности, музици), разоноди (друштвеним збивањима на хиподрому, спортским активностима, разоноди у кући и ван ње). Византијско друштво омогућавало је појединцу да се оствари у свим аспектима своје личности у приватном животу, који је обухватао кућу, породицу, сексуалност, хигијену и здравље, школу, начин одевања.

Као прилог књизи значајне су биографске и библиографске одреднице, општи индекс и индекс имена. Драгоцене су карте, планови, табеле, слике и илустрације које се савршено уклапају у текст, допуњују га, објашњавају и продубљују, чинећи слику о византијској држави, друштву и појединцу потпунијом и занимљивијом. Сви кључни појмови, дефиниције и личности истакнути су болдованим словима, ради ефекта уочљивости и лакшег памћења. Карактеристика дела је сјајна организација поглавља, конкретност, добар избор и распоред материјала.

Књига представља сјајан приручник, како за општу публику, која жели да се упозна са хиљадугодишњом цивилизацијом, која је оставила печат на данашњу слику Европе, тако и за студенте, ради бржег, лакшег и квалитетног спремања испита из Историје Византије. Поред чувене *Историје Византије* Георгија Острогорског, која представља један од најбољих и најуравнотеженијих прегледа политичке византијске историје, свеобухватног и волуминозног дела Ф. И. Успенског, које је можда најдетаљније, и књиге Ханса-Георга Бека *Византијски миленијум*, посвећене византијском феномену сагледаном са различитих аспеката, *Византија* Мишела Каплана заузеће важно место међу приручницима и општим делима из византологије, објављеним на српском језику.

Мирослав Поповић

UDC 930.85(=163.41)(439)(091)(049.32)

Динко Давидов, ГОРЊА ЗЕМЉА. СПОМЕНИЦИ НАРОДА СРПСКОГ. Завод за уџбенике, Београд 2008.

Најновија књига академика Динка Давидова, *Горња земља. Споменици народа српског*, тематски је наставак многих његових досад написаних и објављених књига и студија. У понечему она је подударна с његовом раскошно опремљеном монографијом, *Споменици Будимске епархије*, која је објављена 1990. поводом 300 годишњице Велике сеобе Срба. За разлику од те прелепе књиге, у којој је реч само о споменицима Будимске епархије, у књизи *Горња земља* Давидов је узео у разматрање споменике српског народа на читавом подручју Угарске, јер, Горња земља је, заправо, некадашња Угарска краљевина. Како су Срби од раног средњег века, а нарочито од XIV и XV столећа, а затим од Велике сеобе Срба 1690. и потоње из 1739. године населили знатне делове Угарске, и то не само Баната, Бачке, Срема и Барање, већ и Задунавља, Чепелско острво, Будим са околином, као и утврђене градове на горњем Дунаву: Ђур, Коморан и Острогон, Давидов је новом књигом обухватио читав тај простор. Он се није бавио политичком историјом Срба али је пажљиво бележио време када су се они насељавали у поједине пределе Угарске, из којих разлога су то чинили, у каквом стању су се

налазили у тренуцима сеоба, на какав пријем су наилазили у новодосељене крајеве, како су се уклапали у нову средину, чиме су се све бавили и како су као народ и као припадници вере, која је сматрана шизматичком, успели да опстану, да материјално ојачају, створе добростојећи слој грађанског друштва, који је, заједно са образованим и ученим јерарсима Српске православне цркве оставио за собом разноврсне и бројне споменике високе уметничке вредности. Другим речима, Давидов је у кратким потезима, не упуштајући се у појединости, дао историјски оквир времена у којем су Срби у пределима Горње земље живели, вредно радили и стварали, па за собом и оставили споменике који сведоче о њиховој култури, религиозности и духовности. Ту и тамо, с осећањем мере, да би био што уверљивији у свом казивању, пуштао је понеке летописце да својим језиком и виђењима опишу време у којем су живели и догађаје који су због значаја заслужили да буду забележени.

Дужну пажњу поклонио је Давидов привилегијама које су Срби добили од цара Леополда I крајем XVII века. Те привилегије чиниле су правни основ за читав друштвени, верски и национални живот Срба у Хабзбуршкој монархији све до средине XIX века, па и после тога, иако често нису поштоване и непрестано су сужаване. Иначе, боље обавештени ће се сетити да је академик Давидов још 1994, у једној луксузно опремљеној књизи, објавио све најзначајније *Српске привилегије царског дома Хабзбуршког*. Сада их је у најсажетијем обиму представио, тек толико да се види шта је Србима с највишег места државе обећано и колико су они узалудног труда улагали да се обећања остваре, како би им живот био лагоднији. Иако су се, како вели Давидов, жилави Расцијани у Горњој земљи упорно борили за своја привилегијална права, дуго су живели у нади да ће се вратити у крајеве одакле су избегли. Али, такве наде су се распршиле после аустријско-турског рата 1737—1739, када је дошло до друге сеобе Срба под вођством пећког патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте.

Дирљива су, спомена вредна и поштовања достојна настојања наших предака из Горње земље да одмах по досељавању у нова станишта почну да граде цркве-брвнаре, које су ницале на све стране, док их, после више десетина година, нису замениле велелепне, махом барокне и класицистичке грађевине од тврдог материјала. Давидов је пажљиво забележио када су поједине цркве биле живописане, какви су то живописи били, да ли су опстали или су на разне начине пропадали, бивали премалтерисани и поново осликавани. У тим новоподигнутим црквама иконе и иконостасе су сликали зографи који су у Горњу земљу доспели заједно са исељеним народом. Њихове иконе биле су не само духовно већ и национално упориште православних Срба. Оне су их охрабривале и крепиле у њиховом отпору против страних утицаја. Нимало случајно те иконе и иконостаси нису сликани по узору на оне из краја одакле су дошли, по начину и обзору „свјатија матере наше восточније церкве". Ликовним представама је, заправо, продужавана српска црквена традиција, негована национална историја и чувана српска државна идеја.

Књигом *Горња земља. Споменици народа српског* дефилују многи уметници различитих струка. Свима њима поклоњена је дужна пажња, у складу са уметничким вредностима које су за собом оставили. Значајно место добили су приљежни преписивачи књига — монаси, који су на различите начине украшавали рукописе и тиме вршили своје племенито послушање. Међу њима најистакнутије место добио је, не без разлога, Гаврил Стефановић Венцловић, али и Кипријан, Рачанин, Христофор, Симеон, Кирјак, Теодор, Михаило и Јеротеј.

Предузимљиви епископи Будимске епископије, као што су Василије Димитријевић, Дионисије Новаковић, Софронија Кириловић, Дионисије Поповић, па Арсеније Радивојевић и Стефан Стратимировић добили су место у овој књизи зато што су учинили неизмерно много за духовни живот, црквено неимарство и сликарство у својој епархији. Питање подизања велелепних црквених здања није било скопчано само с проблемом финансијске природе, већ је, како нас обавештава Давидов, требало савладати бројне препреке које су пред епископе постављале Србима не много наклоњене жупаније, верске комисије Угарског намесничког већа и посебно римокатоличке власти на челу са острогонским надбискупима.

У одељку *Културна зрачења. Књиге, периодика, списатељи* прво место добио је Христифор Жефаровић са својом *Стематографијом* и књигом *Привилегији чрез блаженија императори Леополда, Јосифа и Карола шестаго...* Пошто је истакао значај тих дела набројао је најважније књиге које су крајем XVIII века у својим типографијама штампали Јосиф Лоренц фон Курцбек и Стефан Новаковић. Идући хронолошким редоследом аутор је не само набројао све листове и часописе који су излазили у Горњој земљи,

искључиво у Будиму, већ је анализирао њихов садржај и скренуо пажњу на најважније писце — сараднике тих периодичних публикација. Његов закључак је да је мали број Срба у Будиму и Пешти у првој половини XIX века урадио највише за читаво српство, а да су тон том њиховом стваралаштву давали родољубиви грађани, писци, школована интелигенција, махом правног образовања. Давидов прати издавачку делатност и периодичне публикације које су излазиле у Горњој земљи до средине XIX века, премда је тога било, истина у знатно мањем обиму, и у каснијим деценијама.

Обимнији део књиге посвећен је Музеју Будимске епархије у Сентандреји, најзначајнијој културно-историјској и уметничкој установи српског народа изван Србије, драгоценој ризници у којој се чувају и у којој су изложена дела српског културног наслеђа настала на подручјима Горње земље. То је, по оцени академика Давидова, „трајан споменик" из матице исељеног српског народа, то је ризница која доказује да Срби, у току својих сеоба „од Студенице до Хиландара и од Хиландара до Сентандреје", нису сејали само кости, већ и мисли и лепоту. „Заједно са храмовима Будимске епархије Музеј у Сентандреји", каже Давидов, „оличава стварно духовно присуство српског народа у некадашњој Угарској током неколико векова". Музеј Будимске епархије по свом садржају је комплексног карактера, али са црквено-историјском суштином. У њему су похрањени делови иконостаса, иконе, обредни примењеноуметнички предмети, рукописне и старе штампане књиге, графика и уметнички вез. Библиотека и Архив чине издвојене целине. Пошто је објаснио како је и када је дошло до оснивања Музеја, аутор је стручном анализом провео читаоца кроз његове инвентаре.

Шесто поглавље књиге посвећено је манастирима, Грабовац у Жупанији Толна и манастиру у Српском Ковину, на Чепелском острву. Како је, када и под којим условима дошло до подизања тих манастира, када и како су они рушени и пустошени и када су обнављани, с којим проблемима су се суочавали у свом дуготрајном развоју и којим уметничким вредностима су располагали, објаснио је академик Давидов у једном доста сажетом тексту пуном значајних и занимљивих података.

У седмом поглављу Давидов је прошетао читаоца кроз 14 градова, а у осмом кроз 26 села Горње земље указавши му на то шта у њима има значајног од српских споменика, ко их је и када стварао, које су уметничке или историјске вредности. У исто време, аутор није пропуштао да о сваком од поменутих места изнесе најзначајније историјске податке који се тичу Срба, посебно времена њиховог насељавања и бројног стања. Од некада по броју значајних српских насеља, данас су то места у којима једва да има понеког Србина. Већина их се помађарила или се иселила у Србију после Првог светског рата.

Завршни одељак књиге носи наслов *Осмотреније прошлих догађаја*. У њему је Давидов објавио изабране старије текстове из многих публикација али и из архивске грађе. Обиљем прилога желео је на уверљив начин да представи време и наше људе из прошлости у Горњој земљи. Реч је, заправо, о некој врсти антологијског избора, који, због обиља и тематске разноврсности, није било ни лако ни једноставно саставити. Документи теку хронолошким редоследом, почев од Велике сеобе Срба 1690. до злогласног Апоњијевог Школског закона из 1907, којим је мађарска власт ишла на брутално помађаривање не само Срба него и свих немађарских народа у Угарској. Овај антологијски додатак представља веома успелу допуну свега онога што је речено у претходним поглављима, па је добро што га је Давидов саставио и њиме заокружио своје казивање о *Споменицима народа српског* у *Горњој земљи*.

Књига иначе има резиме на немачком, попис коришћене литературе, регистар имена и географски регистар. Она је илустрована веома успелим илустрацијама, највише у боји, које је зналачки и са укусом одабрао и распоредио њен аутор тако да су у функцији основног текста. Све у свему *Горња земља* академика Динка Давидова у исто време представља и приручник и успео преглед споменика народа српског. Писан у синтетизованој форми, лепим језиком, а понекад и с неким архаичним изразима карактеристичним за говор нашег народа из Горње земље, овај приручник, богат подацима и стручним анализама, служиће као основа за свако даље проучавање споменика српског народа у Горњој земљи.

Василије Крестић

UDC 94(497),,1874/1880"(049.32)
327(410:497),,1874/1880"(049.32)
32:929 Disraeli B. (049.32)

Милош Ковић, ДИЗРАЕЛИ И ИСТОЧНО ПИТАЊЕ, Београд 2007, 509 стр.

Крајем 2007. пред читалачком публиком се појавила монографија Милоша Ковића, *Дизраели и Источно питање*. Она представља донекле измењен текст докторске дисертације аутора, која је брањена на Филозофском факултету у Београду. Сам наслов књиге код историчара буди велико интересовање. Друга половина 19. века српске историје у великој мери је обележена догађајима, који су били условљени кризом Османске империје. Устанак у Херцеговини и Велика источна криза преломно су деловали на курс унутрашње, али и спољне политике Србије задњих деценија 19. века.

Монографија је компонована методолошки беспрекорно. Предговор и четири целине чине структуру монографије. Први део посвећен је биографији и раздобљу Дизраелијевог живота до 1874 (*Дизраели, Балкан и Османско царство 1804—1874*, 21—131 стр.) У другом делу (*Лорд Биконсфилд и Велика Источна криза 1875—1878*, 131—355 стр.), који је уједно и централни део монографије, на детаљан и исцрпан начин се прати његова политичка активност током Велике источне кризе. Дизраелијева свакодневна преписка, његови састанци, говори, новински чланци, карикатуре, дају преглед свих момената из периода 1875—1878. Трећи део носи наслов *Позна искушења* (359—379 стр.). На самом крају налази се целина која носи назив *Борба за моћ, славу и престиж*, што на неки начин представља и закључак књиге.

Бенџамин Дизраели је, наглашава Ковић, спадао у ред најистакнутијих европских политичара 19. века. Током своје каријере два пута се налазио на премијерском месту. Упоран и способан, цео политички живот покушавао је да оствари престиж и да буде поштован од своје околине. У Великој источној кризи одиграо је кључну улогу у очувању Османског царства и заустављању Русије. Пуне три године је истрајавао у својим замислима, да би на крају после Берлинског конгреса досегао свој политички врхунац и засенио велики број енглеских политичара 19. века

Аутор је на самом почетку нагласио да је Дизраелијево лично порекло у великој мери условило и одређени део његових политичких схватања. Његов отац Исак имао је утицаја у креирању главних карактерних црта, овог, касније истакнутог политичара. Као дечак доста времена је проводио читајући класичне писце: Хомера, Вергилија, Цицерона, а нешто касније главни узор му постаје Волтер. Јеврејско порекло такође је имало утицаја у сазревању самог Дизраелија. Већи део живота, трудио се да буде познат и омиљен. Иако је његов отац примио англиканизам 1816. печат порекла дуго га је пратио и оптерећивао. Од ране младости постао је racionalista, са идејом да се више мора поштовати ауторитет британске круне, него тзв. *Виговска олигархија*. Са 20 година је објавио свој први роман *Вивијен Греј*. Од 1829. све више је трагао за својим оријенталним идентитетом, што је према мишљењу аутора кључно одредило не само његов лични профил већ и политичке ставове, које ће заступати у енглеској спољној политици током низа година. Предузео је путовања у Цариград, Грчку, Египат, Сирију, Свету Земљу, док му је пред очима, углавном, било дело Џорџа Гордона Бајрона, чији је постао поштовалац.

Почетком тридесетих година 19. века код Дизраелија се јавила још једна особина која ће га пратити и као човека и као политичара — *русофобија*, која је окупирала енглеску јавност, после Једренског мира 1829. и Ункјар Искелесијског мира 1833. усмерила је и његово мишљење. Јасно, прегледно, акрибично аутор нам из дана у дан предочава и представља развој личности младог Дизраелија. Ковић је минуциозно анализирао начин размишљања и све карактерне црте будућег лорда Биконсфилда. У свом путовању кроз Шпанију одушевио се остацима маварске културе, док је на Малти схватио да у ствари Енглеска мора подржати опстанак Турске. Недуго затим, у току 1830. желео је да постане добровољац у турској војсци. Док је боравио у граду Јањини, као представник енглеске круне, писао је о турским и албанским пашама за које је, углавном, имао само речи хвале. Како је и сам истакао, чари Оријента су га у потпунсти обузеле, али постоји још један значајан разлог за његову туркофилију-класна солидарност. Турке је поредио са енлеском аристократи-

јом, јер су по њему Енглези били господари у успону, а Турци господари на заласку. За Грке је говорио да су лажљивци и превртљивци, простаци увек спремни за кавгу и побуну. Сматрао је да нису достојни наследници оних Грка о којима је читао као младић. Приликом боравка у Цариграду коначно су дефинисане све протурске идеје Дизраелија, доказује Ковић. Сматрао је да су Турци бољи војници од Руса, а поређење је ишло до те мере да је изјавио као је џамија Сулејманија далеко лепша од Аја Софије. После Цариграда обрео се у Јерусалиму, што је у извесној мери пробудило и учврстило његов јеврејски идентитет. Према источњачком менталитету имао је посебно и трајно поштовање, закључио је др Ковић, још једном наглашавјући ову битну особину Дизраелија.

Као што је истакнуто, русофобија у енглеској јавности кулминирала је у периоду 1833—1841. Сам Дизраели у тим моментима нападао је лорда Палмерстона за попустљив став према Русији. На другој страни величао је кнеза Метерниха, као свог политичког учитеља. У време тзв. Српске кризе 1842—1843, јасан је Ковић, Дизраели је хвалио отпор Срба руској тиранији и сматрао их слободним људима и херојским народом. У једној ствари сложио се са Палмерстоном — Велика Британија мора имати свој став и следити само свој интерес када је у питању решавање Источног питања. У току Кримског рата чврсто се држао става да се према Русији мора јасно одредити политика и да ће само пораз у рату натерати Петроград на озбиљно попуштање. Од 1855. име Бенџамина Дизраелија све чешће је било у центру пажње јавности. Аутор је, пишући о Дизраелијевој окретности и политичком таленту, наметнуо закључак — способан и јак појединац, који је напредовао полако али сигурно ка самом врху енглеске политике. Од 1865. у Дербијевом кабинету био је министар финансија и обављао је најважније послове. Године 1867. у потпуности је завршио изборну реформу. У току 1868. добио је свој први премијерски мандат. У случају Критског устанка 1866—1869. залагао се за очување statusa kvo. Према Србији је заузимао све непријатељскији и огорченији став због, према његовом мишљењу, дискриминаторског става власти према Јеврејима, који реално није имао упоришта у стању у кнежевини Србији, примећује Ковић.

У другом делу (*Лорд Биконсфилд и Велика Источна криза 1875—1878*, 131—355 стр.), аутор је нијансирано представио чињенице у вези са Дизраелијевом личношћу. Формирање Тројецарског савеза 1873. био је сигнал да се мора водити активна спољна политика, иначе је постојала опасност да Британија буде изолована приликом доношења најважнијих европских одлука. У том моменту 1874. постао је поново премијер и његова амбиција, да се са највишег места ухвати у коштац са проблемима вођења Империје, коначно је испуњена. Почетак устанка у Херцеговини 1875. доживео је као проблем који се може решити, а саму ситуацију поредио је са Ирским питањем и заложио се за status kvo, наглашава аутор. Од самог почетка вршио је притисак на кнеза Милана да се ни у ком случају не меша у устанак. Дизраелијев став је био јасан, мора се очувати интегритет и независност Османског царства. У току 1876. успео је да се избори да краљица Викторија понесе титулу царице Индије, чиме је стекао благонаклоност и захвалност двора што је, неретко користио у наредним годинама.

Дизраели је у односима према балканским народима увек прво мислио о односу Велике Британије и Русије, истиче аутор. Сваки пут када је дошло до наговештаја побољшања руско-српских односа, српској влади су моментално стизала упозорења да ће сваки њен потез бити тумачен у светлу погоршања српско-британских односа. На сваки начин је покушавао да онемогући улазак Србије у рат уз констатацију да тврдоглава дрскост Срба, помогнута Руским обећањима, се мора и претњама зауставити, констатује аутор. Дизраелијева политика је у периоду 1876—1878. изазивала велике ломове и напетост у самој енглеској јавности. Не мали број политичара (међу којима је предњачио Гледстон) је после познатих турских зверстава у Бугарској 1876. осудио држање Дизраелијевог кабинета. Почетак српско-турског рата 1876. назвао је *срамном српском инвазијом*, а српски пораз код Ђуниса октобра 1876. је дочекао са одобравањем. Треба поменути да од самог почетка Велике источне кризе ниједног тренутка није дозвољавао могућност распада Османске империје, док о српским претензијама на Босну није било ни говора. Једноставно, држао се својих начела за која се залагао деценијама и на њима је истрајавао током целе кризе. У томе га је још више ојачавала титула лорда Биконсфилда, коју је добио од краљице као признање за успешно вођење политике августа 1876.

За случај тоталне пропасти Османске империје, пише јасно Ковић, сматрао је да Британија мора обезбедити себи водећу улогу, и у сваком случају да се пре Руса мора

докопати Цариграда. Свакодневно и неуморно, иако болестан, држао у својим рукама све конце спољне политике. Као хроничар, аутор је ту неуморну битку лорда Биконсфилда верно пренео у поглавља своје монографије. Ковић истиче да је Дизраели данонoћно био у контактима са амбасадорима и председницима влада Русије, Немачке и Аустро-Угарске. Почетком руско-турског рата 1877. вршио је притисак на Андрашија у циљу сваке блокаде руских победа. Постојање Рајхштатског уговора и Будимпештанске конвенције у великој мери је кочило његове намере све док Русија непромишљено није Сан-стефанским уговором омогућила Британији да за себе придобије Аустро-Угарску. Биконсфилд и Андраши, уз несебичну подршку канцелара Бизмарка су успели да на Берлинском конгресу, дипломатски поразе Горчакова.

Велики политички таленат Бенџамина Дизраелија најбоље се изказао за време његовог другог премијерског мандата 1874—1880, закључује аутор. Велика Британија је водила главну реч у решавању Источног питања, у моментима када се одлучивало о опстанку Османске империје. Користећи се русофобијом енглеске јавности Дизраели је у потпуности заменио тезе свих збивања везаних за Велику источну кризу — балкански народи уместо борбе за независност приказани су као слепо руско оружје, а наравно руска тежња је била освајање Цариграда, што је узбуњивало Британце. Берлински конгрес јула 1878. био је тријумф Биконсфилда. Турска је сачувана, Русија на неки начин поражена, Тројецарски савез уздрман, балканске земље добиле су теритеријална проширења, али не колика су била очекивања. Дизраели је у Лондону дочекан као херој. Остварио је жељени престиж, Велика Британија је од почетка Велике источне кризе играла активну улогу и остварила велики успех, највише заслугом лорда Биконсфилда, констатовао је на крају аутор.

Монографија др Милоша Ковића о Дизраелију и решавању Источног питања представља вредан помак у српској историографији. Аутор је показао завидну ерудицију и велико познавање спољне политике коју је према Балкану водила Британска империја. Дизраелијева личност је приказана на јасан и концизан начин, динамиком која мора импресионирати читаоца. Велика источна криза, као један од најбитнијих догађаја српске модерне историје, сагледана је изнова на нов и оригиналан начин, те стога сматрамо да ће Ковићева књига имати значајно место у генерацијама историчара који ће се бавити питањем опстанка Османске империје.

Горан Васин

UDC 94(497.115)„1878/1912”(049.32)
323.1(=163.41):(=18)](497.115)„1878/1912”(049.32)

Милош Јагодић, СРПСКО-АЛБАНСКИ ОДНОСИ У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ 1878—1912, Завод за уџбенике, Београд 2009, 408 стр.

Недавно је светлост дана угледала монографија београдског историчара Милоша Јагодића, посвећена српско-албанским односима у Косовском вилајету. Реч је о докторској дисератцији, коју је аутор бранио на Филозофском факултету у Београду. Књига, мора се истаћи, својим насловом привлачи читаоца и садржајем буди интересовање не само стручне јавности већ и шире читалачке публике. Тема монографије је актуелна, Јагодић је морао да одговори великом изазову, да одвоји дневно политичко и политикантско од строго научног, што је апсолутно успео. Јагодићева монографија темељи се на рецентној архивској грађи, којом је аутор апсолутно овладао и предочио све главне чињенице везане за српско-албанске односе 1878—1912.

Методолошки монографија је изврсно конципирана. Подељена је на равномерна поглавља, којих има укупно седам. У првом поглављу, које је насловљено кратко и сажето *Вилајет* (4—17 стр.), аутор је написао кратак историјат формирања Косовског вилајета и информисао нас о административној подели, као и начину управе у вилајету. Јагодић је подробно објаснио готово сваки термин који је уско везан за управу, а све је поткрепио и табеларним прегледима као и детаљним прегледом органа власти по управним центрима. На тај начин читалац добија основу и јасно може да прати остали део текста.

Друго поглавље *Бедем царства* (17—128 стр.) бави се превасходно односом Албанаца и централних власти у Цариграду. Аутор је почео своје излагање од формирања Призренске лиге 1878. Пажња је на почетку поглавља усмерена на идентитет Албанаца у току 1878, на првом месту албанским главарима се нашао османски интерес у односу на свој локални, приметио је Јагодић. Даље, у центру пажње се налазе територијални захтеви Албанаца, који се данас углавном везују за појам тзв. Велике Албаније. Турске власти, углавном, су наоружавале Албанце, како би се ови осетили моћнима и како би на тај начин били што привржениј султану Абдул Хамиду и централним властима. На тај начин Албанци су имали улогу спољашњег бедема царства. Даље, Јагодић анализира став Албанаца према Цариграду и метеж који је настао у периоду 1882—1894, када су Албанци дословно господарили Вилајетом по свом нахођењу, али не треба имати илузија, све се дешавало под покровитељством Високе Порте, указао је аутор. Нарочито је упечатљив опис прилика у Вилајету дао познати енглески археолог Сер Артур Еванс. Несигурност и насиље били су синоним за стање у Вилајету. Стање се још додатно погоршало у време Источне кризе 1895—1897. Самовласни албански поглавари држали су сву власт у својим рукама, а истичу се имена Исе Бољетинца, Мула Зеке, Хасана бега Приштине, Бајрама Цура који су били стварни господари Вилајета, али само са благословом власти у Цариграду. Аутор је анализирао и све већи и јачи утицај који је желела Аустро-Угарска, покушавајући да на тај начин изолује Србију и Црну Гору. Сломом Критског устанка и покољима над Грцима и Јерменима, велике силе су наметнуле питање реформи у европским провинцијама Османске империје.

Насиља над Србима су појачавана што је довело до тога да је султан формално пред очима великих сила кренуо путем реформе, док је, у ствари, на самом терену и даље попуштао Албанцима, чак их и тајно наоружавајући, изричит је аутор. Јасно и концизно, Јагодић је дао све важне догађаје, који су сачињавали хронику расула и контролисаног безвлашћа у Вилајету. Покушаји великих сила да доведу ствари у ред, био је у већој мери безуспешан, управо из разлога што су главни протагонисти Аустро-Угарска и Русија (и поред споразума у Мирцштегу 1903) имале у потпуности супротне интересне зоне, што је широм отворило врата Албанцима да наставе са насиљем. Временом су и сами представници централне власти дошли до ранга да о њима одлучују албански прваци који су имали јаке везе код Султана. Албанци су чинили све да свој положај учине неокрњеним, док с друге стране и султан Абдул Хамид је био приморан да покуша да изведе реформе, што је у одређеној мери избегао, чувајући верност Албанаца. Прве озбиљније размирице на релацији Албанци—Цариград јављају се доласком Младотурака 1908, када су покушане централизаторске реформе. Сукоб је трајао кратко, када је курс реформи напуштен 1910, поново је завладало расуло које ће довести до Албанског устанка у току 1912. Међутим неке од веза ипак су покидане. Иако су формално добили повлашћени статус, Албанци више нису имали чврст ослонац у централној власти, као у време султана Абдула Хамида. Без јасног политичког програма и разједињени, очекивали су напад Балканског савеза, бедем царства почео је да пуца, закључио је Јагодић.

Наредна поглавља својим насловима указују на велике проблеме који су постојали у вези са положајем Срба у Косовском вилајету. Следећа два носе наслове *Неравноправност* (129—182 стр.) и *Злочини* (183—224 стр.). Аутор је својом анализом у овим поглављима уочио и најмању нијансу систематског притиска и дискриминације над српским становништвом у Вилајету. Хришћани су били апсолутно у неравноправном положају. Њихова реч није имала тежину пред судовима, а за случај евидентних насиља над Србима, често су били приморани од стране судова да се мире са Албанцима. У пописима су вршене бројне неправилности на рачун српског становништва. Што се тиче физичке неравноправности она је била евидентна. Албанци су савим слободно могли да носе оружје што није био случај са Србима, а ово је био отворен пут ка још горим злоупотребама. Што се тиче аграрних односа Јагодић је табеларно и статистички дао приказ, економске неравноправности српског, махом сеоског, становништва у односу на Албанце. Ствар је била додатно отежана чињеницом да су закупци пореза углавном били Албанци, чиме су злоупотребе драстично увећаване, а тежак положај Срба, само се погоршавао. Малобројни примери бољег положаја Срба и генерално српско-албанских односа везани су, углавном за места где је живело католичко албанско становништво, или су се односили на ретке појединачне случајеве, оценио је аутор.

Разбојници и многобројне разбојничке банде, углавном су биле усмерене према Србима. Аутор наглашава да је албанско дру-

штво тада функционисало на начелима крвне освете, али да се мора повући јасна разлика између албанско-албанских и злочина Албанаца над Србима. Мора се истаћи и нагласити да је Јагодић табеларно, на основу рецентне грађе Архива Србије, дао јасну и прецизну слику албанских злочина над Србима у периоду 1878—1912. По годинама су, казу по казу, пописани случајеви убистава, рањавања, отмица и силовања жена, отмица са уценама, крађа и пљачки, крађа стоке, пљачкања цркава и насилног превераваня. Највећи број је забележен у периоду 1878—1879, затим 1895, 1898, 1903, 1904—1905. Свака спољна криза која је могла да угрози Царство била је фатална по српско цивилно становништво, наглашава аутор. Срби су поистовећени са ратом 1877—1878, као и покушајима реформи 1902—1903, тако да су Албанци често вођени логиком: нема Срба, нема проблема! Геноцидна намера је постојала, а наликовала је донекле сечи кнезова с почетка 19. века, закључује Јагодић.

Феномен страха, који није непознат у историографији био је следећа тема Јагодићеве анализе. Страх од албанских злочина утемељен је често на страху од смрти. Простор и кретање у великој мери били су ограничени, што је још више погоршавало стање. Као пример Срба који живе у својеврсном гету наведена је Ђаковица. Ништа мањи страх није био за српске девојке или жене. Од четрнаесте године често су склањане од очију Албанаца, тако да се живот често сводио на свега четири зида. Страх је био део српске свакодневице, истакао је аутор, поткрепљујући своју тврдњу многобројним примерима. Супротно, могући губитак власти над Вилајетом синоним је за највећи страх који се јављао код Албанаца — страх од српске војне силе, освете и деградације положаја. Страх од Србије био је један од најважнијих елемената националног окупљања Албанаца, тврди аутор.

У поглављу *Исељавање и насељавање* (241—305 стр.) Јагодић пише о покушајима верске хомогенизације Вилајета. Насељавање европских провинција Татарима и Черкезима било је један од основних потеза. С друге стране српско исељавање је подстицано толерисањем албанских злочина и изазивањем страха код Срба за елементарну безбедност. Миграције Срба са простора Вилајета усмерене су, углавном, према Србији. Исељеници су, најчешће, били бегунци, констатовао је аутор. Јагодић се даље исцрпно бавио верском и националном припадношћу становништва. Направљена је разлика — муслиманска популација имала је верски карактер, док је православна имала српски карактетр. Албанци су, примера ради, јако добро знали ко је албанског, а ко српског етничког порекла, тако да су и међу самим Албанцима постојале одређене разлике. Објашњен је и појам Арнауташ. Јагодић је дао табеларни преглед турских пописа који су одражавали верску структуру Вилајета у годинама 1874, 1881. и 1903. У наставку следи, такође, табеларни преглед кретања и старосне структуре становништа у одређеним санџацима Косовског вилајета. Најпотпуније српске пописе представљају епархијски пописи Рашко-призренске епархије и Скопске митрополије, што је такође анализирано и представљено путем табела и прецизних статистика. На тај начин аутор је дошао до броја исељених и насељених становника Вилајета у периоду 1878—1912. Анализа је обухватала области Вилајета, чему је аутор посветио знатну пажњу. Јагодић наводи и број бегунаца у Србију. Намеће се закључак, како истиче аутор, да су Срби организовано и насилно протеривани, иза чега је стајала Османска држава, а што су у великој мери спроводили Албанци, често из разлога материјалне добити или мржње.

Последње поглавље Јагодићеве монографије носи наслов *Немогућа политика* (305—361 стр.). Највећим делом односи се на акцију Кнежевине/ Краљевине Србије у Косовском вилајету. Одлукама Берлинског конгреса Србија је усмерена ка југу. Уместо према Босни правац спољне политике требало је усмерити на Косовски вилајет. Јачи подстицај за акцију дала је Аустро-Угарска 1885. Путеви су били усмерени у правцу ступања у везу са албанским главарима. Порука је требала да гласи: Србија нема непријатељских намера према Албанцима. Активности су биле усмерене на оснивање српских конзулата, затим ка довођењу српских владика на места која су црквено припадала Косовском вилајету. Српски конзулат у Приштини постао је извор информација и појачане агитације. Србија је покушавала да буде у што бољим односима са Портом. Један од главних политичара у смислу активније политике на Порти био је Стојан Новаковић. Јагодић је нарочито обратио пажњу на српско-албанске односе у време Критске кризе 1897, односно на агилне покушаје Стојана Новаковића да извуче што веће привилегије за српско становништво у Вилајету. Као важан моменат аутор истиче српску

Плаву књигу односно *Преписку о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898—1899*, која међутим није презентована на Хашкој конференцији, како је првобитно било замишљено. После српског неуспеха на Порти 1898—1899, покушало се и нелегалним методама, на пример убиствима качака који су се истакли злочинима над Србима. Аутор на крају тврди да Србија није успела да постигне жељене резултате. Подизање устанка није планирано, јер се сматрало да би такав чин био могући физички крај Срба у Вилајету.

Монографија др Милоша Јагодића *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878—1912*, значајан је корак у расветљавању српско-албанског проблема. Аутор је темељно и прецизно, јасно, дефинисао проблем и затим га корак по корак решавао. Свака сфера друштвеног живота у целости је анализирана. Монографија Милоша Јагодића, у сваком случају, даје светло и смер у коме треба размишљати у будућим истраживањима овог увек актуелног проблема.

Горан Васин

UDC 930.85(=411.16)(430)„18"(049.32)

Niels H. Roemer, JEWISH SCHOLARSHIP AND CULTURE IN NINETEENTH-CENTURY GERMANY. BETWEEN HISTORY AND FAITH, The University of Wisconsin Press, Madison 2005, p. 251

Историчар Нилс Х. Ремер, професор је модерне немачке и јеврејске историје на Тексашком универзитету у Даласу. У средишту његових стручних и научних преокупација је друштвена, интелектуална и културна историја јеврејског народа од времена просветитељства до данас. Полазећи од становишта да је „пре него што би се разумело шта историја говори о једном друштву, потребно анализирати како историја у њему функционише", Ремер је своју студију посветио изучавању конструисања јеврејске прошлости у историографији и популарној култури које је обликовало идентитет немачких Јевреја током 19. века.

Своје дело, Ремер је стуктурирао у четири велике целине од којих је свака подељена у више потпоглавља. Први део под називом *Историзовање јудаизма* (стр. 15—46) посвећен је почецима јеврејске историографије, утицају Просветитељства на немачке Јевреје, те општим историјским и идејним приликама у Немачкој на прелазу 18. у 19. столеће. Ремер полази од значаја који су идеје просветитељства, првенствено увођење појмова грађанина (*Bürger*), образовања (*Bildung*) и просвећености (*Aufklärung*) имали за читаво немачко друштво као и за Јевреје, који су чинили његов саставни део. Немачки просветитељи разматрали су могућности друштвене и културне интеграције Јевреја, док су се поборници идеја Просвећености међу Јеврејима носили мишљу о подмлађивању јеврејске религије и културе. Расправе о јеврејској историји током друге половине 18. и почетком 19. века пресудно су утицале на развој „јеврејске науке" (*Wissenschaft des Judentums*) тј. јеврејске историографије.

Све до 18. века јеврејска историја представљала је и за Јевреје и за хришћане израз божије промисли. Темељећи свој однос на Августиновом наслеђу, хришћани су у деградираном али заштићеном положају Јевреја увиђали знаке супериорности Новог Завета док су, истовремено, Јевреји свој живот у расејању сматрали божијом казном. Под утицајем Монтескијеа, Јохан Давид Михаелис, професор оријенталистике у Гетингену, настојао је да историју Јевреја прикаже као дериват историје старог Египта. Сличан световни поглед на јеврејску историју применио је и Јохан Кристоф Гатерер, који је, следећи Волтера, заједно са Аугустом Лудвигом Шлецером предложио линерну концепцију историјског развоја, при чему је јеврејска историја била ограничена искључиво на библијско раздобље. Овај начин размишљања следио је и Лесинг који је у своме делу *Васпитање људског рода* (1780) јудаизам сматрао „детињством човечанства". Са појавом хришћанства јудаизам је окончао своју историјску улогу те је Лесинг у јудаизму видео превазиђену фазу у развитку човечанства. Везу између древног и савременог јеврејства покушао је да образложи Кристијан Вилхелм Дом, сматрајући нетолерантност хришћана главним узроком за данашњи положај Јевреја (1781). Сличан световни поглед на историју Јевреја делио је и филозоф Имануел Кант.

Представници просветитељства међу Јеврејима (*маскилим*) сматрали су да почиње

ново доба јеврејске историје које означава верска толеранција. Ипак, дела која су настала у кругу *маскилим* аутора имала су, већином, моралистичке и васпитне намере. Јеврејски просветитељи су веровали да постоји вечна суштина јудаизма која се налази у библијском јудаизму, који се временом дегенерисао. Одатле су *маскилим* настојали објаснити процес који је довео до његове дегенерације.

Признање пуних права Јеврејима, до кога је дошло у време револуционарних и Наполеонових ратова, било је након 1815. замењено конзервативном рекцијом. Наступајућа епоха романтизма није погодовала еманципацији Јевреја, упркос захтевима немачких Јевреја који су унутар својих заједница расправљали о могућим правцима религијске, културне и политичке реформе. У таквим околностима дошло је и до промене погледа на јеврејску историју — „отац" модерне јеврејске историографије Леополд Цунц је у својој историји Јевреја (1818) одбацио концепт јеврејске историје којом управља провиђење, затраживши истовремено примену филолошке критике у историјским истраживањима. Нова немачка историографска школа са своје стране је занемаривала постојање постбиблијске историје Јевреја: Фридрих Волф, Ф. Ј. Шлајермахер и Хегел делили су изостављање јудаизма из светске историје, сводећи га на фазу светске историје која је давно превазиђена. Незаинтересованост немачке науке за историју Јевреја условила је да изучавање прошлости јеврејског народа буде препуштено самим Јеврејима, у чему су главну улогу имали Исак Јост и Леполд Цунц. Оснивајући „Друштво за културу и науку Јевреја" настојали су да поспеше развој науке и образовања међу Јеврејима, стављајући нагласак на историјска истраживања у циљу проналажења суштине јудаизма чиме би била омогућена реформа јеврејске религије и културе. Писање јеврејских историчара било је обележено стешњеношћу између позива за еманципацијом којим су започињали своја дела и захтевима за унутрашњом реформом којима су се њихова дела завршавала. Њихов рад као и деловање јеврејских читаоница и библиотека основаних у овом раздобљу био је ограничен само на припаднике елите са незнатним утицајем на шире слојеве јеврејског друштва.

У другом поглављу, насловљеном *Поделе и јединство* (стр. 47—78), Ремер је указао на главне правце развоја јеврејске историографије у немачким земљама у раздобљу од револуционарних збивања 1848/49, до уједињења Немачке 1871. Како револуционарни потрес, упркос појачаним захтевима за демократизацијом политичких односа, није довео до законодавне еманципације Јевреја, на немачким универзитетима и даље није било простора за изучавање јеврејске историје. Изграђивање посебних јеврејских институција, започето у претходном периоду, било је настављено током друге половине 19. века оснивањем „Јеврејско-теолошког семинара" у Вроцлаву (1854), „Високе школе за науку јеврејства" (1872) и „Рабинског семинара за ортодоксно јеврејство" у Берлину (1873). Ове институције заступале су различите политичке и религијске концепције немачких Јевреја које су дошле до изражаја и у односу према изучавању јеврејске прошлости: Рабински семинар у Берлину постао је мета напада традиционалиста које је предводио Самсон Рафаел Хирш због своје посвећености модерној науци. Сматрајући рабинску традицију једином легитимном основом јудаизма, Хирш и његови истомишљеници су сматрали изучавање институција јудаизма и великих личности јеврејске историје истинским задатком јеврејске историографије. Ова нова ортодоксија критиковала је јеврејске научнике због њиховог става према религији као и због порицања божанског порекла писане и усмене традиције, сматрајући да они, својим, деловањем доприносе слабљењу јеврејског идентитета.

Појава дела Абрахама Гајгера *Праписмо и превод Библије* 1857. изазвала је жучну полемику, будући да је Гајгер показао да је Библија настајала и мењала се током дугог временског распона у зависности од политичких и верских чинилаца, при чему је нарочито апострофирао борбу између више јеврејске класе садукеја и средњег слоја — фарисеја. Упркос томе што су хришћански научници позитивно вредновали Гајгерову књигу, у јеврејској заједници она је била проглашена „књигом срама".

Након 1850. тежиште интересовања јеврејских историчара се од „суштине јудаизма" померило ка популаризацији јеврејске историје у циљу спречавања даљег опадања религиозности и унутрашњих подела. Стога су на значају добиле историјске приповетке у чему су предњачили браћа Лудвиг и Фебус Филипсон. Неортодоксни писац Маркус Леман прихватио је овај жанр како био се борио против реформистичког јудаизма. Према мишљењу једног од водећих јеврејских историчара, Хајнриха Греца, историографија је требала да буде средство изградње нове јеврејске самосвести. У исто време и патња Јевреја добила је нови смисао: више није сматрана Божијом казном већ вр-

лином и изразом моралне снаге. Настојање јеврејских историчара да реконцептуализују своју струку и да је приближе ширим слојевима добило је на замаху појавом дела Емануела Хехта *Историја Израела од времена закључења библије до савремености* (1855) у коме је била прегледно изложена историја Јевреја од разарања Другог храма до савремених дана.

У популарисању јеврејске историје значајну улогу имале су и јеврејске читаонице које су почеле масовније да се оснивају након 1850. Посебну важност у ширењу историјских публикација имао је Институт за развијање израиљске литературе, који је 1855. основао Лудвиг Филипсон. До свога гашења 1873. Институт је објавио 87 наслова у тиражу од око 200 000 примерака. Значајно утичући на промовисање јеврејске науке као и неговање читалачке публике, Институт је окупљао Јевреје из многих земаља.

Изазови и одговори (стр. 79—108) наслов је трећег поглавља књиге у којем је аутор анализирао јеврејску историографију у промењеним околностима, које су наступиле након оснивања Немачког рајха и еманципације Јевреја. Основно питање на које су немачки Јевреји настојали наћи одговарајући одговор било је: како постићи јединство јеврејске заједнице у Немачкој, које је већ било остварено у Француској, Великој Британији и САД? Почетни кораци били су учињени још 1869. у Лајпцигу оснивањем *Немачко-израелићанског општег савеза*. Савез се 1882. преселио у Берлин да би током последње две деценије 19. века обухватио већину Јевреја у Немачкој. Истовремено са еманципацијом, наступило је и снажење антисемитизма па су Јевреји своју грађанску равноправност бранили, ослањајући се на идеје просветитељства и либерализма. У измењеним политичким околностима јеврејска историографија добила је нови задатак који се састојао у измирењу Јевреја са њиховом традицијом док су јеврејски историчари морали да бране Јевреје од антисемитских напада у штампи као и у судским процесима који су били најуочљивији пример новог и снажног тренда познатог као Берлински антисемитски спор (*Berliner Antisemitismusstreit*). Хајнрих фон Трајчке је у својој *Историји Немачке у 19. веку* изнео слику о „међународном јеврејству" које опструише идеал немачког јединства. У прилог своје тезе он је навео пример Хајнриха Хајнеа који није могао да се асимилира због свога „природног оријенталног карактера". Спор је отпочео крајем 1879. када је Трајчке изјавио да су „Јевреји наша несрећа", након чега су се у дебату са јеврејске стране, поред осталих, укључили Хари Бреслау, Херман Коен и Мориц Лазарус. Трајчке је оптужио Хајнриха Греца да у својим делима омаловажава немачке јунаке и да гаји мржњу према хришћанству. Теодор Момзен, иначе противник антисемитизма, сматрао је да посебност коју су оличавали Јевреји представља сметњу за немачко национално јединство, будући да су они, у старом Риму као и у Немачкој, деловали као „елемент декомпозиције". Стога је Момзен сматрао да је за приступање немачкој нацији нужно преобраћење Јевреја у хришћанство, став опречан схватањима јеврејских интелектуалаца који су націју сматрали интелектуалном и културном конструкцијом а не етнички хомогеном заједницом. У таквој атмосфери одвијала се популаризација јеврејске историје, при чему је наука имала задатак да „шири тачне погледе о јудаизму у јеврејским и нејеврејским круговима". Хари Бреслау је 1885. основао *Историјску комисију* коју су чинили тројица јеврејских и тројица хришћанских медиевиста. За Греца, међутим, није било места, будући да га је Бреслау сматрао апологетиком. Комисија је издавала *Часопис за историју Јевреја у Немачкој* као и корпус јеврејских извора по угледу на *Monumenta Germaniae Historica*. У сваком случају, захтеви ширих јеврејских кругова за делима о прошлости јеврејског народа начинили су јеврејске историчаре верским вођама свога народа и преобразили су, истовремено, јеврејску историографију. У последњој четвртини 19. века смрћу Леполда Цунца (1886), Абрахама Гајгера (1874) Захарије Франкела (1875) и Хајнриха Греца (1891) завршило се једно раздобље у развоју јеврејске историографије у Немачкој. Крајем 19. века историографија више није била у функцији еманципације или унутрашње религијске реформе већ је првенствено излазила у сусрет потребама широке читалачке публике.

Четврто и уједно последње поглавље своје књиге Ремер је посветио јеврејској историји на прелому столећа (стр. 109—141). Популаризација јеврејске историје одвијала се паралелно са популаризацијом немачке историје у условима опште „национализације маса", која је представљала одговор на убрзану модернизацију Немачке. Изражено интересовање за прошлост било је мотивисано потребом да се утемељи идентитет у свету који се брзо мењао. Јевреји који су, углавном, живели у градовима као припадници средње-поседничке и образоване класе, у

великој мери су се поистовећивали са тековинама модерности и прогреса. Стога је и нов однос према јеврејској историји био образован првенствено под утицајем кризе либералних идеја и са њом повезане вере у неограничени политички, друштвени и морални прогрес. Снажење антисемитизма крајем 19. века условило је образовање заштитне организације под називом *Средишње удружење немачких грађана јеврејске вероисповести* (1893). Атмосферу песимизма на прелому столећа подстицала је и рекапитулација искуства стеченог током 19. века, које се сводило на опадање религиозног осећања, као и постојање унутрашњих подела међу Јевреји у Немачкој. Оваква духовна клима навела је Морица Лазаруса да закључи како „не постоји јеврејска историја већ једино историја држава у којима Јевреји живе. Стога, због те расутости, једино постоји историја јудаизма". Одатле је и јеврејска историографија крајем 19. и почетком 20. столећа била упућена на непосредну сарадњу са ционистичким покретом у настајању.

На крају Ремерове књиге следе: Закључак (стр. 143—154), Напомене (стр. 155—214) Библиографија (стр. 215—244) и Регистар (стр. 245—251). Он што пада у очи јесте изразито богатство архивске и објављене грађе, штампе и периодике као и литературе на којима се темељи ауторово излагање. Поред акрибичности која одликује Ремера, њему је пошло за руком да пружи јасан, прегледан, и добро стуктуриран приказ доминантних токова развоја јеврејске историографије у Немачкој током 19. века. При томе, посебна вредност његовог методског приступа представљена је у чињеници да је развој јеврејске историографије сагледао и анализирао у контексту општих политичких, друштвених и културних прилика које су одређивале јеврејско друштво у Немачкој у 19. веку. Стога сматрамо да би превод Ремеровог дела на српски језик био од велике користи, не само историчарима од заната већ и ширим круговима образованих читалаца.

Михаел Антоловић

UDC 930(100),,19"(049.32)

ОД ИСТОРИЗМА ДО ПОСТМОДЕРНИЗМА: ИСТОРИОГРАФИЈА У XX ВЕКУ (Georg G. Iggers, GESCHICHTSWISSENSCHAFT IM 20. JAHRHUNDERT. EIN KRITISCHER ÜBERBLICK IM INTERNATIONALEN ZUSAMMENHANG, Neuausgabe, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2007, s. 175)

Амерички историчар Георг Г. Игерс слови за једног од најупућенијих савремених изучавалаца историје историографије. Рођен у Хамбургу 1926, у јеврејској породици, Игерс се, након нацистичког ступања на власт, заједно са породицом иселио у Сједињене Државе где је остварио плодну академску каријеру на Државном њујоршком универзитету у Буфалу. Своја истраживачка интересовања, усмерена ка изучавању развитка историографије и историју идеја, Игерс је публиковао у бројним радовима међу којима се, својим значајем као и светским признањем која су стекла, истичу књиге — *German Conception of History* (1968), *New Directions in European Historiography* (1975), те две хрестоматије приређених текстова западнонемачких и источнонемачких историчара — *The Social History of Politics: Critical Perspectives in West German Historical Writing since 1945* (1986); *Marxist Historiography in Transformation: East German Social History in the 1980s* (1991).

Књига коју овде желимо представити синтеза је Игерсовог вишедеценијског бављења историјом историографије. Објављена први пут 1993, на немачком језику да би, потом, доживела издања и на другим светским језицима, *Историјска наука у 20. веку* је прошле године угледала светлост дана у новом допуњеном издању. Иако невеликог обима, она представља мајсторски преглед развоја историографије током 20. столећа у коме је на, релативно мало простора, указано на све главне појаве и процесе који су обележили историју ове дисциплине. При томе, супротно ономе што би се дало закључити из наслова, Игерсова књига посматра прошлост историографије у далеко ширем раздобљу — критички пропитујући околности заснивања историјске науке почетком 19. века она прати њен развој све до почетка трећег миленијума. Речима Ричарда Еванса,

такође доброг познаваоца историје историографије, отпочињући са историзмом Игерс своје дело завршава са постмодернизмом.

Једна од изразитих одредница традиционалне историографије била је њена усредсређеност на деловање истакнутих појединаца тј. презентовање читаве историје из перспективе владајућих структура. Одатле је држави и великим личностима припадало средишње место у историјским истраживањима. Овако предочени постулати традиционалне историографије, која је доминирала историјским мишљењем током 19. века били су оспорени у виду *Нове историје* која се јавила већ у међуратном раздобљу да би након Другог светског рата, под различитим називима — *Social Science History, histoire science sociale, Historische Sozialwissenschaft*, она постала владајућа историографска концепција. При томе, различитим школама *Нове историје* било је заједничко становиште да је традиционална историографија исувише простора поклањала историјској нарацији, што је онемогућавало да она у довољној мери постане научна. Тако је историографију било потребно сцијентизовати како би она испуњавала строге критеријуме научног сазнања. Последица оваквог приступа било је увођење низа метода и техника из других друштвених наука, који су за циљ имали да резултати историјског истраживања постану егзактнији и проверљивији.

Упркос разликама које су међу њима постојале, и традиционална деветнаестовековна историографија и *Нова историја* почивале су на аксиому да је прошлост по својој природи сазнатљива, те да је објективно историјско знање резултат рационалног приступа изучавању прошлости. Међутим, три темељна историографска принципа, која истраживање прошлости од Тукидида до Ранкеа и од Цезара до Черчила повезују у једну област људског духовног стваралаштва, доведена су у питање током друге половине 20. столећа. Пре свега, на удару критике нашао се концепт историје који подразумева да она на истинит начин говори о конкретним људима и њиховим делима у прошлости, сагледавање прошле стварности из перспективе линеарно организованог протицања времена те претпоставка о постојању одређеног смисла историјског збивања, који историју човечанства повезују у јединствену целину. Корени овакве историјске оријентације сежу још у 19. столеће до Ничеове критике историографије да би преко „културног песимизма" свој врхунац досегао у последњој четвртини 20. века у виду постмодерног „јуриша" на утемељеност историографије. Оспоравајући њену научну заснованост и указујући на њена епистемолошка ограничења, постмодернизам је, у виду својеврсне регресије, истакао књижевни карактер историографије као и њену друштвену условљеност — историографија је у првом реду књижевна врста и она се може просуђивати искључиво са естетског становишта. Истовремено, историјске приповести не могу се сматрати објективнима, не само због своје фиктивне/књижевне компоненте већ и због тога што оне, из перспективе постмодерне, служе апологији тј. легитимацији структура моћи друштва у коме су настала.

Одатле и „црвену нит" Игерсовог разматрања представља проблем конституисања историографије као специфичне научне дисциплине. Овакво ауторово опредељење проистиче првенствено из уверења да је потребно начинити јасну разлику између рационалног приступа историји и других видова бављења прошлошћу, будући да је постмодерно мишљење крајем 20. столећа управо настојало да у потпуности релативизује границу између историографије и фикције. При томе, ваља нагласити Игерсово становниште према коме је историографија, у првом реду, производ модерног западног света, те да је она увек непосредно везана за општу духовну атмосферу времена у коме настаје.

Настојећи да прикаже главне токове овако схваћене историографије, током 20. века, Игерс је своје излагање поделио у два јасно омеђена дела. У првом делу своје књиге (*Vom klassischen Historismus zur Geschichte als analytische Sozialwissenschaft*, стр. 21—59) он расправља о наслеђу класичног историзма, његовим резултатима и ограничењима као и његовом значају у артикулисању рационалног сазнавања прошлости. У склопу истоветне традиције он разматра и настојања да се ограничења историзма превладају у виду историје као друштвене/социјалне науке, која би пружила што потпунију представу о развоју људског друштва у прошлости. У том контексту Игерс је указао на најзначајније тековине привредне и социјалне историје у Немачкој, америчку школу друштвене историје, оправдано посвећујући највише простора француској историографској школи „Анала" која је концепт историје као свеобухватне науке о друштву довела до врхунца.

Други део књиге посвећен је развоју историографије током друге половине 20. столећа (*Von der Historischen Sozialwissenschaft zur „linguistischen Wende"*, стр. 61—110). Као до-

минантан процес који је обележио ово раздобље Игерс указује на различите приступе у тражењу нових путева у историографији. Суочавајући се с проблемом превладавања нацистичког наслеђа и аполегетске немачке историографије, у СР Немачкој се на прелому 60-их и 70-их година, под снажним утицајем критичке теорије друштва, конституисала *Историјска социјална наука* која је ускоро постала позната као „Билефелдска школа". Истовремено, снажан развој доживела је и западна историографија заснована на *марксистичким идејним поставкама* за чије најмаркантније представнике Игерс сматра Едварда Томпсона и Карла Гинзбурга. Током 70-их година, јавио се један нови правац историјског мишљења: након снажног успона структуралне и економске историје, наступило је поновно оживљавање историјске нарације, која је у у средиштве свога интересовања поставила појединца који је током ранијих деценија био потиснут социјално-економским категоријама и низовима „клиометријских" података. Повратак приповедању имао је, сматра Игерс, свој узрок у снажењу општег скептицизма у односу на могућности и домете науке као и на процес модернизације у целини, који је своје наличје показао у бруталној индустријализацији смрти током Другог светског рата, али и након њега. Атмосфера разочарења правцима развоја западне цивилизације утицала је да на место државе, тржишта или класа, централни појмови историографије временом постану раније готово у потпуности запостављене теме попут жена, етничких мањина, различитих друштвених и културних маргиналних група који су, управо током 60-их и 70-их година прошлога века, снажно испољавали захтеве за признањем сопственог идентитета а одатле, и за сопственом историјом. Оваква друштвена стремљења подстакла су појаву нових историографских усмерења оличених у историји приватног живота тј. *историји свакодневнице, микроисторији и историјској антропологији*. Основно обележје њиховом приступу представљала је усредсређеност на културну димензију човековог живота у друштву, као и анализа негативних последица процеса модернизације. Коначно, под непосредним утицајем теоритичара књижевности и филозофа, у првом реду Ролана Барта, Мишела Фукоа и Жан-Франсоа Лиотара, последње две деценије 20. века биле су обележене упливом постмодерног мишљења у историографију, које је оспорило концепт историје као научне дисциплине.

Након закључних разматрања (111—119) следи додатак новом издању из 2007, који представља резиме развоја историографије на прелому 20. и 21. века (стр. 121—144). Игерс је, сада већ *post festum*, указао на заоставштину „језичког обрта" и постмодерног порицања истинитости историографије, указавши на најновија стремљења у историјској науци. Развој друштава обележен последицама краха комунизма, информатичке револуције, глобализације светске економије, појаве нових друштвених покрета те алармантних еколошких проблема, условили су „отварање" нових истраживачких тема и примену другачијих метода. Одатле су снажан замах добили нови историографски жанрови, у првом реду *феминистичка историја* и *историја рода* те *светска* и *глобална историја*, док су различити приступи историји са становништва културе и даље веома изражени. Коначно, упркос, или можда управо због процеса глобализације, приметан утицај на писање историографије и даље има национализам. Имајући све то у виду, Игерс закључује да је упркос свим изазовима, којима је током 20. столећа историографија била изложена, она сачувала како своју научну утемељеност тако и своју улогу у савременим друштвима. Изражени плурализам унутар историјског мишљења, пак, јесте претпоставка сазревања историографије као дисциплине. При томе, различите теме налажу различите истраживачке поступке којима, упркос тврдњама постмодерниста, заједнички рационални и емпиријски проверљиви стандарди дају научно утемељење.

Књига Георга Игерса *Историјска наука у 20. веку* представља маестралну историографску синтезу којој обележје даје особени методолошки поступак оличен у „уклопљености" историографије у општи друштвени и идејни хоризонт времена и простора у коме она настаје и делује. Одатле, закључак који се намеће јесте да се историографија може сагледавати и вредновати искључиво у њеном укупном друштвеном контексту, управо на начин на који то чини Игерс. Поред тога, Игерсов преглед историографије је изразито западњачки тј. европоцентричан, што је примедба коју су му упућивали многи критичари. Међутим, Игерс није испољио намеру да улази у исцрпну дескрипцију свих појединачних националних историографија, што једва и да је могуће, већ је његова намера била да укаже на *главне токове* развоја историографије а они су, мишљења смо, током 20. столећа били неупитно везани за европске историографске традиције.

Михаел Антоловић

UDC 323.1(=163.41)(497.5)„1918/1929"(049.32)
316.7(=163.41)(497.5)„1918/1929"(049.32)

Софија Божић, СРБИ У ХРВАТСКОЈ 1918—1929, Београд 2008, 846 стр.

Вероватно да за историчара нема тежег задатка него да се бави оним питањима из наше прошлости која својом тежином и комплексношћу оптерећују и садашњост у којој истраживач живи. У такве теме, ван сваке сумње, спада и бављење историјом Срба из Хрватске, нарочито у контексту историје југословенске државе. Можда баш због тога историјска наука у Срба није била нарочито издашна у продукцији крупнијих научних синтеза о том питању. И док је проблем битисања српског народа на простору који Хрвати по историјском праву сматрају својим, у временима власти Хабзбурга обрађен у бројним значајним радовима на којима су свој реноме значајних научника стекли бројни посленици наше историографије, дотле је проблем Срба у Хрватској у оквиру прве заједничке државе Јужних Словена остао можда и запостављен. Недемократски карактер социјалистичке Југославије, није пружао одговарајући, повољан амбијент да би се тај проблем адекватно третирао. Питање карактера међуратне Југославије било је оптерећено бројним идеолошким стереотипима негованим од стране владајуће гарнитуре, па би свако упуштање у ту проблематику, а које би довело до неких другачијих одговора од оних који су били политички пожељни и коректни, вероватно било незгодно по друштвени и научни статус потенцијалног истраживача. Питање односа два највећа народа југословенске заједнице било је на неки начин попут ветра који је љуљао крхку конструкцију бивше заједнице. Средином прошле деценије, када је олуја историјских догађаја одувала Србе из Хрватске са њихових огњишта и простора на којима су вековима битисали, изгледало је да је угашено и српско питање у Хрватској на исти начин као што је седамдесетак година раније, окончана егзистенција Грка на обалама Мале Азије. Најновија дешавања на нестабилном тлу између Јадрана и Ђердапа сведоче, да иако Срби у Хрватској не чине онако бројну и јаку заједницу као што су је чинили до 1995, то нипошто не значи да питање односа Срба и Хрвата и њихових држава губи на својој актуелности. Далеко од тога. Овај је проблем нарастао дуго, а мир у којем живимо траје исувише кратко да би ова тема тако лако била деактуелизована.

Монографија Софије Божић, научног сарадника Института за новију историју Србије, израсла је из докторске дисертације одбрањене на београдском Филозофском факултету 2007. године. Ранији радови овог историчара дали су јој добру основу, али и неопходну компетентност да се упусти у израду оваквог једног, истовремено и захвалног и незахвалног рада. Захвалног зато што бављење овим питањем не остаје без одјека у научној јавности, а незахвалног стога јер је та иста научна јавност у извесној мери поларизована када су у питању могући одговори на најпроблематичнија питања ове историјске теме. Што се тиче шире читалачке публике, за њу су овакви наслови врло популарни. Међутим, могло би се рећи да је то она врста проблематике о којој свако иоле упућен у историју, било као науку или само као прошлост, има свој став и мисли да о њој зна све. Истраживање српско-хрватских односа и проблема Срба у Хрватској унутар тога, представља тежак пут са бројним замкама на њему. Софија Божић се, стиче се утисак да би избегла те замке определила за један компликованији, свакако тежи, али исправнији начин обраде овог питања.

Ово, уистину комплексно дело, бави се свим аспектима битисања српског народа на простору Хрватске и, иако се политика уплетала у сваку пору друштвеног живота и иако нам се, можда, тај аспект чини најзанимљивијим за посматрање, ово је, можда, понајмање политичка историја. Или то, опет можда зависи од начина на који се чита с обзиром да би свако поглавље могло бити рад за себе, подједнако занимљив и драгоцен. Ауторка је рад поделила на шест великих, по обиму неједнаких целина, које је потом изделила на мања поглавља. За излагање се послужила тематским или проблемским приступом тако да свака од глава обрађује један проблем, који се потом обрађује хронолошки колико год је то могуће.

Прво велико питање са којим се сусрела било је питање дефинисања самог простора који би се могао назвати Хрватска, узимајући у обзир да се тај територијални оквир током векова српске присутности стално мењао. Ауторка се определила да као Хрватску омеђи простор негдашње Краљевине Хрват-

ске и Славоније и Краљевине Далмације, тј. простор од Земуна на истоку до Будве на југу, али с јасном оградом да простор Срема и Боке Которске, није обрађиван тако детаљно, с обзиром да ће ова два региона од 1918. кренути путем другачијег историјског развоја. Што се тиче временског оквира који се истражује он је јасан и обухвата период од стварања заједничке краљевине па до завођења шестојануарске дикататуре 1929. Та непуна деценија југословенске историје испуњена је бројним политичким и друштвеним турбуленцијама, а како је ова монографија показала, током ње су Срби с подручја Хрватске често били у фокусу политичких збивања.

Сасвим логично ауторка је излагање започела од демографије и географије. Прво поглавље носи наслов *Обликовање територије: Хрватска и српски етнички простор у Хрватској.* У њему је изложила три битна питања: границе простирања (и Хрватске као политичког појма и српског етничког простора унутар тога), географске особине Хрватске и територија коју су насељавали Срби и демографске показатеље за Хрватску, али и демографске особености српског народа према резултатима државне статистике. За излагање првог питања било је непходно приказати на који се начин мењала територијална организација онога што су Хрвати сматрали својом државном територијом, и то пре уједињења, али и после. Оно што је, можда, најзанимљивије у првом поглављу ове целине јесте приказ шта је хрватска политичка и друштвена елита сматрала својом националном територијом тј. на који су начин расли њени територијални апетити према све већем парчету заједничке државе. Што се тиче различитих демографских показатеља они су дати изузетно исцрпно, од среза до среза, и сем основних показатеља о проценту Срба у односу на укупно бројно стање у Хрватској, дати су и подаци у вези са привредном структуом српског становништва, али и о процентуалном учешћу српског становништва у урбаним срединама Хрватске. Посматрајући презентоване статистичке податке, изузетно нам је лако да идентификујемо шта је то српски етнички простор у Хрватској и како се он простире.

Друга целина *Привредна структура и друштвени развитак* даје нам економски профил Хрватске и српског етничког простора унутар ње. Из ове целине лако је уочити недовољну привредну развијеност српског етничког простора у односу на остатак Хрватске, што је проблем који се континуирано јављао све до распада југословенске заједнице. Покретање развоја српских крајева ишло је веома споро, понајвише услед слабости државног апарата Краљевине СХС, али и неспособности свих нивоа власти да реше горућа економска питања за опстанак српског народа у Хрватској. Српска привредна удружења од разних финансијских институција, преко Привредника па до бројних земљорадничких задруга нису успела да пронађу адекватан циљ свога деловања у промењеним политичким околностима, па су настављајући своје деловање на основама из времена Аустро-Угарске биле немоћне да на адекватан начин економски поптомогну етнос из којега су израсле.

Трећа целина под наловом *Начин живљења — Између традиционалног и модерног* даје суморну слику свакодневице већине српског народа на простору Хрватске, мада би ова слика могла одговарати и другим крајевима Краљевине СХС. Ауторка се послужила бројним сведочанствима људи, који су радећи у српским срединама писали о дубоко укорењеној немаштини, непросвећености и лошим животним навикама пре свега српског руралног становништва. Пажња је посвећена питањима као што су положај жене, конзумација алкохола, хигијенске навике и наравно питању исхране као кључном егзинстенцијалном проблему. Веће напоре, стиче се утисак, држава је предузела једино на здраственом плану, али, јасно је, да су такви напори сами по себи били јалови, без рада на промени општих животних услова сеоског становништва. На поправљању животних прилика српског сељаштва радили су само малобројни ентузијасти, док је опсежнија акција државе изостала. Од државе подстицана колонизација, која је требала да обезбеди боље животне услове људима који су се тешка срца одлучивали да напусте свој дом, често је уместо бољитка донела само исту беду попут оне од које су хтели да побегну. Као поптпун контраст може послужити приказ живота српског грађанства, које је иако малобројно и без већег урбаног центра у којем би чинило демографску већину, имало знатан утицај на друштвени живот у хрватским градовима, али и Хрватској као целини.

Целина под насловом *Просвета и култура Срба у Хрватској*, чини велики део ове обимне монографије. У њему је др Софија Божић приказала заостајање српског етничког простора на просветном плану у односу на остатак Хрватске. Продирање политике у школе учинило је просветне прилике још сложенијим. Неуспех државе да спречи оп-

струкцију дела хрватског наставног кадра чинило је да се Срби у Хрватској осећају запостављеним од стране државног центра. Што се тиче културе Срба у Хрватској, слично као и у привреди развој и рад разних националних друштава настављао се по инерцији наслеђеној још из доба Аустро-Угарске. Многа од њих чак су и угашена јер су фондови и легати из којих су се финансирали пропали током Првог светског рата. Остаје да се питамо колика је штета нанета српским националним интересима, рецимо необнављањем рада угледних институција попут Матице српске у Дубровнику. У овом је поглављу нарочито занимљив онај део који се односи на интеграцију православних епархија на простору Краљевине СХС у јединствену СПЦ и извесни проблеми и разлике који су се при томе јављали по питању управљања црквеном имовином и организације саме уједињене цркве. Штампа и периодика коју су покретали и одржавали Срби из Хрватске, стиче се утисак, била је прилично развијена. Она је по логици ствари, одражавала све оне политичке концепције и ломове који су постојали у политичком и културном животу Југославије, али и међу самим Србима пречанима. Ни штампу није могла заобићи свеопшта привредна клима у Краљевини у којој су листови веома лако покретани, али исто тако и гашени. У целини гледано из ове се целине стиче утисак да су Срби из Хрватске тежили већој, духовној, друштвеној и свакој другој интеграцији са својим сународницима из Србије, али да су при том искрсавале бројне потешкоће, што је неретко доводило до тога да се овај периферни део српског корпуса осети напуштеним од своје матице или жртвом политичке трговине са хрватским политичким елитама.

Такав осећај, али и амбиције неких политичких лидера Срба из Хрватске да играју већу улогу у политичком животу Краљевине, проузроковаће велике турбуленције у политичком животу заједничке државе, али и известан расцеп у српском етничком корпусу на присталице Прибићевића и Радикала и њихових дијаметрално различитих државно-правних и политичких концепција. Овим се др Софија Божић бавила у највећем, али не и у претежном делу монографије под насловом *Срби у Хрватској и политички живот у Краљевини СХС*. Осећај запостављености и незадовољства новом државом у којој су се ти најзападнији Срби, и даље, упркос великим надама и даље осећали више као национална мањина, лако је била експлоатисана од једне, можда и најконтроверзније личности политичког живота „прве" Југославије, Светозара Прибићевића, човека огромних политичких апетита и амбиција. Ауторка је бројним сведочанствима о његовој личности, политичкој и психолошкој, покушала да нам предочи и објасни циљеве Прибићевића као човека и политичара и да разјасни разлоге његовог вратоломног политичког преокрета. Једно од битних питања којима се ово дело позабавило је и однос краља према његовим поданицима у свим крајевима земље и у оквиру његовог односа према Србима у Хрватској. Ово је нарочито важно узимајући у обзир да је краљ персонификовао међуратну државу. Оно је такође нераскидиво повезано са анализом личности Светозара Прибићевића када се зна да је њихов лични однос био важан чинилац у обликовању Прибићевићевог политичког деловања. Осим тога представљени су нам профили и политички ставови и бројних других Срба из Хрватске који би се могли сматрати интелектуалном и друштвеном елитом тог дела нашег народа. Ово су свакако питања која завређују више анализа и свакако су тема око које ће се дуго ломити копља, а напор који је уложила ауторка у њиховом расветљивању даје значајан допринос њеном квалитетнијем разумевању. Ова питања у суштини задиру дубоко у проблем односа два дела српског народа, Србијанаца и Пречана, који је подједнако актуелан и данас, и стога оптерећен бројним стереотипима, који историчару чине велике проблеме да се њима уопште и бави. Расцеп у самом српском етносу показује да тај део српског народа (Срби у Хравтској) ипак није представљао толико хомогену групу колико би се на први поглед дало закључити. Нешто другачији историјски развој „хрватских покрајина" који је условио и различито обликовање менталитета и друштвене свести, утицао је и на стварање различитог погледа на политичке проблеме југословенске држве и код Срба у Хрватској. Питање које је такође веома митологизовано, јесте питање српске хегемоније у односу на остатак југословенске државе. Ово важно питање наше историје и историографије жртва је a priori постављених оцена и питање да ли ће историјска наука, чак и код Срба, доћи до извесног минималног консензуса о неким кључним чињеницама. Ауторка нам је статистичким показатељима покушала приказати учешће Срба у управном апарату на подручју Хр-

ватске. Статистика којом се ауторка послужила показала је да је број Срба, углавном, био пропорционалан њиховом броју у укупном становништву, а неретко и мањи.

Последње поглавље овог дела *Биографске слике* чине биографије значајних Срба из Хрватске, политичара, уметника, научника, свештеника, добротвота... Само би и попис имена без њихових биографских црта и података био довољан да се сагледа колико је много српски народ са подручја Хрватске, дао целокупном српском корпусу, а у случајевима попут Тесле и Миланковића, могло би се рећи и човечанству.

Рад Софије Божић, *Срби у Хрватској 1918—1929*, представља обимну и исцрпну научну синтезу, коју је наша историографија дуго чекала. Обиље архивског материјала и импресиван списак литературе који је коришћен, најбоље говори о количини труда који је уложен као и о компетентности ауторке. Међутим, питање је да ли чак и оваква, исцрпна истраживања могу допринети објективном сагледавању овог питања. Ауторки се свакако не може замерити на употребљеном методу и на презентованим показатељима, али то не значи да ће закључци које је изнела наићи на опште одобравање. То је уједно и бреме ове теме, јер је она захваљујући деловању разних друштвених сила одавно изашла из поља науке. Зато је занимљиво видети да ли ће се приликом оцењивања квалитета рада др Софије Божић, потенцијални оцењивачи држати искључиво научних аргумената или ће се евентуално служити и другим квалификацијама (или дисквалификацијама). Уосталом, ауторка се послужила добром методом када је презентоване чињенице одвојила од својих закључака који су дати на крају сваке целине. Тиме је омогућила, да онај ко то жели, може доћи до другачијих оцена, на основу података који су изнети, а чију је објективност тешко порећи.

Бранислав Поповић

UDC 311.485(=163.41)(497.1)„1941/1945"(049.32)
341.225.5(497.1)„1941/1945"(049.32)

Смиља Аврамов, ГЕНОЦИД У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941—1945, 1991..., књ. I, II, Академија за дипломатску безбедност, Београд 2008.

Наш познати стручњак за међународно јавно право, професор Смиља Аврамов из своје најуже научне области пре више деценија написала је универзитетски уџбеник. Допуњаван и проширивaн, тај уџбеник је доживео неуобичајено велик број издања. И данашњи студенти своја знања стичу из тог уџбеника.

У најтешњој вези са својом струком су и њене књиге *Социјалистичке земље и међународно право* (1972) и *Контрола спољне политике* (1986).

У часу кад су се Југославија и Србија нашле у вртлогу светских збивања, професорка Аврамов је објавила неколико занимљивих и значајних књига, које су наишле на добар пријем у нашој јавности. Те књиге су: *Постхеројски рат Запада против Југославије*; *Трилатерална комисија. Светска влада или светска тиранија*; *Opus dei. Нови крсташки поход Ватикама* и *Алтернативни модел светске заједнице. Цивилно друштво и невладин сектор*. Овим књигама професорка Аврамов је покушала и у великој мери успела да објасни светске и европске токове политике нашег времена, да у те токове уклопи и збивања која се тичу догађаја везаних за Југославију, Србију и српски народ. Поменутим књигама професорка Аврамов се представила као најбољи тумач наше и светске такозване текуће историје, историје која се догађа у наше време и пред нашим очима. Захваљујући подацима које је саопштила, нашој интелектуалној јавности сада је јасно шта је смисао новог светског поретка, ко се за њега залаже, ко њиме руководи, којим се средствима и начинима остварује, чије интересе заступа, које државе и који народи ће глобализацијом бити добитници а које губитници. Књиге професорке Аврамов делују освешћујуће и отрежњујуће. Оне нам помажу да се боље и лакше снађемо у овом смутном времену, да одаберемо пут којим ваља ићи, да не наседамо политичкој фразеологији која одудара од сурове стварности нашег времена и нашег живота.

Поред наведених књига и тема које су у њима обрађене, већ дуже време госпођа Аврамов посветила се изучавању геноцида. Још 1992. објавила је монографију *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*. Том обимном књигом од преко 450 страна најпре је начинила један историјски осврт на почињене злочине геноцида од антич-

нких времена, преко инквизиције, Реформације и доба колонијализма до Другог светског рата и геноцида оствареног на тлу Југославије 1941—1945. Затим је размотрила питање конституисања геноцида као међународног кривичног права и изложила разне теорије о геноциду, као што су: социолошка, антрополошка и теолошка. Највећу пажњу и највише простора у овој књизи посвећено је питању геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима на тлу Југославије у периоду од 1941. до 1945. Понаособ су приказани злочини на немачком, мађарском и бугарском окупационом подручју, као и злочини геноцида над Србима почињени на Косову и Метохији. Готово половина књиге односи се на Павелићеву Независну државу Хрватску, на усташе, идејне корене и мотиве који су довели до геноцида, као и на методе којима је геноцид остваривaн. Занимљиве странице књиге су оне које се односе на агонију НДХ, на спасавање усташа и на одговорност за геноцид у Југославији коју сносе Немачка, Хрватска, Ватикан и Римокатоличка црква.

Настављајући да изучава геноцид почињен у време разбијања и распада Југославије, професорка Аврамов је сада о томе написала нову књигу. Како су догађаји из времена 1941—1945, посебно они који се тичу геноцида, у основи збивања наше потоње историје, госпођа Аврамов је раније објављену књигу *Геноцид у Југославији у светлости међународног права* поново објавила као књигу прву, а нову књигу као књигу другу под насловом *Геноцид у Југославији 1941—1945, 1991.*

Имајући у виду чињеницу да је злочин геноцида континуирано спровођен од 1941. до данас једино над српским народом на просторима бивше Југославије, професорка Аврамов сматра да геноцид представља кључно питање српске историографије, правне науке и политикологије. Стога је одлучила да са становишта тих научних дисциплина у својој другој књизи свестрано размотри то питање.

Професорка Аврамов је дошла до закључка, који је поткрепила бројним доказима, да догађаји у Југославији из 1991. не представљају само продужетак већ и завршетак збивања из 1941—1945. године. Сасвим оправдано поставила је читав низ питања која се тичу новог геноцида почињеног над Србима у време распада Југославије. Тако је, између осталих, поставила питање да ли је реч о случајности или историјском опредељењу то што је Велика Британија „историјски савезник" Србије, током Другог светског рата пружила подршку Хрватима: Јосипу Брозу, Јурју Крњевићу и Ивану Шубашићу, а током сецесије Фрањи Туђману, а не Србији и српским политичарима? Она се запитала: да ли постоји веза између англоамеричког бомбардовања Србије 1944, када је убијено више цивила него током нацистичког бомбардовања Србије, и англоамеричког бомбардовања Србије 1999, када је уништена инфраструктура земље, убијено више од две хиљаде цивила и нанета ненадокнадива еколошка штета? Најзад, госпођа Аврамов је поставила питање да ли разарање средњовековне српске културне и духовне баштине на Косову и Метохији, под окриљем НАТО пакта, изгон српског становништва и отимање територије која представља матицу српске државности, носи у себи елементе вековног спора Истока и Запада, православља и католицизма?

Уверљиве одговоре на сва ова нимало лака и једноставна питања дала је професорка Аврамов, а они уопште не иду у прилог нашим тзв. историјским савезницима. Госпођа Аврамов је непобитно доказала тесну повезаност наших „савезника" како са усташким злочинцима — тако и са читавом антијугословенском хрватском емиграцијом од првих послератних дана 1945, до Фрање Туђмана и његових сецесионистичких следбеника.

Посебне странице ове књиге посвећене су питањима злочина титоизма, масовним убиствима на класној основи. Тај „класни геноцид", који су починили комунистички режими, како наводи госпођа Аврамов, у науци се сврстава у исту категорију са оним злочинима које су починили нацисти на расној основи.

Књига обилује анализама разних врста геноцида и терминима којима је он у науци означен. Тако се срећемо с појмовима омницида, полицида, демоцида и холокауста. Дата су занимљива објашњења о томе како настаје геноцид као продукт технолошког напретка — модернизма, којег у науци називају „геноцидом развоја" и како долази и на који начин се испољава геноцид као продукт транзиције.

Кључни одељци књиге су они који се тичу злочина почињених током разарања Југославије 1991. При томе, госпођа Аврамов дужну пажњу је посветила улози САД и Европској заједници зато што је главни ударац у разбијању Југославије дошао споља, од поменутих сила. Те силе су сецесију делова Југославије прогласиле легалном, иако је она у супротности с Повељом Уједиње-

них нација. За САД и Европску заједницу национални интерес постао је аксиом сецесије, с тим што тај аксиом није важио за Србе. Напротив, и само помињање националних интереса Србије, или уједињења српског народа, проглашавани су за „великосрпски хегемонизам". Такозвана међународна заједница, закључила је професорка Аврамов, била је много више заинтересована за побуњеничку комунистичку елиту Словеније и Хрватске, која јој је непоколебиво изражавала лојалност, него за спасавање Југославије, јединог легитимног субјекта међународног права, са којом ју је везивало мноштво уговора. Имајући у виду све то, професорка Аврамов је написала да су главни архитекти и менаџери у југословенској кризи били иза сцене, а сви они били су чланови Билдерберг групе, попут лорда Карингтона, Ричарда Холбрука, Карла Билта и Мартија Ахтисарија. За све њих и за све оне који су прихватили и по свету ширили њихове оцене и „истине", како су то радиле Контакт група, Кризна група и друге тзв. невладине организације, лаж је служила као главна политичка стратегија. То ауторка поткрепљује чињеницом да су се у разарању Југославије 1991. стекли сви елементи злочина против мира и злочина удруживања у циљу разбијања суверене државе, али да је упркос томе, одговорност за најтежи злочин у Европи почињен од краја Другог светског рата бачен под тепих. При томе, стандард апсолутног зла, далеко тежег и опаснијег од нацизма и комунизма, пренет је на Србију и на српски народ.

Читавих стотину страна, а то је трећина књиге, односи се на предисторију и на историју рата који је вођен на тлу бивше Југославије. Ту су изнети подаци о томе како је рат припреман, ко га је и зашто желео, како, којим каналима, уз чију помоћ, уз чији благослов и одакле је набављано оружје. Ко је, како, где и на који начин започињао војне операције. Којом врстом пропагандне машинерије су сецесионисти ушли у рат и којом бруталношћу и безобзирношћу су га водили. Све војне операције, почев од оних у Словенији, преко Хрватске, Босне и Херцеговине, до оних на Косову и Метохији, приказане су хронолошким редоследом. Али, како је реч о књизи чија тема је геноцид, професорка Смиља Аврамов је дужну пажњу посветила тешким злочинима, које је таксативно наводила, описивала и објашњавала. При томе она је подвлачила сличности и значајне разлике које постоје у обрачуну са Србима на поменутим подручјима на којима је дошло до војних окршаја. Истине ради треба рећи да ауторка није прећутала ни злочине које су починили Срби, али је нагласила да се они, почињени у одбрани или освети, разликују од злочина геноцида извршеног над Србима у Хрватској, Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији.

Књиге професорке Смиље Аврамов *Геноцид у Југославији 1941—1945, 1991*, су садржајно изузетно богате и тематски слојевите. Оне обилују значајним, занимљивим, често познатим али и мноштвом непознатих података, који су уклопљени у једну прегледну и добро осмишљену целину. Ауторка књига о геноциду веома је добро савладала обиље изворне, досад некоришћене и непознате, али и публиковане архивске грађе и импресиван број књига домаћих и страних аутора. Чак и боље упућени читалац о теми коју је проучила госпођа Аврамов, наћи ће у њеним књигама податке који им досад нису били познати. Исто тако сусрешће се са судовима и оценама с којима се досад нису сусретали, а они су, толико занимљиви и значајни па заслужују нашу пажњу јер подстичу на размишљање и шире видике. Због богатства података и тематске вишеслојности књига *Геноцид у Југославији 1941—1945, 1991.* њих није могуће у ограниченом времену, које ми стоји на располагању, свеобухватно приказати. Због тога овај мој приказ треба схватити само као делић онога што би о овој значајној студији могло да се каже. Уверен сам да ће књиге професорке Аврамов *Геноцид у Југославији* послужити као основ за свако даље изучавање ове нимало пријатне и лаке теме, да их нико, чак и они који се са њом не буду у свему саглашавали, а и таквих ће сигурно бити, неће моћи да заобиђу. У сваком случају професорка Смиља Аврамов својим најновијим делом заслужује да јој на постигнутом успеху честитамо и да јој одамо дужно признање, захвалност и поштовање.

Василије Крестић